

સાહિત્ય, શિલ્પ અને સ્થાપત્યમાં

ગિરનાર

સંબોધિ-પુરાતત્ત્વ-વિશેષાંક-૨

લેખક
મધુસૂદન ઢાંકી

સંપાદક
જિતેન્દ્ર શાહ

લા.દ. શ્રેણી : ૧૪૮

લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

સાહિત્ય, શિલ્પ અને સ્થાપત્યમાં ગિરનાર

(સંબોધિ-પુરાતત્ત્વ-વિશેષાંક-૨)

લેખક

મધુસૂદન ઢાંકી

સંપાદક

જિતેન્દ્ર શાહ

લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

લા. દ. શ્રેણી : ૧૪૮

સાહિત્ય, શિલ્પ અને સ્થાપત્યમાં ગિરનાર
(સંબોધિ-પુરાતત્ત્વ-વિશેષાંક-૨)

લેખક

મધુસૂદન ઢાંકી

સંપાદક

જિતેન્દ્ર શાહ

સૌજન્ય

ગુજરાત રાજ્ય પુરાતત્ત્વ ખાતું

પ્રકાશક

જિતેન્દ્ર બી. શાહ

નિયામક

લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર
અમદાવાદ

© લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર

આવૃત્તિ : ૨૦૧૦

પ્રત : ૩૦૦

ISBN 81-85857-30-X

કિંમત : રૂ. ૨૦૦/-

પ્રકાશકીય

ગુજરાતમાં ગિરનાર, શત્રુંજય, તારંગા આદિ સુપ્રસિદ્ધ જૈન તીર્થો આવેલાં છે. તેમાં પાલિતાણા - શત્રુંજય પછી સહુથી વધુ મહિમાવંત તીર્થ ગિરનાર છે. જૈન પરંપરા અનુસાર આ તીર્થ પ્રાયઃ શાશ્વત છે. વર્તમાન ચોવીસીના બાવીસમા તીર્થંકર નેમિનાથ ભગવાનના દીક્ષા-કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષ કલ્યાણકથી આ તીર્થ પાવનકારી બન્યું છે. આ મહિમાવંત ગિરનારતીર્થને ઉજ્જયંત ગિરિ, રેવતગિરિ કે ગિરનારજી તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આગમિક સાહિત્ય, કાવ્યો, પ્રશસ્તિઓ, પ્રબંધો, રાસો અને ચૈત્યપરિપાટીઓમાં આ તીર્થ વિશે ઘણી માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.

આગમ સાહિત્ય અને અન્ય ગ્રંથોમાં આ તીર્થનો ઉલ્લેખ મળે છે. સહસ્રાવનમાં જિન અરિષ્ટનેમિનાં દીક્ષા અને કેવળજ્ઞાન કલ્યાણક થયાં હતાં અને પાંચમી ટૂંક ઉપર મોક્ષકલ્યાણક થયું હતું. કલ્યાણકભૂમિ તેમજ નિર્વાણભૂમિ હોવાથી મહાત્માઓ અને સાધકો આત્મકલ્યાણ સાધવા અને સલ્લેખન અર્થે આ તીર્થ ઉપર આવતા હતા. જિનબન્ધુમુનિ રથનેમિ, રાજમતિ, આદિ સાધકોની સાધનાનો ઇતિહાસ આ તીર્થ સાથે જોડાયેલો હોવાથી તેનો મહિમા વિશેષ ગૌરવવંતો બન્યો છે.

આચાર્ય બપ્પભટ્ટસૂરિ, હેમચંદ્રસૂરિ આદિ મુનિવરોએ આ તીર્થની યાત્રા કરેલી. સંઘને લઈને અહીં યાત્રાર્થે આવ્યા છે. સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ, સજ્જનમંત્રી, વસ્તુપાલ-તેજપાળ, પેથડશાહ આદિ પ્રતાપી જૈન શ્રાવકો, શ્રેષ્ઠીઓ અને સાધકો આ તીર્થની યાત્રાએ આવી અને જિનાલયોનું નિર્માણ કર્યું છે. ગિરનાર પરનાં જિનાલયોની કોતરણી જોઈએ છીએ ત્યારે નિર્માતાઓની જિનભક્તિનું અદ્ભૂત ચિત્ર ઊપસી આવે છે. આથી એમ કહી શકાય કે આ જિનાલયો માત્ર જૈનોની જ ગૌરવગાથા છે તેવું નથી પરંતુ તે ગુજરાત દ્વારા ભારતીય સંસ્કૃતિને અપાયેલાં ઉત્તમ પ્રદાનોમાંનું એક છે. અહીં નેમિનાથની ટૂંક, વસ્તુપાલ-તેજપાળ આદિનાં જિનાલયો, સંપ્રતિરાજની ટૂંક વગેરે ટૂંકોનાં જિનાલયો ધ્યાન ખેંચે તેવાં છે. તેનો ઇતિહાસ આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવો છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં જુદા સમયે ગિરનાર તીર્થ વિશે પ્રા. મધુસૂદન ઢાંકીએ જુદા જુદા સમયે અને નોખા નોખા પ્રકાશનોમાં પ્રગટ કરેલા અનેક લેખોમાંથી ૧૩ લેખોનો સંગ્રહ છે. તેમણે અહીં ગિરનાર તીર્થનું વિષયવસ્તુ અને તેને લગતી સામગ્રી, પ્રમાણો અને પૂર્વવર્તી સામગ્રીનો અત્યંત ચૂસ્તતાપૂર્વક ઉપયોગમાં લીધી છે. તેમની ભાષા, શૈલી અને નિરૂપણ પદ્ધતિ અસાધારણ ચોકસાઈવાળી છે. પ્રા. ઢાંકીનું વિવિધ ક્ષેત્રોમાં અનોખું પ્રદાન છે તેથી જ પ્રા. ભાયાણીએ તેમની પ્રતિભાને વિવિધક્ષેત્ર - સંચારિણી કહી

પ્રશંસા કરી છે. પ્રા. ઢાંકી ભારતીય પુરાતત્ત્વક્ષેત્રના અને કલા-ઈતિહાસ ક્ષેત્રના એક પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાન છે. તેમનામાં પુરાતત્ત્વ વિષયની વિદ્વત્તા અને સાહિત્ય કૃતિઓ અને શાસ્ત્રગ્રંથોનો પરામર્શ એકસાથે જોવા મળે છે. તેમણે લખેલી શત્રુંજય, ગિરનાર, દેલવાડા આદિ અનેક તીર્થોની કલા અને શિલ્પની દૃષ્ટિએ અત્યંત ઉપયોગી ચિત્રોસહિતની માહિતીથી સભર પરિચય પુસ્તિકાઓ પ્રકાશિત થયેલી છે. તેમના લેખોથી ઇતિહાસમાં રહેલી ક્ષતિઓ અને ધૂંધળાપણું દૂર થયું છે. એ લેખોમાં સમતોલપણું જોવા મળે છે. દરેક સંશોધન-લેખનું એકએક પાનું આવશ્યક ઐતિહાસિક સામગ્રીથી ખીચોખીચ ભરેલું છે. આથી પ્રા. ઢાંકીના આ લેખો ભારતીય સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક અગત્યનું પ્રદાન બની રહે છે. તેમના લેખો પ્રગટ કરવાની સંમતિ આપવા બદલ અમે તેમના ઋણી છીએ.

અહીં પ્રકાશિત કરવામાં આવેલ ૧૩ લેખોના મૂળ સ્ત્રોતોની સૂચિ અનુક્રમણિકા પછી આપવામાં આવી છે. લેખોમાં આવતી તસ્વીરોની સૂચિ પણ અલગ આપવામાં આવી છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથ પ્રકાશિત કરવાનો વિચાર ગુજરાત સરકારના પુરાતત્ત્વ વિભાગના નિયામકશ્રી યદુવીરસિંહ રાવતે આપ્યો હતો. આ લેખ-સમુચ્ચય પ્રગટ કરવા માટે તેમના તરફથી અનુદાન પણ પ્રાપ્ત થયું છે. તે માટે અમે તેમના અત્યંત આભારી છીએ. આ લેખ-સમુચ્ચય સંશોધનકર્તાઓ ઉપયોગી નિવડશે એવી અમને શ્રદ્ધા છે.

ગ્રંથ પ્રકાશનમાં સહયોગ કરનાર તમામના આભારી છીએ.

૨૦૧૦, અમદાવાદ.

જિતેન્દ્ર બી. શાહ

અનુક્રમ

પ્રકાશકીય

ડા॥ જિતેન્દ્ર શાહ

લેખાનુક્રમ

૧. જીર્ણદુર્ગ-જૂનાગઢ વિશે	૧
૨. તીર્થંકરોની નિર્વાણભૂમિઓ સંબંધ સ્તોત્રો	૭
૩. જ્ઞાનચંદ્રકૃત સંસ્કૃતભાષા-નિબંધ ‘શ્રીરૈવતગિરિતીર્થસ્તોત્ર’	૧૪
૪. જયતિલકસૂરિ વિરચિત ‘શ્રી ગિરનાર ચૈત્ય પ્રવાડિ’	૨૦
૫. અજ્ઞાતકર્તૃક ‘શ્રી ગિરનાર ચેત્ત પરિવાડિ’	૨૬
૬. કર્ણસિંહકૃત ગિરનારસ્થ ‘ખરતરવસહી-ગીત’	૩૫
૭. ગિરનારના એક નવપ્રસિદ્ધ પ્રશસ્તિ-લેખ પર દૃષ્ટિપાત	૩૮
૮. ઉજ્જયંતગિરિના પૂર્વપ્રકાશિત અભિલેખો વિશે	૬૨
૯. ઉજ્જયંતગિરિના કેટલાક અપ્રકટ ઉત્કીર્ણ લેખો	૮૮
૧૦. વસ્તુપાલ-તેજપાલની કીર્તનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ	૯૮
૧૧. સાહિત્ય અને શિલ્પમાં “કલ્યાણત્રય”	૧૧૭
૧૨. ઉજ્જયંતગિરિની ‘ખરતરવસહી’	૧૩૪
૧૩. ગિરનારસ્થ ‘કુમારવિહાર’ની સમસ્યા	૧૪૬

સાહિત્ય, શિલ્પ અને સ્થાપત્યમાં ગિરનાર લેખોનો મૂળ સંદર્ભ

૧. “જીર્ણદુર્ગ-જૂનાગઢ વિશે,” પથિક, પુ. ૧૦૩, અમદાવાદ ડિસે. ૧૯૭૦.
૨. “તીર્થકરોની નિર્વાણભૂમિઓ સંબદ્ધ સ્તોત્રો,” સામીપ્ય, પુ. ૬, ૩-૪, અમદાવાદ ઑક્ટો. ૧૯૮૯-માર્ચ ૧૯૯૦.
૩. “જ્ઞાનચંદ્રકૃત સંસ્કૃતભાષા-નિબદ્ધ ‘શ્રી રૈવતતીર્થ સ્તોત્ર, જૈન વિદ્યા કે આચાર્ય, (Pt. Bechardas Doshi, Commemoration Volume II), વારાણસી ૧૯૮૭. (અગરચંદ નાહટા સાથે સહલેખન).
૪. “જયતિલકસૂરિ વિરચિત ‘શ્રીગિરનાર ચૈત્ય પ્રવાહિ,” જૈન વિદ્યા કે આચાર્ય, (Pt. Bechardas Doshi Commemoration Volume II), વારાણસી ૧૯૮૭. (અગરચંદ નાહટા સાથે સહલેખન).
૫. “અજ્ઞાતકર્તૃક ‘શ્રી ગિરનાર ચેત પરિવાહિ,” જૈન વિદ્યા કે આચાર્ય, (Pt. Bechardas Doshi Commemoration Volume II), વારાણસી ૧૯૮૭. (સહલેખિકા વિધાત્રી વોરા).
૬. “કર્ણસિદ્ધકૃત ગિરનારસ્થ ‘ખરતરવસહી-ગીત, જૈન વિદ્યા કે આચાર્ય (Pt. Bechardas Doshi Commemoration Volume II), વારાણસી ૧૯૮૭.
૭. “ગિરનારના એક નવપ્રસિદ્ધ પ્રશસ્તિ-લેખ પર દષ્ટિપાત,” સ્વાધ્યાય પુ. ૮.૪, વડોદરા વિ. સં. ૨૦૨૭ (ઈ. સં. ૧૯૭૧).
૮. “ઉજ્જયંતગિરિના પૂર્વપ્રકાશિત અભિલેખો વિશે, જૈનવિદ્યા કે આચાર્ય (Pt. Bechardas Doshi Commemoration Volume 2), વારાણસી ૧૯૮૭. (સહલેખક લક્ષ્મણ ભોજક).
૯. “ઉજ્જયંતગિરિના કેટલાક અપ્રકટ ઉત્કીર્ણ લેખો,” જૈનવિદ્યા કે આચાર્ય, (Pt. Bechardas Doshi Commemoration Volume 2), વારાણસી ૧૯૮૭. (સહલેખક લક્ષ્મણ ભોજક)
૧૦. “વસ્તુપાલ-તેજપાલની કીર્તનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ,” સ્વાધ્યાય પુ. ૪.૩, વડોદરા વિ. સં. ૨૦૨૩ (ઈ. સં. ૧૯૬૭) (સહલેખક હરિશંકર પ્રભાશંકર શાસ્ત્રી).

૧૧. “સાહિત્ય અને શિલ્પમાં કલ્યાણત્રય,” નિર્ગ્નથ ૧, અમદાવાદ ૧૯૯૫.
૧૨. “ઉજ્જયંતગિરિની ‘ખરતરવસહી’ ”, જૈનવિદ્યા કે આચાર્ય (Pt. Bechardas Doshi Commemoration Volume 2), વારાણસી ૧૯૮૭.
૧૩. “ગિરનારસ્થ ‘કુમારવિહાર’ની સમસ્યા,” જૈનવિદ્યા કે આચાર્ય (Pt. Bechardas Doshi Commemoration Volume 2), વારાણસી ૧૯૮૭.

સાહિત્ય, શિલ્પ અને સ્થાપત્યમાં ગિરનાર

ફોટોગ્રાફસની યાદી

લેખ નં. ૮ - ઉજ્જયંતગિરિના પૂર્વ પ્રકાશિત અભિલેખો વિશે.

- ચિત્ર ૧ - સં. ૧૧૮૪નો ઠક્કુર જસયોગનો પાળિયો.
ચિત્ર ૨ - સં. ૧૨૪૪ની પ્રભાનંદસૂરિની નિષેદિકા
ચિત્ર ૩ - હાલ કહેવાતા 'સંગ્રામ સોની'ના મંદિરના ગૂઢમંડપમાં રાખેલા સં. ૧૨૫૬ /
ઈ. સ. ૧૨૦૦ ના લેખવાળો 'નંદીશ્વર પટ્ટ'.

લેખ નં. ૯ - ઉજ્જયંતગિરિના કેટલાક અપ્રકટ ઉત્કીર્ણ લેખો.

- ચિત્ર ૧ - નેમિનાથ જિનાલયની પશ્ચિમ તરફની ભમતીમાં સ્થાપેલ સં. ૧૨૮૨ /
ઈ. સ. ૧૨૨૬નો આરસનો 'નંદીશ્વર પટ્ટ'.
ચિત્ર ૨ - નેમિનાથ જિનાલયની ભમતીનો સં. ૧૨૮૦ / ઈ. સ. ૧૨૩૪નો
'સમ્મેતશિખર'નો આરસ પટ્ટ.

લેખ નં. ૧૧ - “સાહિત્ય અને શિલ્પમાં ‘કલ્યાણત્રય’.”

- ચિત્ર ૧ - આબૂ-દેલવાડાની લૂણવસહીની હસ્તિશાલાની વચ્ચે રહેલી ‘કલ્યાણત્રય’ની
રચના. (ઈ. સ. ૧૨૩૨).
ચિત્ર ૨ - રાણકપુર ચતુર્મુખ ધરણવિહાર-સ્થિત સં. ૧૫૧૫નો શ્રીગિરનાર
શ્રીશત્રુંજયતીર્થ પટ્ટ.
ચિત્ર ૩ - કુંભારિયા નેમિનાથ જિનાલયની છયોકી સં. ૧૩૪૪નો કલ્યાણત્રય-પટ્ટ.
ચિત્ર ૪ - જેસલમેર સંભવનાથ જિનાલય, કલ્યાણત્રય સં. ૧૫૧૮ (ઈ. સ. ૧૪૬૨).

લેખ નં. ૧૨ - “ઉજ્જયંતગિરિની ‘ખરતરવસહી’.”

- ચિત્ર ૧ - મંડપોના સંધિભાગની એક નાભિમંદારક જાતિની છત. ઉત્તર મરુ-ગુર્જર શૈલી.
પ્રાય: ઈ. સ. ૧૪૩૮.

- ચિત્ર ૨ - છયોડીના એક અષ્ટકોણ છંદ પર રચેલ નાભિછંદ વિતાનમાં કંડારેલ હંસમાલા.
- ચિત્ર ૩ - મંડપોના સંધિભાગની એક અષ્ટકોણ તલની નાભિમંદારક પ્રકારની છત.
- ચિત્ર ૪ - અગ્રમંડપની છતોમાં એક કૃષ્ણ - ગોપલીલાની છત.
- ચિત્ર ૫ - રંગમંડપ, સભા-પદ્મ-મંદારક જાતિનો વિતાન.
- ચિત્ર ૬ - રંગમંડપ, વિકર્ણ-વિતાન, ગ્રાસમુખ.
- ચિત્ર ૭ - છયોડીના ખતક પર કંડારેલ ઇલ્લિકાવલણ.
- ચિત્ર ૮ - અષ્ટાપદ પ્રાસાદના કરોટકના રૂપકંઠના મદલરૂપી વિદ્યાધરો.
- ચિત્ર ૯ - નંદીશ્વર પ્રાસાદના કરોટકનો સભા-પદ્મ-મંદારક જાતિનો વિતાન.
- ચિત્ર ૧૦ - નંદીશ્વર પ્રાસાદના કરોટકનો સભા-પદ્મ-મંદારક જાતિનો વિતાન.
- ચિત્ર ૧૧ - નંદીશ્વર પ્રાસાદના વિતાનના કરોટકના મદલરૂપી વિદ્યાધરો.
- ચિત્ર ૧૨ - અષ્ટાપદ પ્રાસાદનો સભા-પદ્મ-મંદારક જાતિનો વિતાન.
- ચિત્ર ૧૩ - દક્ષિણ ભ્રમતીમાં ભદ્રપ્રાસાદ પાસેના મોરા પાસે સ્તંભાંતરમાં કોરેલ સુરેખ જાળી.
- ચિત્ર ૧૪ - કોલરૂપી મધ્યલૂમા ફરતી દ્વાદશ ઉત્ક્રિષ્ઠ લૂમા ધરાવતી સમતલ છત.
- ચિત્ર ૧૫ - કોલરૂપી લૂમાઓ ધરાવતી એક સમતલ છતનો બચેલો ખંડ.
- ચિત્ર ૧૬ - પુષ્પપટ્ટીઓથી નિર્મિત થતો એક સમતલ વિતાન.
- ચિત્ર ૧૭ - શ્રંખલાબદ્ધ કોલરૂપી લૂમાઓ ધરાવતો સમતલ વિતાન.
- ચિત્ર ૧૮ - ૨૫ કોલજ-લૂમા યુક્ત સમતલ વિતાનની વિગત.
- ચિત્ર ૧૯ - શ્રંખલાબદ્ધ કોલરૂપી લૂમાઓ ધરાવતો સમતલ વિતાન. ચિત્ર ૧૭ મુજબ.
- ચિત્ર ૨૦ - ૨૫ કોલજ-લૂમાવાળો પદ્માંકિત વિતાન, જેની વિગત ચિત્ર ૧૮માં દર્શાવી છે.
- ચિત્ર ૨૧ - ૯૯ કુંજરાક્ષયુક્ત સમતલ વિતાન.
- ચિત્ર ૨૨ - ચિત્ર ૨૧માં દર્શાવેલ વિતાનનું થોડા રૂપાંતર સાથેનું ચિત્રણ.
- ચિત્ર ૨૩ - ૨૦ ચતુષ્ખંડી કોલજ-વિતાન.
- ચિત્ર ૨૪ - ૪ કોલજ પદ્માંકિત મહાલૂમા ધરાવતો વિતાન.
- ચિત્ર ૨૫ - અતિસ્તરીય અતિખંડા કોલજ વિતાન.

ચિત્ર ૨૬ - અતિસ્તરીય અતિખંડા કોલજ વિતાન.

ચિત્ર ૨૭ - પન્નનાભ જાતિનો વિતાન.

લેખ નં. ૧૩ - “ગિરનારસ્થ “કુમારવિહાર”ની સમસ્યા”

ચિત્ર ૧ - ઉજ્જયંતગિરિ(ગિરનાર)ની પૂર્ણસિંહ વસતીના ગૂઢમંડપનો કરોટક (સભા-મંદારક વિતાન).

ચિત્ર ૨ - ચિત્ર ૧ના વિતાનનું નીચેથી દેખાતું દશ્ય.

જીર્ણદુર્ગ-જૂનાગઢ વિશે

સન્ ૧૯૫૫-૧૯૫૯ દરમિયાન જૂનાગઢના સરકારી સંગ્રહાલયના રક્ષાપાલ તરીકે હું કામ કરતો હતો ત્યારે, બપોરે વિશ્રાંતિસમયે, ત્યાંનાં પ્રાણીસંગ્રહસ્થાનનો વિદ્યાન અને ઇતિહાસપ્રેમી ચોકીદાર ભાઈ જૂમો મારી પાસે અવારનવાર બેસવા આવતો. (જૂમાનાં ઊર્દૂ અને ફારસી ઉચ્ચારણોની ખુમારીભરી, મીઠી, ખાનદાની અસલિયત ફરીને સાંભળવા મળી નથી.) વાતો દરમિયાન જૂમાએ ઘણી વાર એ બાબતનો ઉલ્લેખ કરેલો કે જૂનાગઢનું નામ ‘જૂનાખાં’ પરથી પડેલું છે; ને મિરાતે અહમદીમાં એવી નોંધ લેવાઈ છે, વગેરે. મિરાતે અહમદી ગ્રંથમાં એ સંદર્ભ છે કે નહીં તે તપાસી જોવા જેટલી ઉત્સુકતા ત્યારે થઈ નહોતી (ને આજે પણ નથી), પણ ભાઈ જૂમાની વાત તથ્યપૂર્ણ હોવા અંગે તે ઘડીએ મનોમન વિશ્વાસ બેઠેલો નહીં. મધ્યકાલીન જૈન લેખકોના કથિત ‘જીર્ણદુર્ગ’ નામ પરથી જ ‘જૂનાગઢ’ નામ જનભાષામાં પછીથી આવી ગયું હશે, અને ‘જીર્ણ’ એટલે ‘જૂનું’ અને ‘દુર્ગ’નો પર્યાય ‘ગઢ’ હોઈ, તેમ જ ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ ‘જીર્ણદુર્ગ’ કરતાં “જૂનાગઢ” શબ્દમાં સુગમતા રહેતી હોઈ, નગરની નામ-સંજ્ઞાનો મૂલાર્થ કાયમ રાખી રૂપાંતર-ભાષાંતરની પ્રક્રિયાના આશ્રયે જેમ અન્યત્ર પરિવર્તન થયાનાં દૃષ્ટાંતો છે તેવું જ અહીં પણ બન્યું હશે તેવું મનમાં ઘોળાતું હોવાનું યાદ છે^૧. પણ “શિલાલેખોમાં કુતિયાણા” નામક લેખ અંતર્ગત જૂનાગઢના નામોત્પત્તિ વિશે શ્રી છે. મઠ અત્રિ(અમદાવાદ ૧૯૭૦)એ કરેલ જે રસમય ચર્ચા જોવા મળી^૨, તેમાં ભાઈ જૂમાએ કહેલ મતનું એક રીતે સમર્થન મળી રહે છે : આથી આ સમસ્યા પર વધુ વિચારવાની હવે જરૂરિયાત ઊભી થતી હોવાનું મને લાગતાં અહીં તેનાં વિવિધ પાસાંઓ તપાસી જે કંઈ નિર્ણયો થઈ શકે તે રજૂ કરીશ.

શ્રી અત્રિએ ‘કુણ્ડિનપુર’ પરથી ‘કુતિયાણા’ નામ ઊતરી આવ્યું છે કે નહીં તે મૂળ મુદ્દાની કાળજીપૂર્વકની કરેલી તપાસણીમાં નામ-પરિવર્તનના નિયમોની શોધ ચલાવતાં ત્યાં જે સંદર્ભગત સામગ્રી રજૂ કરી છે તેમાં ‘જૂનાગઢ’ નામોત્પત્તિ સંબંધ વિશે જે બન્યું હોવું જોઈએ તે સંભાવ્ય હકીકત પુરાવા તરીકે મૂકી છે. અહીં શ્રી અત્રિની ચર્ચાના સંબંધભૂત મૂળ લેખન-ભાગ ટાંકી, તેમની તારવણીઓ પરથી ઉપસ્થિત થતા મુદ્દાઓ વિશે અવલોકીશું.

શ્રી અત્રિએ અન્ય ગામોની સાથે જૂનાગઢના પર્યાયો વિશે અભિલેખોના આધારે પ્રથમ તો કાલક્રમબદ્ધ તાલિકા રજૂ કરી છે : ‘જૂનાગઢ’ ગામ તેમાં પ્રારંભે મૂક્યું છે; એ ‘જૂનાગઢ’વાળા ભાગને જ અહીંની ચર્ચા સાથે નિસબત હોઈ મૂળ લાંબી તાલિકાના તેટલા ભાગને જ અહીં ઉદ્ધૃત કરી આગળ ચર્ચા કરીશું^૩ :

ક્રમ	તળપદી સંજ્ઞા	સંસ્કારેલું રૂપ	લેખ-વર્ષ	પ્રકાશન-સંદર્ભ
			વિક્રમ-ઈસુ	

૧.	જૂનાગઢ	જીર્ણપ્રાકાર	૧૪૩૫ / ૧૩૭૮	ડિસકળકર
----	--------	--------------	-------------	---------

૨.	જૂનાગઢ	જીર્ણદુર્ગ	૧૪૪૫ / ૧૩૮૮	ડિસકળકર
૩.	જૂનાગઢ	જીર્ણપ્રાકાર	૧૪૬૯ / ૧૪૧૩	ડિસકળકર
૪.	જૂનાગઢ	જીર્ણદુર્ગ	૧૫૭૨ / ૧૫૧૬	નાહર

તાલિકા આપ્યા બાદ શ્રી અત્રિએ ‘જૂનાગઢ’ પર કરેલ ચર્ચા-વિસ્તારને અહીં યથાતથ રજૂ કરી તે પછી તેના પર આગળ વિચાર કરવો અનુકૂળ રહેશે :

“ઉપર્યુક્ત તાલિકા જોતાં જણાઈ આવશે કે ‘જીર્ણપ્રાકાર’ અને ‘જીર્ણદુર્ગ’ બંને ‘જૂનાગઢ’નાં સંસ્કૃત તત્સમ રૂપ હોવાને બદલે સંસ્કૃત અનુવાદ માત્ર છે. આમ ‘જીર્ણપ્રાકાર’ કે ‘જીર્ણદુર્ગ’માંથી જૂનાગઢ બનેલ નથી, પરંતુ ‘જૂનાગઢ’માંથી ‘જીર્ણદુર્ગ’ આદિ બનાવી દેવામાં આવેલ છે*. વસ્તુતઃ પ્રાયઃ ઈ. સ. ૧૩૫૦માં ગુજરાતના સુલતાન મહંમદ ‘જૂના’ એ રા’ખેંગાર ચોથાને હરાવીને ઉપરકોટનું નામ કદાચ પોતાના જૂના (એટલે કે બચપણના) નામ ‘જૂના’ ઉપરથી જૂનાગઢ રાખ્યું†, અને ઉપરકોટની બહાર વસેલા શહેરને પણ એ નામ મળ્યું એવી પણ એક માન્યતા છે. આમ સુલતાન ‘જૂના’ને જાણે કે ભૂલી જઈ પ્રાચીનતાના અર્થમાં ‘જૂનાગઢ’ને કારણે ‘જીર્ણદુર્ગ’ ‘જીર્ણપ્રાકાર’ જેવાં મઠારાયેલાં રૂપો અભિલેખોમાં ઈ. સ. ૧૩૫૦ બાદ પ્રચલિત બન્યાં‡. એથી જ પ્રાયઃ ઈ. સ. ૧૩૫૦ પહેલાંના અભિલેખોમાં એ ઉભયે સંસ્કૃત સંજ્ઞાઓને બદલે ઉગ્રસેનગઢ/ખેંગારગઢ આદિ સંજ્ઞાઓ પ્રચલિત હતી : છતાં ‘જીર્ણદુર્ગ’ના લેખમાં મળી પણ આવે છે.”

શ્રી અત્રિના ઉપલા વક્તવ્ય પરથી નીચેના નિર્ણયો તારવી શકાય :

(૧) ‘જૂનાગઢ’ નામ પરથી ‘જીર્ણદુર્ગ’ એવું સંસ્કૃતિકરણ પછીથી થયું છે : અર્થાત્ આ કિસ્સામાં વ્યુત્પત્તિનો વ્યુત્ક્રમ થયો છે.

(૨) ‘જૂનાગઢ’ સંજ્ઞા કદાચ સુલતાન મહંમદ જૂના પરથી ઈ. સ. ૧૩૫૦ (ઈ. સ. ૧૩૪૭?)માં રા’ખેંગાર ચોથાને એણે હરાવ્યા બાદ પ્રચારમાં આવી હોય. અને ‘જૂનાગઢ’નો ‘જીર્ણદુર્ગ’ જેવો થતો શબ્દાર્થ, બાહ્ય રૂપના ભળતાપણાને કારણે ઉદ્ભવ્યો માનવો ઘટે.

(૩) ‘જૂનાગઢ’ સંજ્ઞાને સ્થાને ‘જીર્ણદુર્ગ’ કે ‘જીર્ણપ્રાકાર’ જેવાં સંસ્કારાયેલાં રૂપો અભિલેખોમાં ઈ. સ. ૧૩૫૦ બાદ પ્રચલિત બન્યાં : તે પહેલાં ‘ઉગ્રસેનગઢ’ ‘ખેંગારગઢ’ આદિ સંજ્ઞાઓ પ્રચલિત હતી.

★ શ્રી અત્રિની આ સ્થળે પાદટીપ ક્રમાંક ૬ આવે છે : “ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ યોગ્ય પ્રક્રિયા દ્વારા ‘જીર્ણદુર્ગ’માંથી ‘જૂનાગઢ’ સંજ્ઞા કદાચ સાધી શકાય, પરંતુ અહીં એ સિદ્ધાંતનો વ્યુત્ક્રમ થયો જણાય છે.”

+ અત્રિ, પાદટીપ ક્રમાંક ૭ : “શાસ્ત્રી (અ) કે.કે. ‘સૌરાષ્ટ્રની પ્રાચીન નગરીઓ,’ પથિક, એપ્રિલ-મે ૧૯૬૯, પૃ. ૪૯. શ્રી કે.કે. શાસ્ત્રીનું મૂળ વિધાન આ પ્રમાણે છે : “બીજે મતે મહંમદ તઘલઘની સંજ્ઞા ‘જૂના’ હતી તેના નામથી આ ‘જૂનોગઢ’ કહેવાયું.”

‡ અત્રિ, પાદટીપ ક્રમાંક ૮ : “શાસ્ત્રી ડૉ. હરિપ્રસાદ ગુજરાતી દૈનિક વૃત્તપત્ર ‘ફલછાબ’ના તા. ૨૬-૧૨-૬૯ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો લેખ.” (શ્રી શાસ્ત્રીજીનો આ લેખ મને સંદર્ભાર્થે જોવા મળી શક્યો નથી.)

આ ફલશ્રુતિ તત્ત્વાર્થમાં સાચી હોય તો એને જૂનાગઢના ઇતિહાસને અજવાળતું એક નોંધપાત્ર તથ્ય ગણી શકાય પરંતુ શ્રી અત્રિના નિર્ણયોને સ્વીકારતાં પહેલાં તેના ઉપલક પરીક્ષણથી ઊભા થતા કેટલાક પ્રશ્નોના સંતોષપ્રદ ખુલાસા મેળવવા જરૂરી બની રહે છે. પ્રશ્નમાલા આ પ્રમાણે રચી શકાય :

૧) ‘જૂનાગઢ’ સંજ્ઞાનો પ્રયોગ બતાવતા જૂનામાં જૂના ઉત્કીર્ણ લેખો તેમ જ વાઙ્મયનાં પ્રમાણો ક્યાં છે અને કેટલાં મળે છે : ઈ. સ. ૧૩૫૦ પહેલાનાં ખરાં ?

૨) એ જ પ્રમાણે ‘જીર્ણદુર્ગ’ અભિધાનના ઉલ્લેખો કેટલા પ્રાચીન મળે છે : ‘જૂનાગઢ’ માટે ઈ. સ. ૧૩૫૦ પહેલાં ‘જીર્ણદુર્ગ’ એ સંજ્ઞા પ્રચારમાં હતી કે નહીં ?

૩) ‘જૂનાગઢ’ સંજ્ઞા ‘સુલતાન મહંમદ જૂના’ પરથી પડી આવી છે કે ‘જીર્ણદુર્ગ’નું જ એ તદર્થભૂત તળપદ્ધ રૂપાંતર છે.

૪) ‘ઉગ્રસેનગઢ’ કે ‘ખેંગારગઢ’નું ‘જૂનાગઢ’ (કે પછી ‘જીર્ણદુર્ગ’) સાથે સમીકરણ થઈ શકતું હોવાનું સીધું પ્રમાણ છે કે નહીં ?

આ સવાલોના હાર્દ વિશે વિચારતાં અને ઉપલબ્ધ સાધનોના પરીક્ષણથી પ્રાપ્ત થતા જવાબો હવે ક્રમબદ્ધ જોઈ જઈએ.

૧) લભ્ય અભિલેખોમાં (મને ખ્યાલ છે ત્યાં સુધી) ‘જૂનાગઢ’ રૂપ મળી આવતું નથી. મધ્યકાલીન અભિલેખો તથા સંસ્કૃતમાં જ રચાતા અને વાક્ય કે પદરચના માટે તદ્ભાષાની પ્રકૃતિને લક્ષમાં લેતાં ‘જૂનાગઢ’ શબ્દ લોકજીભે ચાલતો હોય તોપણ, ત્યાં ‘જીર્ણદુર્ગ’ કે ‘જીર્ણપ્રાકાર’ જેવું રૂપ જ વાપરવું સુસંગત, ઔચિત્યપૂર્ણ, ઈષ્ટ ગણાય; પણ સંસ્કૃતેતર વાઙ્મય—પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, જૂની ગુજરાતી ઇત્યાદિ સાહિત્યમાં—આવું બંધન ન હોઈ શકે, ને ત્યાં ‘જૂનાગઢ’ અભિધાન મળી આવે છે કે નહીં, અને હોય તો આવા સંદર્ભો કેટલા પ્રાચીન છે તે વિશે તપાસ ધરતાં મને બે જૂના ઉલ્લેખો હાથ લાગ્યા છે. તેમાં પહેલો ખરતરગચ્છીય ઉપાધ્યાય વિનયપ્રભની ૧૪મા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં રચાયેલી જૂની ગુજરાતી “તીર્થમાળાસ્તવન”માં :

નવકારઉ નમઉ સિરિપાસ મંગલકરુ મંગલપુરે હિ ।

વીરહ એ વઉણથલીયંમિ જુનઈગઢિ સિરિપાસ પહુ ॥

ચડિયઉ એ ગિરિગિરનારિ દીઠઉ નયણિહિ નેમિજણુ ।

નાથઉ એ ભવસય પાવુ જગગુરુ જાગિઉ પુત્રગણુ ॥૨૦॥

આમાં મંગલપુર(માંગરોળ-સોરઠ)ના શ્રી પાર્શ્વ, વઉણથલી (વંથળી-સોરઠ)ના શ્રી વીર, જુનઈગઢ (જૂનાગઢ)ના શ્રી પાર્શ્વ, અને ગિરનારસ્થ શ્રી નેમિનાથને વાંઘાની નોંધ છે.

બીજો ઉલ્લેખ રજૂ કરીશ એ કાળથી એક સદી બાદના (રત્નાકરગચ્છના હેમચંદ્રસૂરિશિષ્ય) શ્રી જિનતિલકસૂરિના જૂની ગુજરાતીમાં રચાયેલ “ચૈત્યપરિપાટી સ્તવન”માંથી.

જૂનઈગઢી પાસ તેજલવિહાર નવપલ્લવ મંગલપુરિ મઝાર ।

પુરિ પાસ રિસહં મયણી મુઝારિ ભુંભિલીય સંપ્રતિ કે ગઈ વિહારી ॥૩૥

અહીં પણ ‘જૂનઈગઢી’(જૂનાગઢ)ના ‘પાર્શ્વ’નો ઉલ્લેખ છે. (સાથે સાથે ‘મંગલપુર’ના પ્રસિદ્ધ નવપલ્લવ પાર્શ્વનાથ, ને વિશેષમાં ‘પુર’(પોરબંદર)ના પાર્શ્વનાથ, ‘મયણી’(મિયાણી)ના ઋષભદેવ તેમ જ ભુંભિલી(ધૂમલી)ના સંપ્રતિનિર્મિત વિહારનો ઉલ્લેખ છે.)

ઉપલા બંને સંદર્ભો પરથી સિદ્ધ થાય છે કે ઓછામાં ઓછું ૧૪મા શતકના છેલ્લા ચરણ જેટલા જૂના કાળમાં લોકબાનીમાં ‘જૂનઈગઢી’માં વર્તમાન ‘જૂનાગઢ’નું સાતમી વિભક્તિનું વપરાયું હતું. પણ એ બંને રચનાઓ ઈ. સ. ૧૩૫૦ બાદની છે; તેથી ‘જૂનાગઢ’ સંજ્ઞા ‘સુલતાન મહંમદ જૂના’ પરથી વ્યુત્પન્ન નથી જ થઈ એવું પ્રથમ દર્શને તો પુરવાર કરવા માટે તેની સાક્ષી ઉપયુક્ત નથી નીવડતી. એનાથી “જૂનાગઢ” અભિધાનની ઉપલબ્ધ સાહિત્યિક પ્રમાણની પૂર્વસીમા જ નિર્દર્શિત થાય છે.

(૨) ‘જૂનાગઢ’ને ‘જીર્ણદુર્ગ’ તરીકે સંબોધતા ઉલ્લેખો—ઈ. સ. ૧૩૫૦ પહેલાંના—ચોક્કસ પ્રાપ્ત છે : અલબત્ત થોડી માત્રામાં ઉદ્ધૃત લેખોમાંથી તો હજી સુધી નજરે ચડ્યા નથી, પણ સાહિત્યમાં જે મળે છે તેમાં મુખ્યત્વે આ છે : ઉપકેશગચ્છીય ‘સિદ્ધસૂરિ’ના શિષ્ય ‘કક્કસૂરિ’એ સં. ૧૩૮૩ / ઈ. સ. ૧૩૩૭માં રચેલ નાભિનંદનજિનોદ્ધાર પ્રબંધમાં સંઘપતિ સમરાશા શત્રુંજય પર તેમણે કરાવેલ આદિજિનની પુનઃપ્રતિષ્ઠા બાદ ‘જીર્ણદુર્ગ’ ગયાનો ઉલ્લેખ છે. એ જ ગ્રંથમાં સૌરાષ્ટ્રના અન્ય જૈન તીર્થોની યાત્રા બાદ સંઘમાં સાથે રહેલા સિદ્ધસૂરિ કંઈક રોગથી પીડિત થતાં ‘જીર્ણદુર્ગ’માં રોકાયા હતા એવી નોંધ છે^{૧૦}.

(૩) આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે શ્રી અત્રિએ ટાંકેલ ઈ. સ. ૧૩૭૮ અને ઈ. સ. ૧૩૮૭ના તુલ્યકાલીન અભિલેખોમાં વપરાયેલા ‘જીર્ણપ્રાકાર’ ‘જીર્ણદુર્ગ’ એ જૂનાગઢનું સંસ્કૃતીકરણ નહીં, પણ ‘જૂનાગઢ’નું અસલી (સંસ્કૃત) નામ-સ્મરણ સંસ્કૃત રચનાઓ પૂરતું, જીવંત રહ્યાનું સૂચન કરે છે. ‘સુલતાન મહંમદ જૂના’ સાથે તેનો કોઈ સંબંધ નથી જ. ભળતી નામછાયાને કારણે મુસ્લિમ ઇતિહાસકારોએ પાછળથી પોતાને અનુકૂળ એવી વ્યુત્પત્તિ કલ્પી લીધી હોય તેમ લાગે છે, જો મિરાતે અહમદીમાં કે એવા કોઈ અન્ય સાધનગ્રંથમાં એવો ઉલ્લેખ હોય તો. આથી ‘જૂના મિયાં’નું નામ ભુલાઈ જઈ, ‘જૂના’ એટલે ગુજરાતી શબ્દ ‘જૂનું’ એવો અર્થ કરી, પછીથી ‘જીર્ણદુર્ગ’ થયું એમ ઘટાવવા માટે કોઈ આધાર તો નથી જ, પણ પુરાણો પ્રમાણે ‘જીર્ણદુર્ગ’ અને ‘જૂનાગઢ’ને પર્યાયાર્થ-મૂલાર્થ દ્રષ્ટિએ, સ્પષ્ટ રીતે, તદ્ભવ સંબંધથી સાંકળી દે છે.

(૪) ‘ઉગ્રસેનગઢ’ ‘ખેંગારગઢ’ અને ‘જીર્ણદુર્ગ’ એ એકબીજાના પર્યાયો છે તેમ સિદ્ધ કરતું મહત્વનું પ્રમાણ શ્રી જિનપ્રભસૂરિની સુપ્રસિદ્ધ રચના કલ્પપ્રદીપ અંતર્ગત પ્રાકૃત ‘રૈવત ગિરિકલ્પ’માં મોજૂદ છે^{૧૧} :

તેજલપુરસ્સ પૂલ્લદિસાઁ ડગ્ગસેનાગઢં નામ

દુગ્ગં જુગાહનાપ્પમુહ જિળમંદિરેહિલ્લં વિજ્જહિ ।

तस्स य तिण्णि नामधिज्जाइं पसिद्धाईं ।

इं जहा-उगसेणगढं ति वा,

खंगारगढं ति वा, जुण्णदुग्गं ति वा ॥

કલ્પપ્રદીપનું સમાપ્તિનું વર્ષ સં. ૧૩૮૮ / ઈ. સં. ૧૩૩૩ આપ્યું છે^{૧૨}. “રૈવતગિરિકલ્પ”એ પહેલાં થોડા વર્ષ અગાઉ રચાઈ ચૂક્યો હશે; જેમ કે તે ગ્રંથ અંતર્ગતનો “વૈભારગિરિકલ્પ” સં. ૧૩૬૪ / ઈ. સં. ૧૩૦૮માં રચાયો હતો,

આ સમીકરણમાં ‘જુણ્ણદુગ્ગ’ શબ્દ આપ્યો છે, ‘જિણ્ણદુગ્ગ’(એટલે કે ‘જીર્ણદુર્ગ’)નહીં તે વાત નોંધવી જોઈએ. પ્રાકૃત ‘જુણ્ણ’ સંસ્કૃત ‘જૂર્ણ’ પરથી આવ્યો છે; અને ‘જૂર્ણ’ તેમ જ ‘જીર્ણ’ શબ્દો પર્યાયવાચી છે. આ મુદ્દો ‘જૂનાગઢ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ નિશ્ચિત કરવા માટે અત્યંત મહત્વનો બની રહે છે. આ દૃષ્ટિકોણથી જોતાં ‘જૂર્ણદુર્ગ’-‘જુણ્ણદુગ્ગ’-‘જૂનોગઢ’-‘જૂનાગઢ’ એ રીતે ક્રમિક રૂપપલટો થયો હોય તેમ જણાય છે : સ્વાભાવિક લાગે છે.

‘જૂના’ ભાગ ‘જીર્ણ’ પરથી સીધી રીતે નહીં, પણ તેના પર્યાય ‘જૂર્ણ’ પરથી ઊતરી આવ્યો છે અને ‘ગઢ’ અને ‘દુર્ગ’ એકબીજાના પર્યાય હોઈ ‘જૂર્ણદુર્ગ’ને બદલે સારવ્યમૂલક ‘જૂનોગઢ’ અને પછીથી ‘જૂનાગઢ’ શબ્દ લોકભાષામાં પ્રચલિત બની ગયો. ‘જૂનાગઢ’નું સાતમી વિભક્તિનું એક ઉચ્ચારણ ‘જૂનેગઢ’ પણ વૃદ્ધજનોને કરતાં મેં બચપણમાં સાંભળેલા. (“હું પરમણે ‘દિ જૂનેગઢ ગ્યોતો’” જેવી વાક્ય રચનામાં.) આ રૂપ ‘જૂની ગુજરાતી’ કે ‘ગૂર્જર ભાષા’માં વપરાતું ‘જૂનઈગઢિ’ પરથી ઊતરી આવ્યું છે.

જૂનાગઢના વિવિધ નામકરણ વિશે થોડું વિચારીએ તો તેમાં ‘ઉગ્ગસેણગઢ’ એટલે કે ‘ઉગ્રસેનગઢ’ એ પૌરાણિક બ્રાહ્મણીય, તેમ જ નેમિનાથ સંબંધીનાં જૈન કથાનકોને અનુસરતું પારંપરિક નામ હશે^{૧૩}. જ્યારે ‘ખેંગારગઢ’ નામ જયસિંહ સિદ્ધરાજના સમકાલીન ચૂડાસમા રા’ખેંગાર પરથી પડ્યું હશે. ખેંગારનું નામ જોડાવાના કારણમાં તો વંથળીથી જૂનાગઢ ગાદી બદલનાર રા’ખેંગારે ‘જૂનાગઢ’ના ઉપરકોટને સમરાવી વિસ્તાર્યો હશે તે હોવું જોઈએ. ઉપરકોટની જૂની આલંકારિક પ્રતોલીનાં લક્ષણો ૧૨મા શતકના પૂર્વાર્ધનાં હોઈ એને રા’ખેંગારની સમયની કૃતિ ગણવી જોઈએ. જ્યારે ‘જીર્ણદુર્ગ’ કે ‘જુણ્ણદુગ્ગ’ નામ એ સૂચવે છે કે ઉપરકોટને સ્થાને મૂળ ઘણા પુરાતન કાળનો ગઢ(રા’ગ્રાહરિપુએ ૬શમા શતકમાં સમરાવેલ કે નવ નિર્માવેલ ?) ગઢ હશે જેનું ‘જીર્ણદુર્ગ’ એવું નામ રા’ખેંગારના સમયના નવોદ્ધાર પછી પણ આદતને કારણે પ્રચારમાં રહી જવા પામ્યું હશે, જે છેક ‘જૂનાગઢ’ નામ-રૂપમાં આજ દિવસ સુધી ટકી રહ્યું છે.

ટિપ્પણો :

૧. આના દાખલાઓ ઉત્તર ભારત કરતાં દક્ષિણ ભારતમાં વિશેષ છે. મૂળ વિષય સાથે તેની બહુ ઉપયુક્તતા ન હોઈ અહીં વિગતોમાં ઊતરવું અનાવશ્યક છે.

૨. પથિક વર્ષ ૯, અંક ૮-૯, મે / જૂન ૧૯૭૦, (ખાસ સૌરાષ્ટ્ર અંક), પૃ. ૯૬-૯૭.
૩. એજન, પૃ. ૯૬.
૪. અત્રિ, પૃ. ૯૭.
૫. શ્રી જૈન સત્યપ્રકાશ, વર્ષ ૧૭, અંક ૧. (ક્રમાંક ૧૯૩), અમદાવાદ ૧૫-૧૦-૫૧, પૃ. ૨૧. આનું સંપાદન ભંવરલાલજી નાહટાએ સં. ૧૪૩૦ / ઈ. સં. ૧૩૭૪ની પ્રત પરથી કર્યું છે.
૬. જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ, શ્રી ચારિત્ર સ્મારક ગ્રંથમાળા : પુષ્પ ૩૮મું, અમદાવાદ ૧૯૪૮, પૃ. ૫૬૯. સં. મુનિરાજ શ્રી ન્યાયવિજયજી (ત્રિપુટી).
૭. ‘પુરિ પાસ’નો અર્થ ‘પુરે પાર્શ્વ’ થાય. આમાં કહેલું ‘પુર’ ગામ તે ‘ભૂતાભિલિકા’ના રાણક બાઈદેવના સં. ૧૦૪૫ / ઈ. સં. ૯૮૯ના તામ્રપત્રમાં કહેલ ‘પૌરવેલાકુલ’ અને ઉત્તર મધ્યકાલીન લેખોમાં આવતું ‘પુરબદિર’ એટલે કે હાલનું ‘પોરબંદર’ હોવું જોઈએ. ‘પોરબંદર’માં આજે તો પાર્શ્વનાથનું કોઈ જ મંદિર નથી. (સંપાદકે ‘પુર’ની પિછાન આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી.)
૮. ‘મયણી’ તે પોરબંદરથી ૨૨ માઈલ વાયવ્યે આવેલું સમુદ્રતટવર્તી પુરાણું ગામ ‘મિયાણી’(મણિપુર) જણાય છે. (સંપાદક આ ગામની સાચી પિછાન આપી શક્યા નથી.) આજે ‘મિયાણી’માં ગામના જૂનાં કોટની અંદર નીલકંઠ મહાદેવના પૂર્વાભિમુખ સં. ૧૨૬૦ / ઈ. સં. ૧૨૦૪ના લેખવાળા પૂર્વાભિમુખ મંદિરની સમીપ, પણ ઉત્તરાભિમુખ, જૈન મંદિર ઊભેલું છે. તેનો સમય શૈલીની દૃષ્ટિએ ૧૩મી શતાબ્દીનો અંતભાગ જણાય છે. ચૈત્યપરિપાટીમાં ઉલ્લિખિત જિન ઋષભનું મંદિર તે નિશ્ચયતયા આ પુરાણું મંદિર જણાય છે.
૯. ધૂમલીમાં સુપ્રસિદ્ધ નવલખા મંદિરથી દક્ષિણમાં એક જૈન મંદિરનું (વાણિયાવસીનું ખંડેર ઊભું છે. આજે તો તેમાં થોડાક થાંભલા માત્ર ઊભા છે. તેમાંથી મળી આવેલ જિનપ્રતિમાનું રેખાંકન James Burgessના *Antiquities of Kathiawad and Kutch*, London 1876, plate XLVI રજૂ કર્યું છે.
૧૦. જુઓ પં. લાલચંદ્ર ગાંધી, “શત્રુંજયતીર્થનો ઉદ્ધારક સમરાસાહ,” જૈનયુગ, પુ. ૧, અંક ૯ વૈશાખ ૧૯૮૨, પૃ. ૩૦૪.
૧૧. સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા, સં. (મુનિ) જિનવિજય, શાંતિનિકેતન ૧૯૩૪, પૃ. ૧૦.
૧૨. એજન પૃ. ૨.
૧૩. આનાં પ્રમાણો અહીં રજૂ કરવાથી વિષય-વિસ્તાર થવાનો ભય હોઈ તે વાત છોડી દીધી છે.

પરિશિષ્ટ

પ્રા. બંસીધરે ‘જૂનાખાં’ સંબંધમાં નીચેની નોંધ મોકલાવી છે જે શબ્દશઃ અહીં પેશ કરું છું.

“‘જૂનાખાં’—અરબીમાં ‘જૂના’ = હિંસકપ્રાણી, ખાં = ઘર, રહેઠાણ.

“જૂના” (“જુ”-હ્રસ્વ) = ઝનૂન/ઝનૂની ખાં = ઘર, રહેઠાણ.

આપે મિરાતે અહમદીનો reference ટાંક્યો હોત તો સારું થાત. ત્યાં ફારસીના કોઈ વિદ્વાન પાસેથી મળી રહેત. કદાચ ગિરનાર પર વાઘ-સિંહ હિંસક પશુઓ રહેવાથી “જૂના-ખાં” જેવું ફારસી-ઉર્દૂ નામ તો નથી ?’

તીર્થકરોની નિર્વાણભૂમિઓ સંબદ્ધ સ્તોત્રો

નિર્ગ્રન્થ સંપ્રદાયના પ્રાચીનતમ આગમો(પ્રાયઃ ઈ.સ. પૂ. પાંચમી શતાબ્દીથી ઈ.સ. પૂ. બીજી શતાબ્દી^૧)ના અવલોકનથી એક વાત તો એ સ્પષ્ટ થાય છે કે તે કાળ સુધી તો કેવળ ‘અર્હત્ પાર્શ્વ’ અને ‘વીર’(જિન વર્ધમાન મહાવીર) સંબદ્ધ જ, અને કેવળ સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે^૨. સંઘદાસ ગણિકૃત **બૃહદ્કલ્પભાષ્ય**(પ્રાયઃ : ઈસ્વી ૫૫૦)ના કથન અનુસાર (પ્રાયઃ ઈ.સ. પૂ. પ્રથમ શતાબ્દી ઉત્તરાર્ધમાં) આર્ય શ્યામે પાટલિપુત્રમાં સંઘ ભેગો કરી તેની સમક્ષ સ્વરચિત **પ્રથમાનુયોગ**, **ગંડિકાનુયોગ**, અને **લોકાનુયોગ** સમા ગ્રંથોનું વાચન કરી તેને માન્યતા દેવડાવેલી. આમાં **પ્રથમાનુયોગ**માં ૨૪ તીર્થકરાદિ શલાકા પુરુષોના જીવન-ચરિત્રનાં વ્યાખ્યાન આપવામાં આવેલાં, એવી ભાષ્યાદિમાં નોંધો છે. સંભવ છે કે ચતુર્વિંશતિ તીર્થકરોની કલ્પનાનો આવિષ્કાર યા વિભાગ સૌ પ્રથમ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં થયો હોય. પણ સ્પષ્ટ રૂપે ચોવીસે તીર્થકરોની નામાવલી અર્ધમાગધી ભાષામાં નિબદ્ધ **ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ**^૩ (પ્રાયઃ ઈ.સ. પૂ. પહેલી સદી કે ઈ.સ.ની પહેલી સદી) અંતર્ગત મળે છે. આ સ્તોત્ર આર્ય શ્યામ વિરચિત **પ્રથમાનુયોગ**ના મંગલ રૂપે રચાયું હશે ? ગમે તે હોય, કુષાણથી લઈ ગુપ્તકાળ સુધીમાં રચાઈ ચૂકેલ **સ્થાનાંગ**ાદિ આગમોમાં તીર્થકરોનાં પૂર્વભવો, જન્માદિનાં નક્ષત્રો અને માસ-તિથિ, માતાપિતાનાં નામ, એમનાં ગણધરાદિ(પ્રમુખ શિષ્યાદિ)નાં નામ, તીર્થકરોનાં આયુષ્ય, શરીરનાં કદ, ઈત્યાદિની સંક્ષિપ્ત વિગતો અન્યથા પૂરા નિર્ગ્રન્થ-પૌરાણિક રંગપૂર્વકના ભગીરથ આંકડાઓ સમેત અપાયેલી છે. અર્હત્ વર્ધમાનનું અમુકાંશે ઐતિહાસિક ચરિત્ર-ચિત્રણ **આચારાંગ-સૂત્ર**ના પ્રથમ સ્કંધ “ભાવના” અધ્યયન (એનો પ્રાચીનતમ ભાગ પ્રાયઃ ઈસ્વી ૧-૨ શતાબ્દી) અને **પર્યુષણકલ્પ** અંતર્ગત “જિનચરિત્ર” (સંકલન ઈસ્વી ૫૦૩ / ૫૧૬) તેમ જ **આવશ્યકચૂર્ણિ** (પ્રાયઃ ૬૦૦ / ૬૫૦)માં અપાયેલું છે : (કેટલીક હકીકતો ઈસ્વીસનુની ત્રીજી શતાબ્દીમાં, અમુક હિસ્સાઓમાં સંભવતઃ પૂર્વ સ્મૃતિઓ પર આધારિત-સંકલિત **વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ** નામના પાંચમા “અંગ” આગમમાં પણ મળે છે.) જિન ઋષભનું પૌરાણિક ચરિત્ર **જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ**ના પ્રક્ષિપ્ત “કથાનુયોગ” હિસ્સામાં (પ્રાયઃ ઈસ્વી ત્રીજી શતાબ્દી), તેમ જ પછીના ૫૦ ક. અંતર્ગત ઉપર કથિત “જિનચરિત્ર”માં), અને જિન અરિષ્ટનેમિ સંબદ્ધ હકીકતો **ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર**ના “રથનેમિ” અધ્યયન(પ્રાયઃ ઈસ્વી પહેલી-બીજી શતાબ્દી)થી શરૂ કરી છૂટા છવાયા રૂપમાં **સ્થાનાંગ** (વર્તમાન સંકલન પ્રાયઃ ઈસ્વી ૩૫૩), **વૃષ્ટિદશા**, (ત્રીજી-ચોથી શતાબ્દી), આદિ આગમોમાં પ્રાપ્ત છે. આ સિવાય આગમિક વ્યાખ્યાઓ-નિર્યુક્તિઓ ભાષ્યો, અને વિશેષ કરીને **આવશ્યકચૂર્ણિ** આદિમાં પણ મળી આવે છે.

અર્હત્ પાર્શ્વના સિદ્ધાંત સંબદ્ધ સામાન્ય વિગતો ઋષિભાષિતાનિ (સંકલન ઈ. પૂ. પ્રથમ શતાબ્દી) અને તેમના સંઘ વિશે સ્થાનાંગ, પર્યુષણાકલ્પ (“જિનચરિત્ર” વિભાગ), આદિ આગમોમાં છૂટી છવાયી હકીકતો રૂપે પ્રાપ્ત છે. જ્યારે અન્ય જિનો વિશે તો બહુ જ ટૂંકાણમાં ઉપર્યુક્ત આગમોમાં નોંધો મળે છે.

આચારાંગનિર્યુક્તિ(પ્રાય: ઈસ્વી ૫૨૫)માં નિર્ગ્રન્થ દષ્ટિએ ‘તીર્થ’ની વ્યાખ્યા કરતી વખતે તેની અંદર તીર્થકરોનાં જન્મ, નિષ્ક્રમણ, કેવલ્યપ્રાપ્તિ, અને નિર્વાણપ્રાપ્તિનાં સ્થાનોને આવરી લીધાં છે. અને આમ એ પ્રથા બૌદ્ધ સંપ્રદાયમાં પ્રાચીન કાળથી પ્રવર્તમાન પરંપરાની ઘણી સમીપ જાય છે^૫.

તીર્થકરોની જન્મભૂમિ રૂપેણ નગર-નગરીઓની નામાવલી સંબંધકર્તા આગમોમાં ગણાવી દીધી છે; પણ નિર્વાણભૂમિ સંબંધમાં તેમ નથી. ઐતિહાસિક દષ્ટિએ તો જિન મહાવીરની નિર્વાણભૂમિ ‘મલ્લ’ ગણતંત્રની એક રાજધાની, પુરાતન કુશીનગર(કુશીનારા, કસીયા)ની ઉત્તર બાજુએ રહેલ મધ્યમા પાવા (સંભવત: હાલનું પડરોના) હતી અને પાર્શ્વનાથનું નિર્વાણસ્થળ ‘સમ્મેયસેલ’ (સંમેતશિખર કે સમ્મેદશૈલ)^૬ હતું. આદિ જિન ઋષભનું નિર્વાણ સ્થાન જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ, પર્યુષણાકલ્પ અને પછીનાં સ્તોત્રો અનુસાર અષ્ટાપદ-પર્વત હતું^૭; જ્યારે ૧૨મા તીર્થકર વાસુપૂજ્યનું મુક્તિ-સ્થળ પર્યુષણાકલ્પ, તીર્થાવકાલિક-પ્રકીર્ણક (પ્રાય: ઈસ્વી ૫૫૦) આદિ અનુસાર ચંપા હતું; તો ૨૨મા જિન અરિષ્ટનેમિ ઉજ્જયંતગિરિ (ગિરનાર) પર મોક્ષે ગયાનું જ્ઞાતાધર્મકથા (પ્રાય: ઈસ્વી ત્રીજી-ચોથી શતાબ્દી) આવશ્યકનિર્યુક્તિ (પ્રાય: ઈસ્વી ૫૨૫), તીર્થાવકાલિક-પ્રકીર્ણક, અને જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ કૃત વિશેષાવશ્યકભાષ્ય(પ્રાય: ઈસ્વી ૫૮૫)માં નોંધાયેલું છે. જ્યારે વીર નિર્વાણના સ્થાનરૂપે પાવાનો ઉલ્લેખ આગમોમાં તો પશ્ચાત્કાલીન પર્યુષણાકલ્પ અને આવશ્યક નિર્યુક્તિ તેમ જ વિશેષાવશ્યકભાષ્ય જેવા આગમિક વ્યાખ્યા-ગ્રંથો તેમ જ તીર્થાવકાલિક પ્રકીર્ણકમાં જ મળે છે. (અલબત્ત છઠ્ઠા-સાતમા સૈકાની આ નિર્ગ્રન્થ સાહિત્યની નોંધોથી પ્રાચીનતર બૌદ્ધ પાલિ ત્રિપિટક ગ્રંથોમાં પણ પાવામાં જ ‘નિગંઠ નાતપુત્ત’ એટલે કે જિન મહાવીર નિર્વાણ પામ્યાનું નોંધાયું છે.) પણ બાકી રહેતા ૨૦ જિનોનું નિર્વાણ ક્યાં થયેલું તેની તો મોડેથી બનેલા પર્યુષણાકલ્પ (“જિન ચરિત્ર” વિભાગ) સમેત ઉપલબ્ધ આગમોમાં તો ક્યાંયે નોંધ નથી. પણ પછીથી તરતના કાળમાં આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આવશ્યકનિર્યુક્તિ અને કદાચ તેને અનુસરીને તીર્થાવકાલિકપ્રકીર્ણક અને વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં એ રીતે આપવામાં આવ્યો કે શેષ બધા (એટલે કે બાકી રહેતા ૨૦) પણ “સંમેય-સેલ” પર મોક્ષે ગયેલા^૮. દાક્ષિણાત્ય નિર્ગ્રન્થ પરંપરાના આગમવત્ ગ્રંથ ત્રિલોકપ્રજ્ઞપ્તિ (પ્રાય : ઈસ્વી ૫૫૦)માં પણ ઉપરની જ હકીકતોનું સમર્થન છે.

બુદ્ધની નિર્વાણભૂમિ પર તેમ જ એમના શરીરાવશેષો પર અન્યત્ર સ્તૂપો રચાયેલા તેવું પાલિ ત્રિપિટકો પરથી અને પુરાવશેષો પરથી જાણીએ છીએ; પણ જિન મહાવીરનાં અસ્થિ પર પાવામાં કે અન્યત્ર સ્તૂપ રચાયાનું નોંધાયેલું નથી. પણ અષ્ટાપદ પર્વત પર ઋષભ-પુત્ર ચક્રવર્તી ભરતે જિનનું મંદિર બાંધ્યાનું આવશ્યકચૂર્ણિ કહે છે. અને સંભવ છે કે સંમેત-શિખર પર પાર્શ્વનાથનો સ્તૂપ હોય; કંઈ નહીં તોયે મથુરામાં તો આવો સ્તૂપ હતો જ.^૯

નિર્ગ્રન્થ સંપ્રદાયની અસ્તિત્વમાન પરંપરાઓમાં પ્રાકૃત અતિરિક્ત સંસ્કૃતમાં સૈંકડો સ્તવ-સ્તોત્રો, સ્તુતિ-સ્તવનો રચાયેલાં છે. તેમાં ગુણવત્તાના દૃષ્ટિકોણથી કેટલાંક તો સમગ્ર ભારતીય સ્તોત્ર સાહિત્યમાં અગ્રિમ હરોળમાં સ્થાન પામવાની યોગ્યતા ધરાવે છે^{૧૦}. સ્તોત્ર સાહિત્યના અધ્યયન દરમિયાન તીર્થંકરોની નિર્વાણભૂમિ સંબંધ બે સ્તોત્રો મારા જોવામાં આવ્યાં છે. બંને નિર્ગ્રન્થ દર્શનની દાક્ષિણાત્ય પરંપરામાં રચાયેલાં છે^{૧૧}. તેમાં એક તો મહાનુ સૈદ્ધાન્તિક એવં દાર્શનિક વિદ્વાન્ તેમ જ લક્ષણશાસ્ત્રી અને બેજોડ વ્યાખ્યાકાર પૂજ્યપાદ દેવનંદિ(પ્રાય: ઈસ્વી ૬૩૫-૬૮૦)ની રચના મનાય છે^{૧૨}, જે તેની શૈલીનાં લક્ષણો ધ્યાનમાં લેતાં એમની હોવાનો ઘણો સંભવ છે. બીજું પણ જો કે સંપ્રદાયમાં તો તેમની જ કૃતિ મનાય છે, પણ તેની શૈલી અત્યંત ઊંચી કોટીની હોવા છતાં ભિન્ન પ્રકારની, પ્રાકૃમધ્યકાલીન પછીની તો નહીં જ, અને સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ થોડીક વિશેષ વિકસિત દશાની છે. બેઉ સ્તોત્રો નિ:શંક ઉત્તમ કોટીનાં હોઈ, તેમ જ ગુજરાત તરફના નિર્ગ્રન્થ-નિર્ગ્રન્થેતર વિદ્વાનો તેનાથી પ્રાય: અજ્ઞાત હોઈ અહીં એ બંનેના સાર-ભાગને ઉઠ્ઠકીને તેનાં ગુણ-લક્ષણાદિની સંક્ષિપ્ત રૂપે સમાલોચના કરવા વિચાર્યું છે.

પ્રથમ સ્તોત્ર “દ્વાદશિકા” રૂપે રચાયું છે^{૧૩}; તેનું પહેલું પદ ઉપોદ્ધાત સ્વરૂપનું છે અને પછીનાં પદોમાં અનુક્રમે જિન ઋષભ, જિન વાસુપૂજ્ય, અરિષ્ટનેમિ અને વીરનાં નિર્વાણ-સ્થાનો ઓજસંપૂર્વક ઉલ્લિખિત છે. (તે પછીનાં^{૧૪} પદો જિનેન્દ્રોની નિર્વાણ તિથિઓ અને નિર્ગ્રન્થ ઇતિહાસ તેમ જ પૌરાણિક કથાનકોનાં પાત્રોની નિર્વાણભૂમિઓ સંબંધિત છે. તેમાંથી નિર્ગ્રન્થદર્શનમાં પાંડવોની નિર્વાણભૂમિ તરીકે મનાતા શત્રુંજયગિરિ^{૧૫} વિષયક પદ્યાર્થનું પણ અવતરણ અહીં તેની અતીવ સુંદર ગુંફનલીલાને કારણે ત્યાં અંતભાગે સમાવિષ્ટ કરી લીધું છે.)

यत्रार्हतां गणभृतां श्रुतपारगाणां निर्वाणभूमिरिह भारतवर्षजानाम् ।

तामद्य शुद्धमनसा क्रियया वचोभिः संस्तोतुमुद्यतमतिः परिणौमि भक्त्या ॥૨૧॥

કૈલાસશૈલશિખરે પરિનિર્વૃતોડસૌ શૈલેશિભાવમુપપદ્યવૃષો મહાત્મા ।

ચંપાપુરે ચ વસુપૂજ્યસુતઃ સુધીમાન્ સિદ્ધિ પરમુપગતો ગતરાબંધ ॥૨૨॥

યત્પ્રાર્થ્યતે શિવમયં વિબુદ્ધેશ્વરાદ્યૈઃ પાઃખંડિભિશ્ચ પરમાર્થગવેષણીલૈઃ ।
 નષ્ટાષ્ટકર્મસમયે તદરિષ્ટનેમિઃ સંપ્રાપ્તવાન્ ક્ષિતિધરે બૃહદૂર્જયન્તે ॥૨૩॥

પાવાપુરસ્ય બહિરુત્તરભૂમિદેશે પદ્મોત્પલાકુલવતાં સરસાં હિ મધ્યે ।
 શ્રીવદ્ધર્મમાનજિનદેવ ઇતિ પ્રતીતો નિર્વાણમાપ ભગવાન્નવિધતપાપ્મા ॥૨૪॥

શેષાસ્તુ તે જિનવરા જિતમોહમલ્લ જ્ઞાનાર્કભૂરિકિરણૈરવભાસ્ય લોકાન્ ।
 સ્થાનં પરં નિરવધારિતસૌચ્યનિષ્ઠં સમ્પેદપર્વતતલે સમવાપુરીશાઃ ॥૨૫॥

અને

શત્રુંજયે નગવરે દમિતારિપક્ષાઃ પંડોઃ સુતાઃ પરમનિર્વૃત્તિમભ્યુપેતાઃ ॥૨૬॥

નિર્વાણભૂમિની નામાવલી એક એવી વસ્તુ છે કે તેને આમ તો સરસ અને સુષ્ટુ પદ્યબંધમાં ગૂંથી લેવી જ દુષ્કર છે; અને બીજી બાજુ વિષયની ગંભીરતા તેમ જ ગરિમાને લક્ષમાં રાખતાં ત્યાં નિત્ય ઉપયોગમાં લેવાતા લાલિત્યઘોતક સાહિત્યિક અલંકારો, રમણીય ચેષ્ટાઓ, આદ્લાદજનક વિશેષણો અને ચમત્કારોત્પાદક ચાતુરીને સ્થાન નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં કૃતિનું સાફલ્ય અત્યંત લાઘવપ્રધાન, સઘન પણ ઋજુ અને પ્રશાંત રીતે વહેતા મૈત્રીપૂર્ણ શબ્દસમૂહોની ઔચિત્યપૂર્ણ પસંદગી અને તેના સુયોજિત સંઘટન પર જ અવલંબે; અને આવું કઠિન કાર્ય પૂજ્યપાદ દેવનંદિ સરખી વિભૂતિ સિવાય બીજું કોણ કરી શકે ? એમની એક અન્ય ઉત્કૃષ્ટ પદ્યાત્મક કૃતિ, સમાધિતંત્ર અપરનામ સમાધિશતકના બે'એક પદ્ય પ્રસ્તુત ગુણોનાં જ અવલંબનનાં દેષાંત રજૂ કરતાં હોઈ તુલનાર્થે અહીં ઉદ્ધૃત કરીશું :

જયન્તિ યસ્યાવદતોઽપિ ભારતી-વિભૂતયસ્તીર્થકૃતોઽષ્યનીહિતુઃ ।

શિવાય ધાત્રે સુગતાય વિષ્ણવે જિનાય તસ્મૈ સકલાત્મને નમઃ ॥૨॥

મુક્ત્વા પરત્ર પરબુદ્ધિમહંધિયં ચ સંસારદુઃખજનનીં જનનાદ્વિમુક્તઃ ।

જ્યોતિર્મયં સુખમુપૈતિ પરાત્મનિષ્ણસ્તન્માર્ગમેતદધિગમ્ય સમાધિતન્ત્રમ્ ॥૧૦૫॥

નિર્વાણભૂમિ સંબદ્ધ બીજી કૃતિ છે નન્દીશ્વરદ્વીપસ્તુતિ^{૧૬}. એમાં નન્દીશ્વરદ્વીપની પ્રભાવકારી, રસાત્મક, સમાસપૂર્વકની સુગ્રથિત વર્ણના પછીનાં પદ્યોમાં ૧૭૦ ધર્મક્ષેત્રોના જિનેન્દ્રોને વંદના દેવાના સંકલ્પ સાથે પાંચ પદ્યોમાં સાંપ્રત અવત્સર્પિણી કાળનાં ચતુર્વિંશતિ તીર્થકરોની નિર્વાણભૂમિના વિષયને સ્પર્શ્યો છે : યથા :

અસ્યામવસર્પિણ્યાં વૃષભજિનઃ પ્રથમતીર્થકર્તા ભર્તા ।

અષ્ટાપદગિરિમસ્તકગતસ્થિતો મુક્તિમાપ પાપાન્મુક્તઃ ॥૨૯॥

શ્રીવાસુપૂજ્યભગવાન્ શિવાસુ પૂજાસુ પૂજિતસ્ત્રિદશાનાં ।

ચંપાયાં દુરિતહરઃ પરમપદં પ્રાપદાપદામન્તગતઃ ॥૩૦॥

મુદિતમતિબલમુરારિપ્રપૂજિતો જિતકષાયરિપુરથ જાતઃ ।

બૃહદૂર્જયન્તશિખરો શિખામણિસ્ત્રિભુવનસ્યનેમિર્ભગવાન્ ॥૩૧॥

પાવાપુરવરસરસાં મધ્યગતઃ સિદ્ધિવૃદ્ધિતપસાં મહસાં ।

વીરો નીરદનાદો ભૂરિગુણશ્ચારુશોભમાસ્પદમગમત્ ॥૩૨॥

સમ્પદકરિવનપરિવૃત-સમ્પેદ-ગિરિન્દ્રમસ્તકે વિસ્તીર્ણે ।

શેષા યે તીર્થંકરાઃ કીર્તિભૂતઃ પ્રાર્થિતાર્થસિદ્ધિમવાપન્ ॥૩૩॥

આ પદોનું પ્રથમ-કૌશલ પણ વિદગ્ધ અને ઉદાત્ત આભિજ્ઞાત્ય સાથે લાઘવદર્શી ઊર્જસ્વિતા દાખવી રહે છે. સારુયે સ્તોત્ર ઝંકૃત ધ્વનિથી દેદીપ્યમાન બની ઊઠ્યું છે. કર્તાનાં આગમપ્રવણ વલણ, કર્તૃત્વ-સામર્થ્ય, અને અંતરંગમાં વિલસતા કાવ્યગુણો આમ તો દેવનંદિની કૃતિઓમાં દેખાય છે તેની અમુકાંશે સમીપનાં છે. પણ સવાલ એ છે કે શું એના એ વિષય પર કર્તાએ બે જુદે જુદે સ્થળે કથન કર્યું હશે ? કે પછી નજદીકના જ સમયમાં, કદાચ સાતમીના અંતભાગે, થયેલા કોઈ સમર્થ પણ અજ્ઞાત કર્તાની આ રચના હશે ? સંઘટનની પ્રકૃતિમાં અને શબ્દોની પસંદગીમાં અને કાવ્યપોતના તાજાવાણામાં બંને વચ્ચે થોડોક ફરક તો જરૂર વરતાય છે. એનો તો કંઈક અંશે એ રીતે ખુલાસો કરી શકાય કે બંનેનાં છંદ અલગ પ્રકારનાં છે; અને છંદ જુદા હોય તો કેટલીક વાર ઉપલક દૃષ્ટિએ એક જ કર્તાની કૃતિઓમાં પણ નોખાપણું લાગે. આ બાબતમાં વિશેષ ચોક્કસ નિર્ણય તો ભવિષ્યના વિશેષ ઊંડાણભર્યા, વિશ્લેષણયુક્ત પરીક્ષણ પર છોડું છું. જોકે પ્રથમ દૃષ્ટિએ મને એની શૈલી વરાંગચરિતકાર જટાસિંહનંદી(પ્રાયઃ ઈસ્વી ૬૫૦-૭૦૦)ની હોવાનો ભાસ થયો છે.

ઉત્તરની નિર્ઝન્ય પરંપરાની ઈસ્વીસન્ની પાંચમીથી લઈ ૧૭મી સદીના લગભગ હજારેક સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સ્તોત્રો હું જોઈ વળ્યો છું; પણ તેમાં નિર્વાણભૂમિને વિષય બનાવી તેનું આલેખન કરતી કોઈ જ રચના નજરે પડી નથી. દાક્ષિણાત્ય નિર્ઝન્ય પરંપરા એનાં સંસ્કૃત ભાષા પરના અદ્ભુત પ્રભુત્વ, કવિતામાં અજોડ સંગ્રથન નૈપુણ્ય અને ઉચ્ચતમ ગુણવત્તા માટે જ નહીં, પણ નિર્વાણભૂમિ સરખા કપરા, શુષ્ક, અને ગમગીન વિષયને પણ સ્તોત્ર-કાવ્યના માધ્યમ દ્વારા, પ્રશાંત-ગંભીરતાનાં તત્ત્વો સમેત નિર્બાધરૂપે નિર્વાહિત કરી શકી છે તે ઘટના સહેજે જ પ્રશંસાને પાત્ર બની જાય છે.

ટિપ્પણો :

૧. આગમોમાં આચારાંગ (પ્રથમ સ્કંધ), સૂત્રકૃતાંગ, દશવૈકાલિક, ઉત્તરાધ્યયન, ઋષિભાષિતાનિ તેમજ સૂર્યપ્રજ્ઞાપ્તિ અને ચંદ્રપ્રજ્ઞાપ્તિ શૈલી તેમ જ વસ્તુની દૃષ્ટિએ સૌથી પ્રાચીન છે. જો કે આ પ્રત્યેકમાં જુદા જુદા સમયનાં અને નોખી નોખી શૈલીના સ્તરો છે.
૨. આચારાંગ(પ્રથમ સ્કંધ)ના “ઉપધાન સૂત્ર”માં જિન ‘વીર’ની તપસ્યાના કાળ(પ્રાય: ઈસ્વી પૂર્વે ૫૧૯-૫૦૭)નું વિવરણ છે.
૩. આ સ્તોત્રની ઉત્તરની પરંપરામાં ઈસ્વીસનૂની ચોથી શતાબ્દી સુધી, વાયક ઉમાસ્વાતિના તત્ત્વાર્થાધિગમ-સભાષ્યસૂત્ર (પ્રાય: ઈસ્વી ૩૭૫-૪૦૦) સુધીના કાળમાં, તેમ જ દેવવાચકના નંદીસૂત્ર(પ્રાય: ઈ.સ. ૪૫૦-૪૭૫)ના સમય સુધીમાં તો ષડ્-આવશ્યકમાં ગણતરી થતી. તે પછી ઈસ્વીસનૂની પાંચમી સદીના અંતિમ ચરણમાં સંકલિત આવશ્યકસૂત્રમાં તેનો સમાવેશ થયો. થોડા પાકાંતર સાથે આ સ્તોત્ર દિગંબર પરંપરામાં પણ (સંભવત: યાપનીય સંઘના માધ્યમ દ્વારા) ઉપલબ્ધ છે.
૪. પાર્શ્વનાથનો “નિર્ઋત્ય” સંપ્રદાય કમશ: મહાવીરના સંપ્રદાયમાં ભળી જવાથી પ્રસ્તુત જિન તેમ જ તેમના ઉપદેશ સંબંધ મૌલિક જૂનું સાહિત્ય વિલુપ્ત થઈ ગયું.
૫. બૌદ્ધોમાં બુદ્ધનું જન્મસ્થાન (લુમ્બિની વન), બોધિપ્રાપ્તિ સ્થાન (બુદ્ધ ગયા), ધર્મચક્ર પ્રવર્તન (વારાણસી સમીપ સારનાથ) અને નિર્વાણના સ્થાન(કુશિનગર)નું યાત્રા નિમિત્તે ઘણું મહત્ત્વ હતું. નિર્ઋત્યોમાં તીર્થંકરોનાં એવાં સમાંતર ધામોને પંચકલ્યાણક તીર્થો(ગર્ભ, જન્મ, નિષ્ક્રમણ, કેવલ્યપ્રાપ્તિ અને નિર્વાણ)માં સમાવી લેવામાં આવ્યાં.
૬. ઉત્તરની પરંપરાના સંસ્કૃત ટીકાકારો આદિ પ્રાકૃત શબ્દ ‘સમ્મેય’નું સંસ્કૃત રૂપાંતર ‘સમ્મેત’ કરે છે; જ્યારે દક્ષિણવાળાઓ ‘સમ્મેદ’ કરે છે. ‘સમ્મેદ’ શબ્દ વિશેષ સમીચીન જણાય છે. મેદ (Mass) પર્વતના ધોર દળદારપણાના વિશેષ લક્ષણને સ્પષ્ટ કરે છે. જેમ કે ‘મેદિની’ એટલે પૃથ્વી.
૭. દક્ષિણાત્ય નિર્ઋત્ય પરિપાટીમાં અષ્ટાપદ પર્વતને બદલે ઘણી વાર “કૈલાસ” ઉલ્લિખિત છે, જે વાત ઉત્તરની આગમિક પરંપરા અને તદનુષંગી વ્યાખ્યાત્મક સાહિત્યમાં ક્યાંયે જોવા મળતી નથી પણ પૂર્ણતલ્લગચ્છીય આચાર્ય હેમચંદ્રના અભિધાનચિંતામણિ ૪ / ૧૦૨૮ (પ્રાય: ઈ.સ. ૧૧૪૦)માં ‘કૈલાસ’ની ‘અષ્ટાપદ’ના પર્યાય રૂપેણ નોંધ લેવાઈ છે.
૮. આ સમ્મેદ-શિખર તે હાલનું સુપ્રસિદ્ધ તીર્થધામ ‘પાર્શ્વનાથ-હિલ’ નહીં પણ ગયા પાસેનો કલ્હુઆ ડુંગર છે એવું અન્વેષકોનું માનવું છે. પાર્શ્વનાથ-હિલ પર કોઈ જ પ્રાચીન અવશેષો નથી મળતા જ્યારે કોલ્હુઆ ડુંગર પર ખડક પર ૨૦ જિનમૂર્તિઓ કંડારેલી જોવાય છે અને એક ‘સમ્મેદ...’ જેવો શબ્દખંડ ધરાવતા અભિલેખનો ટુકડો મળી આવ્યો છે.
૯. સંભવ છે કે સમ્મેદ-શૈલના મૂળ સ્તૂપ ખોલી, તેમાંથી અસ્થ્યવશેષોનો અમુક અંશ કાઢી, મથુરાના સ્તૂપની તે પર રચના ઈસ્વીસનૂ પૂર્વની કોઈક સદીમાં, કદાચ મૌર્ય સંપ્રતિના સમયમાં થઈ હોય.
૧૦. અધ્યયનમાં ‘સ્તોત્ર-સાહિત્ય’ એ મહદંશે ઉપેક્ષિત વિષય રહ્યો છે. હાલમાં જિતેન્દ્ર શાહ સાથે હું શ્રીબૃહદ્-નિર્ઋત્ય-સ્તોત્ર-રત્ન-મંજૂષા ગ્રંથનું સંકલન એવં સંપાદન કરી રહ્યો છું.

૧૧. આ સ્તોત્રો દશભક્તિ અંતર્ગત, ધારાના મહાનુ દિગંબર વ્યાખ્યાનકાર પ્રભાચંદ્ર(કાર્યકાલ પ્રાય: ઈ.સં.૧૦૨૫-૧૦૬૦)ની વૃત્તિ સાથે (યા અન્યથા) અનેક સ્થળોથી છપાયેલાં છે. મેં અહીંની ચર્ચામાં નીચેનાં બે પ્રકાશનોનો ઉપયોગ કર્યો છે.

(૧) ક્રિયા કલાપ: (સં. પત્રાલાલ-સોની-શાસ્ત્રી), આગરા વિ.સં. ૧૯૯૩ (ઈ.સં. ૧૯૩૭);

(૨) હુમ્બુજ-શ્રમણ-સિદ્ધાન્ત પાઠાવલિ, શ્રી દિગંબર જૈન કુંથુ વિજય ગ્રંથમાલા સમિતિ, જયપુર ૧૯૮૨, પૃ. ૧૩૯-૧૪૦ તથા પૃ. ૧૪૪-૧૪૫.

૧૨. પ્રભાચંદ્રના કથન અનુસાર સંસ્કૃત ભક્તિઓ યાદપૂજ્ય સ્વામી(પૂજ્યપાદ દેવનંદિ)ની રચેલી છે. પણ પં. નાથુરામ પ્રેમી આદિ વિદ્વાનોને આ અનુશ્રુતિની સત્યતામાં સંદેહ છે. (જુઓ પ્રેમી, “દેવનંદિકા જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ”. જૈન સાહિત્ય ઔર ઇતિહાસ, મુંબઈ, ૧૯૫૬, પૃ. ૪૮; તથા સદરહુ ગ્રંથમાં “હમારે તીર્થક્ષેત્ર”, પૃ. ૪૨૩.)

૧૩. દશભક્તિઓમાં “નિર્વાણભક્તિ” આજે જે રૂપે મળે છે તેમાં પ્રથમનાં ૨૦ પદો તો “વીર પંચકલ્યાણક સ્તોત્ર” રૂપેણ કોઈ અલગ કર્તાની ભિન્ન શૈલીમાં (મોટે ભાગે જટા સિંહનંદીની શૈલીમાં) જુદા જ છંદમાં, નોખી જ રચના છે.

૧૪. ઉપર્યુક્ત “નિર્વાણભક્તિ”માં “વીર પંચકલ્યાણક સ્તોત્ર” પછીથી આવતાં ૧૨ પદો જ અસલી “નિર્વાણભૂમિસ્તોત્ર” છે.

૧૫. આ માન્યતા કાત્રપકાળના ઉત્તરાર્ધમાં રચાયેલ આગમોમાં સૌ પ્રથમ જ દેખા દે છે.

૧૬. દશ ભક્તિઓમાં “નંદીશ્વરભક્તિ” નામની રચના મૂળે બે ભિન્ન ભિન્ન રચનાઓનું જોડાયેલું સ્વરૂપ છે. ૧થી ૨૮ પદો સુધીની જ રચના “નંદીશ્વરસ્તુતિ” છે. તે પછીના ૨૯થી ૩૭ સુધીનાં પદો “નિર્વાણભૂમિસ્તુતિ” છે અને ત્યાર બાદના ૩૮થી ૬૦ સુધીનાં ૨૩ પદો તીર્થંકરોનાં અતિશય અને અષ્ટામહાપ્રાતિહાર્ય સંબંધ છે. આમ આ ત્રણે રચનાઓ જો એક જ કર્તાની હોય તો પણ ત્રણ પૃથક્ વિષયને આવરી લેતી રચનાઓ જ માનવી જોઈએ. (આ સંબંધમાં વિસ્તારપૂર્વક અને સપ્રમાણ ચર્ચા હું અન્યત્ર એક અંગ્રેજી લેખમાં કરી રહ્યો છું.)

જ્ઞાનચંદ્રકૃત સંસ્કૃતભાષા-નિબદ્ધ ‘શ્રીરૈવતગિરિતીર્થસ્તોત્ર’

(સ્વ.) પં. બેચરદાસ દોશી જૈન મહાતીર્થ ઉજ્જયંતગિરિ વિષયક પુરાણી જૈન તીર્થમાલાત્મક સાહિત્ય રચનાઓ પ્રકાશિત કરવાની પહેલ કરનારાઓમાં એક હતા. એમણે તપાગચ્છીય રત્નશેખરસૂરિ-શિષ્ય હેમહંસસૂરિની જૂની ગુજરાતીમાં રચાયેલ બહુમૂલ્ય કૃતિ—“ગિરનાર ચૈત્ર પ્રવાડી”(આ. વિ. સં. ૧૫૧૫ / આ. ઈ. સં. ૧૪૫૯)—પુરાતત્ત્વ અંક ૩ (ચૈત્ર ૧૯૭૯, પૃ. ૨૮૧-૩૨૨ ક)માં પ્રકાશિત કરેલી. એમનાથી એક વર્ષ પૂર્વે વિજયધર્મસૂરિ દ્વારા એક બીજા તપાગચ્છીય મુનિ—રત્નસિંહસૂરિ શિષ્ય—દ્વારા “ગિરનાર તીર્થમાલા” એમના ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અત્યંત ઉપયુક્ત પ્રાચીન તીર્થમાલા સંગ્રહ (ભાવનગર સં. ૧૯૭૮ / ઈ. સં. ૧૯૨૨)માં પ્રગટ કરેલી (પૃ. ૩૩-૩૭).

(સ્વ.) પં. દોશી આમ આ ક્ષેત્રમાં બે અગ્રચારીઓમાંના એક હતાં તેમ જ હેમહંસસૂરિની ચૈત્યપરિપાટીના આધારે તેમણે ગિરનાર તીર્થ સંબંધે જે ગવેષણા કરી છે તે એ વિષય અનુલક્ષીને સૌ પ્રથમ જ હતી.

અહીં રજૂ થઈ રહેલી કૃતિ જ્ઞાનચંદ્રની છે. વસંતતિલકા છંદમાં નિબદ્ધ આ સંસ્કૃત ષોડશિકાને સંગ્રહકારે (વા લિપિકારે) “ગિરનાર ચૈત્ય-પરિપાટી સ્તવન” એવું શીર્ષક આપ્યું છે, જે કૃતિની અંદરની વસ્તુને લક્ષમાં રાખીને અપાયું હોય તેમ લાગે છે; પણ મૂળ કર્તાને તો “ઉજ્જયંતગિરિતીર્થ સ્તોત્ર” વા “રૈવતગિરિતીર્થ-સ્તોત્ર” અભિપ્રેય હોય તેમ લાગે છે. પ્રાંત પદ્યમાં રચયિતાએ પોતાનું “જ્ઞાનેન્દુ” અભિધાન પ્રગટ કરેલું છે; પણ પોતાના ગચ્છ કે પરંપરા વિશે કંઈ જણાવ્યું નથી. સ્તોત્રમાં મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલ અને મંત્રીબંધુ તેજપાલે ગિરિ પર નિર્માણ કરાવેલ કલ્પોનો ઉલ્લેખ હોઈ કર્તા ઈ. સં. ૧૨૩૨-૧૨૩૪ બાદ જ લખી રહ્યા હોવાનું સુનિશ્ચિત છે.

પણ બે જ્ઞાનચંદ્ર જાણમાં છે : એક તો રાજગચ્છીય વાદીન્દ્ર ધર્મઘોષસૂરિની પરંપરામાં થઈ ગયેલા અમરપ્રભસૂરિના શિષ્ય, જેમણે સં. ૧૩૭૮ / ઈ. સં. ૧૩૨૨માં અર્બુદગિરિ પર દેલવાડાની વિશ્વવિખ્યાત વિમલવસહીમાં ભંગ પશ્ચાત્ પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરેલી^૧. બીજા તે પૌર્ણમિક ગુણચંદ્રસૂરિશિષ્ય, જેમણે હર્ષપુરીયગચ્છના રાજશેખરસૂરિની રત્નાકરાવતારિકા પર પ્રસ્તુત સૂરિના અનુરોધથી ટિપ્પણ રચેલું^૨. આ બીજા પં. જ્ઞાનચંદ્રનો સમય આથી ઈસવીસનના ૧૪મા શતકના મધ્યમાં પડે છે^૩, અને એ કારણસર તેઓ રાજગચ્છીય જ્ઞાનચંદ્રથી એક પેઢી પાછળ થયેલા. આમ નજીકના સમયમાં થઈ ગયેલા આ બે જ્ઞાનચંદ્રમાંથી સાંપ્રત સ્તોત્ર કોની રચના હશે તે વિશે નિર્ણય કરવો આમ તો કઠણ છે, પણ દેલવાડાની સં. ૧૩૭૮ની

વિમલવસહી પ્રશસ્તિમાં વચ્ચે વચ્ચે પ્રયોજિત વસંતતિલકા પદોના છંદોલય તેમ જ શૈલી-પરાગને ધ્યાનમાં રાખતાં ચર્ચા હેઠળનું રૈવતગિરિ-સ્તોત્ર આ રાજગચ્છીય જ્ઞાનચંદ્રની, અને એથી ઈ. સ. ૧૩૨૦-૧૩૨૫ના અરસાની રચના હોઈ શકે.

કૃતિનું સંપ્રતિ સંપાદન શ્રી અગરચંદ નાહટાએ ઘણાં વર્ષો પહેલાં એક જૂની પ્રત પરથી ઉતારી લીધેલ પાના પરથી કર્યું છે. પ્રસિદ્ધ પુરાતત્ત્વવેત્તા એવં સંસ્કૃત ભાષા-વિશારદ શ્રીકૃષ્ણદેવે એને લક્ષપૂર્વક તપાસી લિપિકારે દાખલ કરેલા અક્ષર અને વ્યાકરણ દોષને નિવાર્યા છે અને કોઈક કોઈક સ્થળે અક્ષર ઊડી જવાથી થયેલ છંદોભંગ પૂર્તિ દ્વારા દૂર કર્યો છે.

સ્તોત્ર ઉજ્જયંત મહાતીર્થ અનુલક્ષિત હોઈ તેમાં સ્વાભાવિક જ તીર્થનાયક જિન અરિષ્ટનેમિને પ્રધાનતા અપાઈ છે; એમનો તથા રૈવતગિરિનો મહિમા પ્રારંભનાં પાંચ પદોમાં કહ્યો છે. તે પછી વાગ્ભટ્ટમંત્રી કારિત, ગિરનાર પર ચઢવાની પદા (પાજા) વિશે આલંકારિક વાક્યો કહી, કમશ: ગિરિસ્થિત અર્ચનીય સ્થાનોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જેમાં (કાશ્મીરના) શ્રેષ્ઠી રત્ન તથા મદન દ્વારા (અંબિકાના પ્રાસાદથી) મળેલ નૂતન બિંબની પ્રતિષ્ઠા (ઈ. સ. ૮૩૪), તથા સજ્જન મંત્રી દ્વારા પુનરુદ્ધારિત (ઈ. સ. ૧૧૨૮) નેમિનાથના પુરાણપ્રસિદ્ધ મૂળ મંદિર અતિરિક્ત (મંત્રી તેજપાલકારિત)"કલ્યાણત્રય" જિનાલય (આ. ઈ. સ. ૧૨૩૪), (દેપાલ મંત્રી કારિત) દેવેન્દ્ર મંડપ (ઈ. સ. ૧૨૩૨) અને સમીપવર્તી રહેલ પુનિત પ્રાચીન ગજેન્દ્રપાદકુંડ, સચિવેશ્વર વસ્તુપાલે કરાવેલ સમ્મેતશૈલ અને અષ્ટાપદની રચના સહિતનો આદિનાથનો "વસ્તુપાલ વિહાર"(ઈ. સ. ૧૨૩૨), રાજમતીની ગુફા, અંબાશિખરસ્થિત ગિરનાર-અધિષ્ઠાત્રી યક્ષી અંબિકા, અને અંબાશિખર પછીનાં અવલોકનાદિ શિખરો, સહસ્રસહકારવન (સહસ્રાશ્રવન, સેસાવન), તેમ જ લાખારામ એમ તે સ્થાનોમાં પ્રતિષ્ઠિત નેમિજિનની ચરણ-પાદુકાઓને વંદના દઈ, સ્તોત્રની સમાપ્તિ કરી છે.

સ્તોત્રકારને આ રચના બે અનિવાર્ય મર્યાદાઓ વચ્ચે રહીને કરવી પડી છે. એમનું ધ્યેય એને ચૈત્યપરિપાટી રૂપે રજૂ કરવાનું હોઈ તેમાં પૌરાણિક-ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓનાં, તેમ જ તીર્થાશ્રિત મંદિરાદિ રચનાઓનાં વિશેષનામો છોડી શકાય તેમ નહોતું. વસ્તુતયા તેની પ્રધાનતા રહે છે. બીજી બાજુ તેઓ મધ્યયુગના મુખ્ય ભાગની સમાપ્તિ પશ્ચાત્ થયા છે. આથી એમનું કવિતા-સામર્થ્ય અને ભાષાનું આભિજ્ઞત્ય અગાઉના કર્તાઓ જેવું હોવાનો સંભવ ઓછો છે; અને છતાં જ્ઞાનચંદ્ર આ બંને મર્યાદાઓ સંક્રમી સ્તોત્રને એક સફળ સર્જન રૂપે ઘડી શક્યા છે. સાધારણતયા કવિતામાં વિવિધ વર્ણયુક્ત વિશેષ નામોની ઉપસ્થિતિ એના આકારને અસુષ્ઠુ બનાવે છે; અને પશ્ચાત્ કાળની કૃતિઓમાં સામાન્યતઃ ગિરાવૈભવ અને કલ્પકતાનો સાવ અભાવ નહીં તોયે એકંદરે સંગૃહ્ણનમાં ઘણી વાર અદોદરાપણું વરતાય છે; જ્યારે અહીં તો સારુંયે સ્તોત્ર સુલલિત પદાવલિથી સુશૃંખલ બની ઋજુગતિએ વહેતું લાગે છે; ને સાથે જ

પદોમાં ચાતુરી અને સુરુચિ સમતોલ પ્રમાણમાં વણાયેલાં દેખાય છે; તો બીજી બાજુ અલંકારોનો અકારણ પ્રયોગ, વસ્તુ-નિરૂપણમાં વૃથા વિસ્તાર કે અકારણ ચાતુરીનાં પ્રદર્શનથી મુક્ત રહ્યાં છે. સમગ્ર રચના આથી અર્થપૂર્ણ બનવા ઉપરાંત સુચારુ, ભાવવાહી, સુઘટિત, અને વ્યવસ્થિત બની શકી છે. આટલા ગુણો ધરાવતી હોવા છતાં એને અસાધારણ રચના તો કહી શકાય નહીં; તોપણ તે સરસ અને કર્ણપેશલ જરૂર બની છે.

ચૌદમા શતકમાં થયેલા કવિ જ્ઞાનચંદ્રની કાવ્યસૂઝ અને આવડત વિશે પ્રસ્તુત સ્તોત્રથી સહેજે જ ઊંચો ખ્યાલ બંધાય છે; અને તેમની આ કાવ્યકૃતિ ઉત્તર-મધ્યકાળના પ્રારંભની ઉત્તમ જૈન સ્તોત્રાત્મક રચનાઓમાં સ્થાન લઈ શકે તેમ છે.

ટિપ્પણો :

૧. મુનિરાજ શ્રી જયંતવિજયજી, શ્રી અર્બુદ-પ્રાચીન-જૈન-લેખસંદોહ, (આબૂ-ભાગ બીજો), શ્રી વિજયધર્મસૂરિ જૈન ગ્રંથમાળા, પૃ. ૪૦, ઉજ્જૈન વિ. સં. ૧૯૯૪ / ઈ. સં. ૧૯૩૮, લેખાંક ૧, પૃ. ૭.
૨. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ, જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, મુંબઈ ૧૯૩૨, કંડિકા ૬૪૨, પૃ. ૪૩૭.
૩. રાજશેખરસૂરિના પ્રબંધકોશની મિતિ સં. ૧૪૦૫ / ઈ. સં. ૧૩૪૯ છે; અને તેમણે મુનિભદ્રની કૃતિનું સંશોધન સં. ૧૪૧૦ / ઈ. સં. ૧૩૫૪માં કર્યું છે (દેશાઈ એજન), આથી પૌર્ણિમાગચ્છના સમકાલિક જ્ઞાનચંદ્રનો પણ એ જ સરાસરી સમય ગણાય.

श्रीरैवतगिरितीर्थ-स्तोत्रम्

सौराष्ट्र-राष्ट्र-वसुधा-वनिता-किरीट-
कल्पोज्जयन्तगिरि-मौलि-मणीयमानं ।
नेमीश्वरं जिनवरं प्रयतः प्रणौमि
सौभाग्य-सौरभ-सुभावित-विश्वविश्वम् ॥१॥

स्वामिन् स्मर प्रसरथ स्मरकान्धकार
प्रत्यूष भास्कर सुरासुर-सेव्यपादः ।
श्री रैवताचल सदोदित विश्वदीप-
ज्ज्योतिर्मय प्रशमयामयमंतरं नः ॥२॥

दुःकर्मशर्ममिदुरं गलितं ममाद्य
प्रोद्यन्मनोरथ-तरुः फलितश्च सद्यः ।
मानुष्य-जन्मदुरवाप्यमभूत्कृतार्थं
यल्लाघवी क्षणपथं त्वमुपागतोसि ॥३॥

श्रीनेमि-निष्क्रमण-केवल-मोक्षरूप
कल्याण[क]त्रय-पवित्रित-भूमिभागं ।
तीर्थाधिराजमभिर्षिचितयत्तडित्वात्
तत्सर्पि गर्जित महोर्जित तूर्यरायः ॥४॥

राजीमती बल सनातन सौख्यलक्ष्मी
सांगत्य गौरवमहो ! गभिता जितेश ।
विश्वत्रयी प्रभवता भवता तथापि
त्यक्ते त्यजायत मुधैव जनः प्रघोषः ॥५॥

पद्यामीवाद्य दलितो किल सिद्धिसौध
सोपान-पद्धतिमिवेहसदाधिरोहन् ।
भव्यो जनः स्मरति वाग्भटदेवमंत्रि
राजन्य नेमि जिन यात्रक धर्मबंधोः ॥६॥

आतीय कांचनबलानक तोऽम्बिकाया-
स्तोष्येन रत्नमयर्बिंबमनर्घ्यमेतत् ।
रत्नः पुरोहित निवेशितमुद्धार
तीर्थ भवाब्धि-पतयालुमिवज्जीवम् ॥७॥

चैत्यं चिरंतनमिदं मदनोद्धधार
 श्रीसज्जनःसुकृतसज्जनसज्जधर्यः ।
 सौवर्ण-कुंभ-मणि-तोरण-रत्नदीप
 यद्रैवताद्रि-कटके पटकायतीव ॥८॥

रत्नानि तान्यपि चतुर्दश यत्पुरस्ता-
 चूर्नजरातृणमुलापति न स्पृशंति ।
 विश्वैकरत्न भवता तवतात्मजेन
 मन्ये समुद्रविजयेन जितः समुद्रः ॥९॥

माहात्म्यस्य भणितुं भुवनातिशायि
 श्रीरैवतस्य न तु वागधिपः किमीशः ।
 नेमीश्वरस्य विजिनांतर वैरिणोपि
 प्रेयानभूत् समवसृत्यणुबन्धतो यः ॥१०॥

कल्याणकत्रयजिनालय भूत्रयेपि
 नेमिं नमामि चतुराननमंजनाभं ।
 देवेन्द्रमण्डप जिननाथ दिव्य कुण्डं
 दौर्गत्यतापमलहारि गजेन्द्रपादं ॥११॥

शत्रुञ्जयाभिध गिरीश कृतावतारं
 श्रीवस्तुपालसचिवेशविहारसारं ।
 सम्प्रेतचैत्य भवनेन युगादिदेव-
 मष्टापदेन च निविष्टमहं नमामि ॥१२॥

राजीमती किल स निर्झर कन्दराया-
 मश्रूणि नेमि-विरहादि-वशो चयन्ती ।
 अंबेव यात्रकजने दुरितापहन्त्री
 दिव्यांबिका जयति कामित-कामधेनु ॥१३॥

वंदेऽवलोकशिखरे तमरिष्टनेमि
 वैषम्यमाक् शिखरशेखरतामितौ तौ ।
 प्रद्युम्न शाम्ब मुनिकेवलिनो दिशंता
 वुच्चैर्महोदयपदं तु यथा तथेति ॥१४॥

श्रीमान् सहस्रसहकारवनेन लक्षा-

-रामेण नेमिपदपंकज-पावितेन ।

तीर्थात्मकः शुचिरयां क्षितिभृत्समन्तात्

जीयात्रिशास्वपि सदोषधिदीपदीप्तः॥१५॥

ज्ञानेन्दु रुग्विदित वैद्यसुरेन्द्र वन्द्य

विश्वाभिनंद्य यदुनंदन सम्मदेत ।

स्तोत्रं पठन्निदमनन्यमनाः सुतीर्थ-

यात्राफलं शुभमतिर्लभते स्थितोऽपि ॥१६॥

इति श्रीगिरनारचैत्यपरिपाटीस्तवनम् विहितं श्रीज्ञानचंद्रसूरिभिः ॥

• • •

જયતિલકસૂરિ વિરચિત ‘શ્રી ગિરનાર ચૈત્ય પ્રવાડિ’

૩૬ કડીમાં ગૂર્જરભાષા-નિબદ્ધ સાંપ્રત રચના બૃહદ્ તપાગચ્છીય રત્નાકરસૂરિની પરંપરામાં થઈ ગયેલા જયતિલકસૂરિની છે. એમણે સં. ૧૪૫૬ / ઈ. સં. ૧૪૦૦માં અનુયોગદ્વાર-ચૂર્ણિનો ઉદ્ધાર કર્યો હોવાનું જાણમાં છે^૧; અને એમના શિષ્ય રત્નાસિંહસૂરિના શિષ્ય ચારિત્રસુંદરગણિએ ૧૪૮૭ / ઈ. સં. ૧૪૩૧માં શીલદૂતકાવ્ય રચ્યું છે^૨. જયતિલકસૂરિના ઉપદેશથી ખંભાતના શ્રીમાલી સંઘપતિ હરપતિએ સં. ૧૪૪૯ / ઈ. સં. ૧૩૯૩માં ગિરનારની યાત્રા કરી ત્યાં નેમિનાથના મંદિરને દુરસ્ત કરાવેલું. આ હકીકતને લક્ષમાં લેતાં અહીં તેમની પ્રસ્તુત થઈ રહેલી “ગિરનાર ચૈત્ય પ્રવાડી”ને ૧૪મા શતકના અંતની આસપાસ મૂકવામાં હરકત જેવું નથી. વધુમાં આ કૃતિમાં ગિરનાર પર ૧૫મા સૈકામાં નિર્માયેલાં મંદિરોનો ઉલ્લેખ નથી. આ તથ્ય, અને કૃતિનાં ભાષા-લક્ષણો ઉપર્યુક્ત સમયાંકનને સમર્થન આપી રહે છે. તદુપરાંત રત્નાસિંહસૂરિશિષ્યે (નામ અજ્ઞાત) રચેલી “ગિરનાર તીર્થમાલા” (ઈ. સં. ૧૪૫૩ બાદ)થી આ રચના બે પેઢી અગાઉ થયેલી છે અને સ્પષ્ટતયા પ્રાચીન છે. સંભવ તો એવો છે કે શ્રેષ્ઠિ હરપતિની ગિરનારતીર્થની સંઘયાત્રા સમયે, એટલે કે ઈ. સં. ૧૩૯૩માં આની રચના થઈ હોય.

પ્રારંભની પાંચ કડીઓમાં કાવ્યસુલભ સામાન્ય વર્ણન બાદ પરિપાટીકાર તીર્થવંદના પ્રારંભ કરે છે. પહેલાં તો (મંત્રી તેજપાળે વસાવેલ તેજલપુર, હાલના ઉપરકોટ નીચેના જૂનાગઢની)તેજલ-વસહી(તેજપાલ વસતી)ના પાર્શ્વનાથને નમી, તે પછી ‘જીરણગઢ’ (જીર્ણદુર્ગ, જૂનોગઢ એટલે કે ઉપરકોટ)ના મુખમંડપ આદીશ્વર તથા વીરના ધામમાં પ્રણામ કરી, સોનરેખ, દામોદર અને ક્ષેત્રપાલ(કાલમેઘ) જોઈ, (તળેટીની) વનરાઈ પાસે પહોંચી ત્યાંથી પાજ ચડતાં ક્રમશઃ માકડકુંડી, સુવાવડી આદિ ચાર પરબો વટાવી, પાજનું નિર્માણ કરાવનાર બાહડ મુહતા (મહંતો વાગભટ્ટ)ને ધન્યવાદ દઈ, દેવકોટની પોળમાં યાત્રી કવિ પ્રવેશે છે. ત્યાંથી આગળ તીર્થાધિપતિ જિન અરિષ્ટનેમિના ત્રણ દ્વારવાળા મંદિરમાં નમસ્કાર કરી, બોતેર દેવકુલિકાઓમાં પ્રણામી, (ત્યાં દક્ષિણ દ્વારમાં રહેલ) અપાપામઢીમાં રહેલ આઠ તીર્થંકરોને પ્રણામ કરી, ત્યાર પછી કલ્યાણત્રય જિનાલયમાં રહેલ નેમિનાથને નમી, આગળ ચંદ્રગુફા જોઈ, નાગમોર-ઝરા સમીપ ગજેન્દ્રપદ કુંડમાં પ્રક્ષાલન કરી ઈંદ્રમંડપ થઈ (ત્યાંથી પાછા વળીને નેમિનાથના મંદિર-સમુદાય પાછળ રહેલ) શત્રુંજયાવતાર તથા સમ્મેતશિખર અને અષ્ટાપદના દેવો (જિનો)ને વંદી (તેની પાછળ આવી રહેલ વસ્તુપાલ મંત્રી કારિત કપર્દી યક્ષ અને મરુદેવીનાં મંદિરોમાં નમસ્કાર કરી ઉપર રાજુલ-રથનેમિની ગુફામાં થઈ, ઘંટાક્ષર, છત્રશિલા થઈ અને સહસ્રાવ્રવન(સેસાવન)માં ઊતરી પછી અંબિકા, સાંબ, પ્રદ્યુમ્ન અવલોકન શિખર જઈ પ્રણામ કરે છે : ત્યાં (પ્રદ્યુમ્ન શિખરે) (દંતકથાનું) “કંચનબાલક” હોવાનો ઉલ્લેખ

કરી સિદ્ધિ-વિનાયકની પોળમાં પ્રણમે છે. તે પછી સહસ્રબિંદુએ ગંગાજળ જોઈ ફરી નેમિનાથના મૂળ મંદિર તરફ વળે છે, અને યાત્રા-સાફલ્યનો આનંદ વ્યક્ત કરે છે. ઉપમી કડીમાં કર્તા રૂપે જયતિલકસૂરિનું નામ આવે છે. કૃતિમાં નિઃશંક કાવ્યતત્ત્વ વિલસે છે.

ગિરનારતીર્થ સંબંધ જૂની ગુજરાતીમાં લખાયેલી ઉપલબ્ધ રચનાઓમાં આ સૌથી પુરાતન જણાય છે. તેનું સંપાદન લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરની પ્રત ૮૬૦૧ પૃ. ૧૨થી ૧૩ તેમ જ પ્રથમ સંપાદક (સ્વ. અગરચંદ નાહટા) પાસેના એક જૂના ઉતારા પરથી અહીં કરેલ છે.

ટિપ્પણો :

૧. જુઓ મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ, જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, મુંબઈ ૧૯૩૨, પૃ. ૪૪૭, કંડિકા ૬૫૮.
૨. એજન, પૃ. ૪૬૮, કંડિકા ૬૮૬.

ગિરનાર ચૈત્યપ્રવાડી

સરસતિ વરસતિ અમીય જ વાણી
હૃદય-કમલિ અર્ધિમતરિ આણી
જાણીય કવીયણિ છંદો—૧

ગિરનાર ગિરિવરણ જ કેરી
ચેત્રપ્રવાડિ કરઉ નવેરિ
પૂરીય પરમાણંદો—૨

દૂરિથીયા જઉ ડુંગર દીઠઉ
નયણ-જુયલ અમીય-ઘણ વૂઠઉ
ફીટઉ ભવદહ-દાહો—૩

ઝીઝરીયા-નઉ કોટ જવ ઉલિઉ
મણૂ જનમનું સફલઉ ઉલિઉ(?)
કહુલિઉ મન ઉછાહો—૪

કુંઅર શેવર તણીય જ પાલિઈ
મન રંજિઉ તરુઅરડિ માલિઈ
ટાલઈ દુહ સંતાપો—૫

અમૃત સરીખી આવઈ લહિર જ
જાણે પુણ્યતણી એ મુહુર જ
દુહર ગિયાં હૂયા પાપા—૬

તેજલવસહીય પાસ નમિસું
તું આઘા સવિ કાજ કરેસિઉ
લેસુઉ પુણ્ય પત્મારો—૭

જીરણગઢ મુખમંડણ સામી
આદીસરુ પય સીસ જ ગામી
ધામીય પ્રણમઉ તીરો—૮

આગલિ નયચ્છઈ સોવનરેખી
દામોદર તસ તીરહ દેખી
આરેખી ક્ષેત્રપાલો—૯

આંબા રાયણિ તણીય વનરાજી
જાણે આવિઉ જલહર ગાજી
ભાજીય ગિઉ દુકકાલો—૧૦

મન રંગિ જઉ ચડીય પાજ
તુ નિશ્ચઈ સરીયાં અમ્હ કાજ
રાજ-પાહિ અણંતો—૧૧

પ્રીય ભણઈ, દુખિ જઈય તિહાં
અચ્છઈ નિરંતર સીયલી છાહાં
બાહાં મ મેલ્હિસિ કંતો—૧૨

ઈકિ વીસમઈ ઈકિ આઘા જાઈ
ઈકિ મનરંગિ વાયત્ર વાઈ
ઈક ગાયઈ તીહાં ગીતો—૧૩

પહિલી પરવંઈ લેઈ વીસામઉ
બીજા ઊપરિ વિહલા ધામ...
જિમ પામુ ભવ-અંતો—૧૪

આગલિ....છઈ માકડ
પગથાહર તીચ્છો અતિ સાકડ
કાઈ કડિંકર રઈજ હાથો—૧૫

ધન ધન તુ બાહડદે મુહતા
મા.....સહંતા
જાતા સંઘહ સાથો—૧૬

ત્રિહુ શિલા ત્રીજી પર્વ ભણીઈ
ચઉત્થી સૂતકકારણિ સુણીય
હણી....રો—૧૭

તુ પામી મઈ પોલિ જ પહિલી
પુણ્ય-કાજિ જે અચ્છઈ સઈલી
હલીસક દિઉ સારો—૧૮

દેઅલ દેખી મનિ ગહગહીયં
સફલલ કઅં જં મારિગ સહીયં
રહીયં પાપ અસેસો—૧૯

તિનિ પયાહિણ દેઈ ત્રિવારય
માહિ જઈ નેમીસ જુહારઈ
સારઈ કાજ સવેસો—૨૦

નહવણ પૂજયીય વંદણ સારી
બહુતરિ દેહરે જિણહ જુહારી
હારી તે દ્વિ ન જન્મો—૨૧

અપાપામઢિ આઠ તીર્થકર
ગઈય ચઉવીસી બોલઈ મણિવર
સુરવર કરય પ્રણામો—૨૨

કલ્યાણગય નેમિ નમેસું
ચંદ્રગૂહા વેગિઈ જાએસિ
કરીસુ સફલા પાગો—૨૩

નાગમોરિ ઝિરિ આગલિ કુંડ જ
ગયંદમઈ પક્ષાલઉ પિંડ જ
ઈંદ્રમંડપ સો ચંગો—૨૪

ભિજલગિરિ સેતુજ અવતરીઉ
આદિજિણેસર અમ્હિ અણસરીઉ
દરીયં હરઉ અસેસો—૨૫

સમેતિસિહરિ અષ્ટાપદિ દેવા
વાંદઉ કવડિજક્ષ મરુદેવા
રાજલિ - રહન મીસો—૨૬

ધંટાક્ષર છત્રશિલા વખાણું
અંબુસહસ્ર પ્રભુ દીક્ષા જાણું
નાણ હવે તસ રૂખો—૨૭

બિહુ બેટ્ટેસિઈ અંબિકમાતા
સાંબ-પજૂન અવલોણા જાતાં
વલતા પ્રણમું સુખો—૨૮

તિહં અછઈ કંચન-બલાણું.
સિદ્ધિ-વણાયગ પોલિ વખાણું
જાણું પ્રણમું નિત્યો—૨૯

સહસ્રબિંદ ગંગાજલ જોઈ
પ્રભુ નેમીસરુ દેહ જ ધોઈ
જે ય હુઈ સુપવિતો—૩૦

કમિ કમિ ચેત્રપ્રવાડિ જ કીધી
મણૂય-જનમ ઊગારિ જ લીધી
સીધીય સઘલી ય વાતો—૩૧

ભમીય ભમીય ભવમાહિ જ ભાગુ
તુ પ્રભુ તાહરે પાય જ લાગઉ
માગઉ સિવસુહ-નાતો—૩૨

હરખિઈ મૂલિગભારુ પામીય
નયણિ નરીયખિઉ નેમિ સુસામીય
કામીય-ફલ-દાતારો—૩૩

જા ગયણંગણિ રવિ-સિરિચંદ્રો
મૂરતિ સામિ તણીય તાં નંદુ
આણંદ સુખ ભારો—૩૪

હું મૂરખ પણઈ અછું અજાણ
શ્રી જયતિલકસૂરિ બહુમાન
માનું મનમાહિ એહે—૩૫

પઢઈ ગણઈ જે એ નવરંગી
ચેત્રપ્રવાડિ અતિહિ સુચંગી
ચંગીય કરઈસુ દેહો—૩૬

“ઈતિ શ્રી ગિરનાર ચૈત્રપ્રવાડિ”

અજ્ઞાતકર્તૃક ‘શ્રી ગિરનાર ચૈત પરિવાડિ’

ઉજ્જયંતગિરિનાં મંદિરો અનુલક્ષે રચાયેલી ચૈત્યપરિપાટીઓમાં માહિતીની દૃષ્ટિએ આ એક બહુ જ કીમતી અને ૪૧ જેટલી કડીઓ આવરી લેતી મોટી ચૈત્યપરિપાટી છે. અગાઉ પ્રકાશિત થઈ ચૂકેલ, બૃહત્પાગચ્છીય રત્નસિંહસૂરિશિષ્યની, અને સોમસુંદરસૂરિના પરિવારના રત્નશેખરસૂરિશિષ્ય હેમહંસની ગિરનાર તીર્થમાળામાં અપાયેલી વાતોનું આમાં સમર્થન હોવા અતિરિક્ત કેટલુંક વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ પણ છે, અને અન્ય કોઈ પરિપાટીકારે નહીં જણાવેલ એવી નવીન હકીકતો પણ છે. કર્તા પોતાનું નામ પ્રગટ કરતા નથી; પણ કોઈ “સંઘવી શવરાજ”ના સંઘમાં શામિલ મુનિની આ રચના હોઈ શકે તેવો તર્ક છેવટની એટલે કે ૪૧મી ગાથા પરથી થઈ શકે છે.

સંપ્રતિ રચના લા. ૬૦ ભા. ૬૦ વિ. મં.ના મુનિપુણ્યવિજયજી સંગ્રહની પ્રતિ ક્રમાંક ૨૯૭૦ ઉપરથી ઉતારી છે. મૂળ પ્રતિમાં જો કે રચનાસંવત કે લિપિસંવત દર્શાવ્યો નથી; પણ ભાષા અને વસ્તુની દૃષ્ટિએ સાંપ્રત કૃતિ ૧૫મા શતકના ઉત્તરાર્ધની જણાય છે, જ્યારે પ્રતિની લિપિ ૧૭મા શતકના ઉત્તરાર્ધથી પુરાણી લાગતી નથી.

પ્રારંભમાં યાત્રી-કવિ દેવી ‘અંબિકા’ અને ભગવતી ‘સરસ્વતી’ને સ્મરી, ‘નેમિજિન’ને વંદના દઈ, ‘ઊજલિગિરિ’(ઉજ્જયંતગિરિ)ના જિજ્ઞવરને સાનંદ સ્તવવાનો નિર્ધાર જાહેર કરે છે : (૧). આ પછી ‘ગિરનાર’ની તળેટીમાં આવેલ વિશાળ એવા ‘જૂનૂગઢ’ (જૂનાગઢ = જીર્ણદુર્ગ = ઉપરકોટ)નો ઉલ્લેખ કરી, ત્યાંના ‘સલષપ્રાસાદ’ (શ્રેષ્ઠી ‘સલક્ષ’ કારિત જિનાલય)માં જુહાર કરી, ઉસવંસ (ઓસવાલ વંશ)માં જન્મેલ ‘સમરસિંહે’ ઉદ્ધારાવેલ, તિજલપુરિ (તેજપાલ સ્થાપિત ‘તેજલપુર’ શહેર)ના પાર્શ્વને નમસ્કારી, ‘સંઘવી ધુંધલ’ના પ્રાસાદમાં ‘આદિ જિનવર’ને જુહારવાનું કહે છે : (૨-૩). તે પછી ‘ધરણિગ વસહી’ (‘જીર્ણદુર્ગ’માં હતી)ના મહાવીરસ્વામીને વંદવાનું કહે છે. અને પ્રસ્તુત વસહીમાં ડાબી બાજુનો ‘ભદ્રપ્રાસાદ’ શ્રેષ્ઠી ‘પૂનિગે’ કરાવ્યાની નોંધ કરે છે. (૪) આ પછી ‘લખરાજે’ ઉત્સાહથી કરાવેલ ‘ખમાણાવસહી’માં પિત્તળના જિનનાથ ‘રિસહેસર’(ઋષભેશ્વર)ને પૂજાએ તેમ જણાવે છે. (૫).

હવે ગિરિવર (ગિરનાર) તરફ સંચરવાની વાત કરે છે. ત્યાં (‘વસ્ત્રાપથક્ષેત્ર’માં રહેલ) ‘દામોદર’, ‘સોવચ્છરખ’ (સોનરેખ) નદી, અને ‘કાલમેઘ ક્ષેત્રપાલ’નો ઉલ્લેખ કરે છે. (૬). એ પછી આવતી નિસર્ગશોભાનું વર્ણન ગાથા ૭માં કહે છે. આ પછી (મંત્રીશ્વર) ‘ઉદયન’ પુત્ર બાહડે (મંત્રી વાગ્ભટ્ટે) વિસલપુરી ત્રેસઠ લાખ ખરચીને ‘પાજ’ કરાવ્યાનું કહે છે. (૮). ‘પાજે’

ચડતાં પહેલી 'ઊસવાલ (ઓસવાળ) સોની 'પદમ'ની 'પરવ' (પરબ), બીજી આવે 'પોરવાડ'વાળાની, તે પછી 'હાથી વાંક'માં 'રાયણ વૃક્ષ' નીચે વિશ્રામી, ત્રીજી 'ધુલિ પરવ' તે 'ધલોડ નાયક'ની, તે પછી 'માંકડકુડી' પાસે 'માલીપરબ (માળી પરબ)' જવાનું. (૮-૧૧). તે પછી સાપણની વાંકીચૂંકી વાટડીએ આગળ વધતાં 'સિલખડકી' અને તે પછી બીજી ખડકી આવે : (૧૨). ને ત્યાર બાદ પાંચમી 'સુવાવડી'ની પરબ. ને ત્યાંથી જમણા હાથ તરફ 'સહસવિંદ ગુફા' હોવાનું કવિ-યાત્રી નોંધે છે. (૧૩). તે પછી આગળ ચાલતાં ડાબી જમણી બાજુ 'તોરણો' અને 'આંચલીયા પ્રાસાદ' (અંચલગચ્છીય જિનાલય) નજરે પડવા માંડે છે. આ પછી પહેલી 'પોળ' અને બીજી 'પોળ'નો ઉલ્લેખ કરે છે. (૧૪-૧૫).

આ પછી યાત્રાકાર તીર્થનાયક ભગવાન નેમિનાથને દેરે પહોંચે છે. અને ત્યાં છત્ર સાથે ચામર ઢાળતાં પંચશબ્દ-વાદિત્ર વગાડતા સંઘવી પ્રવેશે છે અને ભુંગલ-ભેરિના ગગનભેદી નાદ, ઢોલ-દર્દરના હડહડાટ, ને ત્યાં વાગતા 'નિસાણ' અને કન્યાઓ દ્વારા ગવાતા ધવળમંગળનો કાવ્યમય ભાષામાં ઉલ્લેખ કરે છે : (૧૬).

સૌં પહેલાં 'મેલાસાહ'ની દેહરીમાં 'જિનધર્મનાથ'ને નમી, (પશ્ચિમ બાજુના) 'મૂળદ્વાર'ની સામે રહેલ 'સવાલાખી ચુકીધાર'—જેમાં 'વસ્તિગે' ('વસ્તુપાળે') સ્થાપેલ— 'નેમીસર'ના બિંબને વાંદી, 'પાર્શ્વનાથ'ની દેહરી (વસ્તુપાળ કારિત સ્તંભનપુરાવતાર)ને પ્રણમી (મૂળનાયકના મંદિરમાં પ્રવેશે છે) : (૧૭). 'નેમિનાથ'ને નિહાળ્યા બાદ 'તોરણ' વધાવી, દાન દઈ, 'પાઉમંડપ' (પાદુકા મંડપ) આવી, (ત્યાંથી) 'નેમિનાથ'ને શિરસહ નમી, ત્રણ વાર બાર ધરાવતા ('ગૂઢમંડપ'વાળા) પ્રાસાદને પ્રદક્ષિણા દઈ, (ફરીને) દાન દઈ, વિવિધ ફળફૂલ સાથે (ફરીને) 'જિન'ને ભેટવાની વાત કરે છે : (૧૮). તે પછી અધુકળે પગે ('નેમિનાથ') દેવની પૂજા કરી જેથી માનવ જનમ સફળ થાય, પછી 'ગજપદકુંડ'માં સ્નાન કરી ધોઈ કરી (ફરીને નેમિનાથના) પ્રાસાદે આવ્યા અને ન્હાવણ-મહોત્સવ કરી, કેસર-ચંદનની અર્ચના કરીએ તેમ કવિ કહે છે : (૧૯).

તે પછી 'અગર'ની પૂજા રચી 'રતન' ('રત્ન શ્રાવક') દ્વારા સ્થાપિત 'નેમીસર'ની સેવા કરી, 'ભમતી'માં ચૈત્ય પરિપાટી કરી, 'રંગમંડપ'(ગૂઢમંડપ)માં રહેલ જિજ્ઞાસુને પૂજી, ધરમશાળાના મંદિરમાં વંદના દઈ, પછી 'અપાપામઢ' જઈએ તેમ યાત્રી-કવિ ઉમેરે છે : (૨૦).

(આ 'અપાપામઢ'માં) ગઈ ચોવિસી, (બીજા) સાત તીર્થંકરને પૂજી પાપક્ષય કરી, આઠમું (નેમિનાથનું) બિંબ બપ્પભદ્રિસૂરિએ ત્રંબાવતી(ખંભાત)માં (મંત્ર બળે આકર્ષી) (અભિગ્રહ ધારણ કરેલ) આમરાજને વંદાવેલ (તે અહીં ગિરનાર પર લાવેલ બિંબને નમી),

(૨૧) પિત્તળના નેમિનાથના બિંબને પૂજી, પછી (મૂળપ્રાસાદને ફરતી રહેલ) મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલે કરાવેલ ૭૨ દેહરીઓમાં પૂજા કરી ત્યાંથી નીકળી વસ્તુપાળે કરાવેલ ત્રણ દેવળની રચનાવાળા લાખો રૂપિયા ખર્ચાને કરાવેલ શત્રુંજયાવતાર આદિનાથને જુહારીશું (૨૨). ત્યાં ડાબી-જમણી બાજુએ રહેલ ગજારૂઢ વસ્તુપાલ-તેજપાલ તથા (વસ્તુપાલ-પિતામહ) સોમ (મંત્રી) અને પિતા (મંત્રી) આસરાજ છે. (ત્યાં કોરેસ) મનમોહક પૂતળીઓ જોતાં તૃપ્તિ થતી નથી; વળી ત્યાં (ડાબે પડખે) અષ્ટાપદમાં રહેલ ૨૪ જિનવર અને જમણી બાજુએ રહેલ સમેત-શિખરમાં ૨૦ જિન જોઈશું (૨૪). તે પછી ગોવિંદ શ્રેષ્ઠીએ સ્થાપેલ જીરાપલ્લિ (પાર્શ્વનાથ) પૂજી કળીયુગને સંતાપીશું. ત્યારબાદ આગળ સંચરતાં (ખંભાતના) શ્રેષ્ઠી શાણ અને ભૂંભવના પ્રાસાદે (મૂલનાયક) વિમલનાથ તથા પાર્શ્વનાથને સ્તવી તેનો રણિયામણો મુખમંડપ જોઈશું (૨૫). (આ મંદિરમાં) પિત્તળમય સરસ બિંબ છે અને મંદિર કંચન-બલ્લાનકની ઉપમાને લાયક છે. આ પછી સમરસિંહ ઉદ્ધારાવેલ કલ્યાણત્રયના મંદિરમાં ત્રણ સ્વરૂપે વિરાજમાન નેમિકુમાર છે ને સ્તંભયુક્ત મેઘનાદ મંડપ (૨૬) તેમ જ જગતી પરની બાવન દેહરીઓ જોઈ હચું હરખાય છે. (આ મંદિરના) (દક્ષિણ તરફનો) સુંદર ભદ્રપ્રાસાદ માલદેવે કરાવેલો ને રત્નદેવે પિત્તળનું મોટું બિંબ કરાવેલું. પશ્ચિમનો નામી ભદ્રપ્રાસાદ હાજી શ્રેષ્ઠીએ કરાવેલો અને ઉત્તર બાજુનો (૨૭) શ્રેષ્ઠી સદા તથા શ્રેષ્ઠી વત્સ(રાજે) કરાવેલ.

હવે ખરતરવસહી તરફ આવીએ. આ (વસહી) સાધુ નરપાલની સ્થાપેલી છે. તેમાં (જિન)વીરનું તોરણયુક્ત પિત્તળનું બિંબ છે. ને આજુબાજુ શાંતિજિન તેમ જ પાર્શ્વનાથના પિત્તળના વખાણવા લાયક કાઉસસગીયા છે (૨૮) : અહીં રંગમંડપ(ની છતોમાં) નાગબંધ અને પંચાંગવીર જોતાં અને મંડપમાં પૂતળીઓ પેખી મન પ્રસન્ન થાય છે. મંડપ મૂળ ‘માલા ખાડ’ પર કરેલો છે. ત્યાં જમણી બાજુ ભણસાલી જોગે કરાવેલ અષ્ટાપદ (ભદ્રપ્રાસાદમાં) (૨૯) અને ડાબી બાજુ ધરણાશાહે કરાવેલ (ભદ્રપ્રાસાદમાં) સુપ્રસિદ્ધ સમ્મેતશિખર (ની રચના) છે. (અહીંથી નીકળી આગળ જતાં) અદ્ભુત મૂર્તિ, ચંદ્રગુફા, પૂર્ણસિંહવસતી, સુમતિજિન, વ્રજ શ્રેષ્ઠીએ સ્થાપેલ સુંદર હોમસર (૩૦), સોમસિંહે-વરદે મુકાવેલ સારંગ-જિનવર, તે પછી ખરતરગચ્છીય શ્રેષ્ઠી જેઠા કારિત મનોહર વસતી, અને ચંદ્રપ્રભજિનને પૂજી, નાગઝર-મોરઝરના બે કુંડ જોઈ, પૂર્ણસિંહ કોઠારીએ સ્થાપેલ ૭૨ જિનાલયયુક્ત શાંતિનાથ પ્રાસાદમાં નમી (૩૧), ઈન્દ્રમંડપે ઈન્દ્રમહોત્સવ કરી, ત્યાં પૂનિમ દેરીમાં દર્શન કરી, (૩૨), ગજપદકુંડ (પરના આઠબિંબ ?), સાંકળીયાળી પાજ, છત્રશિલા થઈ (૩૩) પ્રાતઃકાળે અંબિકા(ના શિખર) તરફ જવા રવાના થાય છે. રસ્તામાં ચંદ્રપ્રભ જિનવરની સ્તુતિ કરી, સિદ્ધરાજ (શ્રેષ્ઠીએ) ઉદ્ધારાવેલ (વસ્તુપાલ મંત્રીકારિત) કપર્દીયક્ષ તરફ જઈ, ત્યાંથી ચક્રી ભરતે કરાવેલ માતા મરુદેવીને આરાધી, રામ-ડુંગરની બે દેહરીએ થઈ, રાજમતી તરફ વળે છે (૩૪);

રાજમતીની ગુફામાં નેમિ-વિરહમાં કંકણ ભાંગી (સાધ્વી થયેલી) રાજમતીની પ્રતિમાના દર્શન કરી, ત્યાંથી નીચે દેખાતા શિવાદેવી પુત્ર(નેમિનાથ)ના ઉદયશેખર કલશયુક્ત મંદિરની વાત કરી (૩૫), હવે દિગંબર સંપ્રદાયના કોટડી-વિહાર તરફ જાય છે. ત્યાં શ્રેષ્ઠી પાતાએ કરાવેલ પિત્તળના આદિનાથને નમી, ભાવસાર ડાહ્યાવિહાર(શ્વેતાંબર)માં અજિત જિનેશ્વરને નમી, શ્રેષ્ઠી લખપતિએ કરાવેલ ચતુર્મુખપ્રાસાદમાં જિનવરની પૂજા કરી (૩૬), ગંગાકુંડે ગંગાના દેવળમાં ઇન્દ્રે સ્થાપેલ જિનવરનું ધ્યાન ધરી, તે પછી ગણપતિ અને રથનેમિની દેરીમાં નમી, ચિત્તર સાહે કરાવેલ અંબિકાની પાજ પર ચઢી (૩૭), ચીત્રા પૂનાએ કરાવેલ અને સામલ શાહે ઉદ્ધારાવેલ અંબિકાના પ્રાસાદમાં નમી, ત્યાં સંઘવિઘ્નવિનાશના ભગવતી અંબિકા (સમ્મેતની) પંચમૂર્તિ સમક્ષ શ્રીફળ ધરાવી (૩૮) હવે અવલોકના શિખર પર ચડી ત્યાંથી સહસ્રાવ્રવનનું નિરીક્ષણ કરી, અને ત્યાંથી નીચે દેખાતા લાખારામ તથા સામે શાંબ અને પ્રદ્યુમ્ન શિખરને દૂરથી નમી તેમ જ પ્રદ્યુમ્ન શિખર પર રહેલ સિદ્ધિ-વિનાયક તેમ જ અદૃષ્ટ રહેલ કંચન-બલાનકનો નિર્દેશ કરી (૩૯), નેમિનાથના મંદિર પર યાત્રી ફરીથી આવે છે. ત્યાં ઇન્દ્રમાલ પહેરી ઇન્દ્રમહોત્સવ કરી દાન દઈ, સુવર્ણના ઝળહળતા કલશવાળા એ સજ્જનવિહારના (વાસ્તુશાસ્ત્રોક્ત) પૃથ્વીજયપ્રાસાદ પર ધ્વજ ચઢાવી (૪૦) યાત્રી-કવિ કહે છે કે જયસિંહ સિદ્ધરાજે ગરવા ગિરનારના તળ પરના પ્રાસાદ બનાવવા પાછળ ૫,૭૨,૦૦૦૦૦ વીસલપુરી (દ્રમ્મ) ખર્ચીને પોતાની કીર્તિનો સંચય કર્યો. પ્રસિદ્ધ એવા સંઘવી શવરાજે (નેમિનાથના) ભવને કનકકળશ અને ધ્વજ સ્થાપી યશ લીધો. જે એકચિત્તથી જિનવરની (માલ ?) નિત્ય સાંભળે છે તેને તીર્થયાત્રાનું ઘણું ફળ મળે છે (૪૧).

આ ચૈત્યપરિપાટીમાં ૧૫મા શતકમાં થયેલ બાંધકામો સંબંધમાં અન્ય ગિરનાર સંબદ્ધ પરિપાટીઓમાં નહીં દેખાતી ઘણી ઘણી નવી હકીકતો નોંધાયેલી જોવા મળે છે. જેમકે અંચલીયા પ્રાસાદ, (તારંગાતીર્થના ઉદ્ધારક) ગોવિંદ શ્રેષ્ઠીએ કરાવેલ જીરાપલ્લિ-પાર્શ્વનાથ, લખપતિ શ્રેષ્ઠીનો ચતુર્મુખ પ્રાસાદ, દિગંબર પાતાવસહી, અને તેની બાજુની શ્વેતાંબર ડાહ્યાવસહી, ચિત્તર સાહની કરાવેલી અંબાજીની પાજ, ઇત્યાદિ. તો બીજી બાજુ અહીં કરાવેલ બેએક વાતો, વધારે જૂના સ્રોતોમાં નોંધાયેલી હકીકતો સામે રાખતાં, તથ્યપૂર્ણ જણાતી નથી : જેમકે નેમિનાથના મંદિરને ફરતી દેવકુલિકાઓ વસ્તુપાલ મંત્રીની બનાવેલ નહોતી. મૂળ મંદિર ઈ. સં. ૧૧૨૮માં પૂર્ણ થયા બાદ આ દેવકુલિકાઓના છાદ તથા સંવરણા ઈ. સં. ૧૧૫૮માં પૂર્ણ થયાનો શિલાલેખ ત્યાં છે; અને નેમિનાથના મંદિરના બાંધકામને લગતો ખર્ચ આત્યંતિક અતિશયોક્તિપૂર્ણ હોવા ઉપરાંત “વીસલપુરીય કોરી”નું સિદ્ધરાજના સમયમાં ચલણ હોવાનું કહેવું એ તો કાલાતિક્રમ જ છે.

શ્રી ગિરનાર ચૈત્ય પરિપાટી

- સમરીય અંબિકે સરસતી, વંદિય નેમિ જિણંદ
ઊજલિગિરિ જિનવર-થણૂઅ, હઈઈ ધરી આણંદ. ૧
- શ્રીગિરિનારહ તલહટીય, જૂનૂગઢ સવિશાલ
સલખ-પ્રસાદિ જુહારીઈએ તિજલપુરિનું પાસ. ૨
- સમરિસિંધિ ઊધાર કીઉ, ઉસવંસ અવયાર
તુ સંઘવી ધુંધલ તણઉ એ, જિણહરિ આદિ જુહાર. ૩
- ધરણિગવસહી વંદીઈ એ, સ્વામીશ્રી મહાવીર
ડાબઈ ભદ્રપ્રાસાદ તિહ પૂનિગ ગુણગંભીર. ૪
- ખમાણાવિસહી કારવીય લખરાજ ધરીઅ ઊછાહ
પીતલમઈ પ્રભુ પૂજઈ એ, રિસહેસર જિણના. ૫
- હવિ ગિરિવરભણી સાંચર્યા એ, દામોદર સવિલાસ
સોવનરેખનદી-કન્હઈ એ, કાલમેઘ ક્ષેત્રપાલ. ૬
- રાયણિ આંબા આંબલીય, વનસઈ ભાર આઢાર
મોર મધુર-સરિ સોહતી એ, ગિરિ પાખલી વન બાર. ૭
- પાજ કરાવી સોહલીય, બોહિથ ઉદયન સાખ
બાહડ વીસલપુરીય તિહાં, વેચા ત્રિસઠિ લાખ. ૮
- ઊસવાલ સોની પદમતણી, પાજઈ પહિલી પરવ
પરવ બીજી પોરવાડ તણી, વીસ ભીમ કરિસિ ગર્વ. ૯
- હાથીવંકિ ઝીલિ દીસઈ, રાયણિ રુખ વિશ્રામ
ત્રીજી ધુલીય પરવ ધલોડણાયગની અભિરામ. ૧૦
- ત્રિહૂં સલઉરી ચાહતાં એ લાગઈ સીઅલુ વાઉ
માંકડકૂડી-કન્હઈ ચઉથી, માલીપરવઈ જાઉ. ૧૧
- વાંકી ચૂંકી વાટડી અલિઈલી સાપલ જેમ
વરતિત્ત સિલખડકી પરઈ એ, બીજી ખડકી તેમ. ૧૨
- પાંચમી પરવ સૂઆવડીઅ, વઉલી અંબર હેઠિ
જાતાં જિમણઈ સહસંબિંદ ગુફા ભણી દિઉ દ્રેઠિ. ૧૩

ડાબા-જિમણા તોરણા એ, આ ગમ આંચલીયાપ્રાસાદ
પહિલી પોલિ પા(પે)સતાં એ, સહીઅર કીજઈ સાદ. ૧૪

સભકર નવલખ જિણહરુ એ, પઈસત બીજી પોલિ
દેવલોક સામ્હું કરઈ એ, સંઘવી બિઠા ઊલિ. ૧૫

[વસ્તુ]

નેમિપ્રતિમા નેમિપ્રતિમા લેઈઅ આવંતિ છત્રચામર સિરિ ઢાલીઈ,
પંચશબ્દ-વાજિંત્ર વાજઈ, પઈસારુ સંઘવી હુઈ.
ભુંગલ-ભેર-ઝિણિ ગગનિ ગાજઈ, ઢોલ-દદામાં દડદડી
વાજઈ ગુહિર નીસાણ, ધવલમંગલ બાલા દેઈ, અરીયણ પડઈ પરાણ. ૧૬

[ઢાલ]

મેલાસાહ તણી દેહરીઈ,
ધર્મનાથનઈ નમતાં જઈઈ.
મૂલ દૂવારિ થાકણુ એ,
સાહમી સવાલાખી ચુકીધર.
વસ્તગિ થાપિઉ તિહાં નેમીસર,
પ્રણમુ.પાસઈ દેહરીઅ. ૧૭

નેમિ નિહાલી તોરણિ વધાવુ, દાન દેઈ પાઉ-મંડિપિ આવઉ
નેમિનાથ સિર નાંમીઈ એ, ત્રિવારઈ પ્રાસાદ પ્રદક્ષીણે
દાન દેઈ જે હુઈ વચક્ષણ, ફૂલફલે જિન ભેટીઈ એ. ૧૮
અધૂલક પાયે પૂજ્યા દેવ, માનવ-જનમ સફલ હુઉ હેવ
ગજપદ-કુંડિ સનાન કરું, ધોતિ કરી આવ્યા પ્રાસાદિ
નહવણ-મહોછવ કીઉ નવનાદિ, કેસર-ચંદનિ ચરચીઈ એ. ૧૯
પૂજ રચીનઈ અગર ઊખેવઉ
રતન-થાપિત નેમીસર સેવઉ
ભમતી ચેત્રપ્રવાડિ કરઉ રંગમંડપિ જિણવર પૂજજઈ
ધર્મશાલા ચૈઈત્ય વંદન કીજઈ, અપાપામઢિ જાઈઈ એ. ૨૦
અતીત ચઉવીસી સાત તીર્થકર, તે પૂજ જઈ પાપક્ષયંકર
આઠમૂ બિંબ ગંબાવતીય, આમરાયનઈ તે વંદાવિઉ

બપભટસૂરિ તિહાં અણાવું, અરિઠનેમિનઈ દેહરઈ એ. ૨૧

હવઈ પીતલમઈ દિગંબર બિંબ

નેમિતણું પૂજઉ અવિલંબ

બહુતિરિ દેહરી પૂજઈ એ ત્રિણિ તોર વસ્તગિ ઈહિં કીધી

આદિલ ભોઅણિ ત્રણિ પ્રસિધી, લાખ લાખ ધન વેચીઉ એ. ૨૨

વસ્તગિ કીધુ સેતુજિ-અવતાર

આદીસરનઈ કરુઅ જોહાર

ગિરુઆં પીતલ બિંબ નમુ ડાબા-જિમણા ગયવર બિઉ

વસ્તગિ-તેજૂગ ઊરી તેઉ સોમ અનઈ આસરાજ અછઈ. ૨૩

રંગમંડપિ નવ-નાટક સોહાઈ

પૂતલીએ અપછર મન મોહઈ

જોતા તૃપતિ ન પામઈ એ, અષ્ટાપદિ જિણવર ચઉવીસઈ

જિમણઈ સમેત સિહરિ જિણ વીસઈ, વઈરા દેહરી જોઈઈ એ. ૨૪

જરાઉલઉ ગોઈઆગરિ થાપિઉ, તે પૂજ કલિયુગ સંતાપ્પઉ

ચેત્ર-પવાડિઈ સાંચર્યા એ, શાંણાગર ભૂંભવ પ્રાસાદઈ

વિમલ પાસ થણઉ સરુઉ સાદિ, મુખમંડપ રુલીઅમણઉ એ. ૨૫

સાવ પીતલમઈ બિંબ વખાણું

કંચણ બલાણા ઉપમ આણું

કલ્યાણગય પેખીઈ એ, સમરસિંહ કીધુ ઉધાર

ત્રિહુરુપે છઈ નેમિકુમાર, મેઘનાદ મંડપ સધર. ૨૬

જગતિઈ બાવન દેહરી દીસઈ

જિણવર જોતાં હઈડઉ હીસઈ

માલદેવ તણઉ ભદ્ર ભલઉ, રતનદેગુરુ પીતલસામિ

પશ્ચિમ ભદ્ર હાજાનઈ નામિ, ઉત્તરદસિ ભદ્ર વર્ણવૂ એ. ૨૭

સદઈવછેરઈ તેઉ કરાવિઉ

હવઈ ખરતરવસહીભણી આવિઉ

નરપાલસાહની થાપના એ, સતોરણઉ પીતલમઈ વીર

શાંતિ-પાસ છઈ સાચઉ શરીર, કાસગીઆ પીતલતણા એ. ૨૮

રંગમંડપિ નાગબંધ નિહાલઉ
 પૂતલીએ મંડપિ મન વાલઉ
 પંચાંગવીર વસેખીઈ એ, માલાખાડઈ મંડપ જાણૂ
 જિમણઈ અષ્ટાપ[દિ]વખાણ, ભણસાલી જોગઈ કીઉ એ. ૨૯

ડાબઈ સમેતસહિર પ્રસીધુ
 તે પણિ ધરણઈ સાહિ કીધઉ
 અદબદ મૂરતિ ચંદ્રગફા, પૂનિમવસહી સ(સુ)મત જિણેસર
 વયજાગરિ થાપિઉ અલવેસર, હોમસર રુલીઆમણું. ૩૦

સોમસીવરદે સારંગ જિણવર
 ખરતર જેઠાવસહી મણહર
 ચંદ્રપ્રભજિન પૂજઈ એ, નાગઝરિ મોરઝરિ બે કુંડ ચાહુ
 બહુત્તિરિ જિણાલઈ શાંતિ આરાહુ, પુનઈ કોઠારી થાપીઉ એ. ૩૧

ઈંદ્રમંડપિ હુઈ ઈંદ્ર-મહોછવ
 પૂનિમ દેહરી દીસઈ અભિનવ
 વવેક સં...નેમિ નમુ, માંસખમણ મનરંગિ કીધૂ
 ચિહું ચોલસું અણસણં સીધઉ, સહુડાદે ચઉકી-કન્હઈ એ. ૩૨

ગજપદકુંડિ ઉરી છઈ અષ્ટ
 તેહ પરઈ છઈ કંડ વિશષ્ટ
 સંકલ પાજઈ છગસિલ. ૩૩

[વસ્તુ]

હવછ ચાલઉ હવઈ ચાલઉ ભણીઅ અંબાવિ
 ભાણ મૂરતિ ગુરુ જિણહરઈ
 ચંદ્રપ્રભ જિણવર ઘુણીજઈ
 સીધરાજ ઉધ્ધાર કીઉ, કવડજક્ષ દેઉલ ભણીજઈ
 મરુદેવ્યા મયગલ આરુહી ભરથેસર સંજત
 રાડાં(? રામ) કુંગર હો(દો ?)ઈ દેહરી રાજમતી તુપત્ત. ૩૪

ઢાલ

રાજમતી પ્રાસાદ તલિ ગફ માહિ પડંતી
 શંભમૂરતિ જોઉ નેમિ વિરહ-કંકણ મોડંતી

કૂંકુકાજલ-વન્ન તિહાં નીઝરણ ઝરંતી
ઉદયસેખર વીર કલસ શિવાદેઉલ દીસંતી. ૩૫

હવઈ ચાલ્યા દિગંબરુ એ, કોટડીઅ વિહારો
પાતાનઈ પીતલ તણઉ એ, આદિનાથ જોહારુ
ભાવસાર ડાહ્યા વિહાર નમુ અજિત જિણેસર
ચતુર્મુખ લખપતિ તણુ એ, પૂજીજઈ જિણવર. ૩૬

ગંગાકુંડિ ગંગદેઉલ જોઈ નઈ જાઉ
મહિતી આણ દેવરાજ તણઉ, જિણહર જિન ધ્યાઉ
ગણપતિ રહિનેમિ દેહરી એ, દોઈ અંબિક પાજ
ચીત્તરસાહિ કરાવીઉ એ, કીધું અવિચલ કાજ. ૩૭

ચીતુડા પુનાતણઉણ અંબાઈ પ્રસાદ
તે સાંમલસાહઈ ઉધરિઉ એ, ખેત્ર વસંતા નાદ
પંચમૂરતિ અંબિકતણી એ, નમતાં દુખ નાસઈ
ફલ-નાલીઉરે ભેટીઈ એ, સંઘ વિધન વિણાસઈ. ૩૮

હિવ અવલોણા સહિર(સિહર) ચડી સહિસાવન પેખું
લાખારામી કણયરી એ સિદ્ધ દેહરી દેખું
સામિ-પજૂન નમેવિ બેઉ, સિધવણાયગ વખાણ
કંચણબલાણઉ જિહાં છઈ એ, પણિ ઠામ ન જાણ. ૩૯

નેમિ ભૂયણિ વલી આવીયા એ
પહિરઈ ઈન્દ્રમાલ, ઈન્દ્રમહોછવ દાન દેઈ
ધજ ચડઈ વિશાલ, હેમકલસ દંડ ઝલહલઈ એ
સાજણ વિહાર પૃથ્વીજઈ પ્રાસાદ તલિ ગિરુઉ ગિરનાર. ૪૦

લાખ બહુત્તિરિ પાંચ કોડિ વીસલપુરી વેચી
સિદ્ધરાય જેસંગદેવી નિજ કીરતિ સંચી
વીરાહુરુ સંઘવી સજાણ શવરાજ પ્રસીધઉ
કલક કલસ ધજ ઠવિય ભૂયણિ જિણિ જસ લીધઉ.
એકમના નિતુ સુણઈ એ એહ જિણહર-માલ
તીરથ યાત્રા તણૂઅ ફલ હોઈ વિશાલ. ૪૧

ઈતિ શ્રી ગિરનાર ચૈત્ર પરવાડિ સંપૂર્ણ સમાપ્ત : કલ્યાણં ચ ॥

કર્ણસિંહકૃત ગિરનારસ્થ ‘ખરતરવસહી-ગીત’

સોળ કડીમાં નિબદ્ધ અને કેટલાંક ઐતિહાસિક તથ્યો સમાવતા આ ગીતના રચયિતાએ આખરી કડીમાં પોતાનું નામ ‘કરણસંઘ’ આપ્યું છે.★ પણ તેમાં કર્તાએ પોતા વિશે કંઈ વિશેષ કહ્યું નથી. તેમ રચનાનું વર્ષ પણ દર્શાવ્યું નથી; પણ વસ્તુની દૃષ્ટિએ કૃતિ ૧૫મા શતકના આખરી ભાગ યા ૧૬મા શતકથી પ્રાચીન હોય તેમ જણાતું નથી. આથી કર્તા ૧૫મા-૧૬મા સૈકામાં થઈ ગયા જણાય છે. સંભવ છે કે તેઓ ખરતરગચ્છની આમ્નાયના શ્રાવક હોય.

સંપ્રતિ રચના—ખરતરવસહીગીત—ગિરનાર પર ખરતરગચ્છીય નરપાલ સંઘવીએ ઈ. સ. ૧૪૪૧થી થોડાં વર્ષ પૂર્વે (મોટે ભાગે ઈ. સ. ૧૪૩૮ના અરસામાં), પૂર્વે વસ્તુપાલ મંત્રીએ કરાવેલ સત્યપુરાવતાર મહાવીરના જૂના મંદિરને કાઢી નાખી તે સ્થળે નવું બંધાવેલું તે મંદિરને અનુલક્ષીને થઈ છે. નવનિર્માતા ખરતરગચ્છીય હોવાથી આ મંદિર “ખરતરવસહી” નામથી ૧૫મા શતકના ઉત્તરાર્ધથી જાણીતું થયેલું; જો કે એ નામ પણ પછી તો ભુલાઈ જવાથી વર્તમાને તે (ખોટી રીતે) ‘મેલકવસહી’ નામે પરિચયમાં છે. (જુઓ આ ગ્રંથના દ્વિતીય ભાગ અંતર્ગત મારો આ ખરતરવસહી સંબદ્ધ વિસ્તૃત લેખ.)

રચયિતા કવિએ ૮મી કડીમાં જિનભદ્રસૂરિના વચનથી ભણસાલી નરપાળે પ્રસ્તુત મંદિર બંધાવ્યાનું કહ્યું છે; અને મંદિરના વર્ણનમાં મંડપની પૂતળીઓ, જમણી બાજુએ રહેલ (ભદ્રપ્રાસાદમાં) અષ્ટાપદની રચના, તેમ જ (તેની સામે) ડાબી બાજુએ એ જ પ્રમાણે રહેલા (ભદ્રપ્રાસાદમાં રહેલા) નંદીશ્વરનો ઉલ્લેખ કરે છે. મૂળ ગભારામાં અધિષ્ઠિત જિનવીરની ધાતુમૂર્તિ, તેનાં રત્નજડિત પરિકર અને તોરણનો પણ ગીત-કર્તા ઉલ્લેખ કરે છે. એકંદરે ગીતનું ક્લેવર પાતળું છે. કૃતિ દેશ્ય ઢાળમાં ઢળેલી છે, પણ સંઘટન બહુ વ્યવસ્થિત નથી. ભાષા પૂર્ણરૂપે જૂની ગુજરાતીને બદલે મરુ-ગુર્જરના સ્પર્શવાળી જણાય છે. ખરતરગચ્છનું જોર રાજસ્થાનમાં ઘણું હતું ! કર્તા ‘કરણસંઘ’ એ તરફના હોવાનો સંભવ છે.

ટિપ્પણો :

- ★ પાટણના શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનભંડારમાં રહેલી, અને એક માત્ર ઉપલબ્ધ પ્રતિ (ક્રમાંક ૩૧૨૨), પરથી અહીં સંપાદિત કરવામાં આવી છે. સંપાદક પ્રસ્તુત સંસ્થાના આભારી છે.

કર્ણસિંહકૃત ગિરનારસ્થ ખરતરવસહી-ગીત

ગિરિ ગિરનારિ વખાણીઈ હો ઈસર કવિ કવિલાસ ।
 સ તસ સિરિ સામી સામલા હો અંબિકાદેવિ પ્રકાસ ॥૧॥

પ્રીય ખરતરવસહી જોઈએ જાણે કરતલ-વમાણ ।
 પ્રીય લોચન તનમન જાઈઈરે તું સાંભલિ હો ચતુર સુજાણ ॥૨॥ પ્રીય૦

હયવરનરવષભહ તણી હો વિનપતિ પુણ્યસલોક ।
 મંડપિ મોહણ-પૂતલી હો જાણે કરિ કીઓ ઈંદ્રલોક ॥૩॥ પ્રીય૦

કરકમલિ લખલખ પંખડી સહલ સરૂપ સરંગ ।
 શિખર-પ્રાસાદ ઉદ્યોતમઈ હો દંડકલસ ધજદંડ ॥૪॥ પ્રીય૦

સોવનજાઈ મણિરુખ્યમઈ હો મોતી ચઉક પૂરાવિ ।
 આગલિ તિલક પબેવડ ઉરે પેખવિ હરખ ન માઈ ॥૫॥ પ્રીય૦

નેમિ કડણિ પ્રભુ દાહિણિ હો અષ્ટાપદ અવતાર ।
 વામઈ કલ્યાણકતય હો નંદીસર જગિ સાર ॥૬॥ પ્રીય૦

સંઘ મરોઈ અણાવિઉ હો સપત-ઘાત જિણ વીર ।
 પરિગર રતન જડાવિઈ હો તોરણ ઉલકઈ બઈ હાર ॥૭॥ પ્રીય૦

લબધિવંત જિનભદ્રસૂરિ ગુરુજી સુવચની સવિસાલ ।
 દૂસમ-ભવન સમુદ્ધરઈ હો સો ધન ધન મા નરપાલ ॥૮॥ પ્રીય૦

ભણસાલી તે પરિકરઈ હો જે કીઓ ભરવેસર રાઓ ।
 ઉજલિ અષ્ટાઉરે તે નિરખતા અંગિ ઊમાહ ॥૯॥ પ્રીય૦

પહિરિ ધોતિ નિજ નિરમલી હો અષ્ટાવિધ પૂજ રચેસિ ।
 ભાવના ભાવિસુ ઈ જિમલી હો જીવઅ સફલ કરેસું ॥૧૦॥ પ્રીય૦

ચંદન ભરી કચોલડી હો આણી માલણિ ફુલડી
 ચંપક પાડલ સેવંત્રી જેમ ગંધ-પરિમલ વહમૂલ ॥૧૧॥ પ્રીય૦

બારણ વરણ તીરથ અષ્ટાપદ પદમ પુણ્ય પ્રકાર ।
 સમતિ શ્રવણ સબ સંપજઈ હો કેવલિ કરઈ વખાણ ॥૧૨॥ પ્રીય૦

ચિહ્નું દિસિ બારહ બારણા હો આંબલડા આરામ ।
 પ્રવર પ્રાસાદ સોહામણા હો પુણ્ય તણા થિર ઠામ ॥૧૩॥ પ્રીયઃ
 બલિ કાજસુ તસુ હાથલડા હો સૂત્ર સઘન સૂત્રધારક ।
 એક જીભ ગુણ તેહ તણા પહિવઈ ન લાભઈ પાર ॥૧૪॥ પ્રીયઃ
 પારખઉ મ તણઈ પારખાઈ હો અવર ન પૂજઈ કોઈ ।
 સકૃત કૃપાણા વંજિયા હો જિણ લાભઈ અનંત હો ॥૧૫॥ પ્રીયઃ
 સજ વેષધિ આણંદિઈ હો સહડ સતન સવિચાર ।
 કરણસંઘ સાર ભણઈ હો ચીરંજીવઓ સંપરવાર ॥૧૬॥ પ્રીયઃ

ઈતિ શ્રી ગિરનાર મુખમંડણ ખરતરવસહી ગીત ।

ગિરનારના એક નવપ્રસિદ્ધ પ્રશસ્તિ-લેખ પર દૃષ્ટિપાત

સ્વાધ્યાય પુ. ૫, અં. ૨માં “ગિરનારના ત્રણ અપ્રસિદ્ધ શિલાલેખો”માં શ્રી છો. મં. અત્રિએ ગિરનાર-પર્વતસ્થ જિનમંદિરને ફરતા કોટની દીવાલનો ભાગ પાડતી વખતે જડી આવેલા ત્રણ શિલાલેખો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે^૧. તેમાંનો કમમાં બીજો લેવાયેલ નાનકડો પ્રશસ્તિ-લેખ ગિરનાર પર્વત પરના નોંધાયેલા લેખોમાં—ત્રુટિત હોવા છતાંયે—એની કેટલીક આંતરિક વિગતોને કારણે મહત્વનો છે. અહીં એ મૂળ લેખની વાચના આપી, તેની વસ્તુ પર ટૂંકી શી ચર્ચા કરવા વિચાર્યું છે. મૂળ લેખનો શિલાખંડ એ સ્થળેથી મળી આવેલ પ્રતિમાઓ સાથે હાલ જૂનાગઢના સરકારી સંગ્રહાલયમાં સચવાયો છે^૨. તેને રૂબરૂ તપાસી જોવાનો સંયોગ તે કાળે પ્રાપ્ત નહોતો થયો : તેથી શ્રી અત્રિએ કરેલી વાચના-ઉપલક દૃષ્ટિએ મને લાગ્યું છે તેવા બે^૩ નાનકડા ફેરફાર સાથે અને લેખના કારયિતાઓનાં ગોત્ર અને એકાદ પૂર્વજના નામના ખૂટતા અક્ષરોની પૂર્તિ સાથે રજૂ કર્યો છે. લેખ કોતરાયો છે તે શિલ્પો વિશે શ્રી અત્રિએ જરૂરી માહિતી આપેલી હોઈ તેના પર કશું જ કહેવાની જરૂર નથી^૪. લેખના મુસદ્દામાં રહેલાં જોડણી અને વ્યાકરણનાં સ્ખલનો, ભાષાદોષ, પ્રાકૃત અને (જૂની) ગુજરાતીના પ્રારંભિક શબ્દ-રૂપ-સંભાર ઈત્યાદિ પર પણ શ્રી અત્રિએ અવલોકન કર્યું છે અને હું તેમાં થોડુંક ઉમેરવા સિવાય તે પાસાંઓ પર ટીકારૂપે વિશેષ નહીં કહું.

લેખ કોતરવાનો ઉદ્દેશ ખેઢા અને લાહડ નામની બે (જિનધર્મી) વ્યક્તિઓએ ગિરનાર પર સં. ૧૨૮૮ / ઈ. સં. ૧૨૪૩માં કરાવેલ પ્રતિમા-પ્રતિષ્ઠાનો અને એના અનુલક્ષમાં સાથે સાથે અન્યત્ર કરાવેલ સુકૃતોની પણ નોંધ લેવાનો હોય તેમ લાગે છે. લેખનો મૂળપાઠ અહીં અંત ભાગે આપું છું. લેખની પ્રાપ્ય વિગતો આ પ્રમાણે છે :

સં. ૧૨૮૮ ને ફાગણ સુદિ ત્રીજના રોજ ‘શ્રી ઉજ્જયંત મહાતીર્થે’ ‘મહામાત્ય શ્રી વસ્તુપાલવિહાર’માં મહં. શ્રી તેજપાલના આદેશથી સાધુ ખેઢા તથા સાધુ લાહડે^૫ શ્રી નેમિનાથનું બિંબ ‘ખત્તક’ (એટલે કે ગોખલા) સહિત કરાવ્યું, જેની પ્રતિષ્ઠા શ્રી વિજયસેનસૂરિએ કરી. (તદુપરાંત) ‘શ્રી શત્રુંજય મહાતીર્થે’ શ્રી આદિનાથનું બિંબ દેવકુલિકા અને દંડકલશ સહિત સ્થાપ્યું. અને પ્રસ્તુત તીર્થમાં મહં. શ્રી વસ્તુપાલે કરાવેલ ‘શ્રી સાચઉર દેવકુલ’ (=સત્યપુરમંડન મહાવીરના તીર્થાવતાર મંદિર)માં શ્રી મહાવીરનું બિંબ ખત્તક (વિશે) સ્થાપ્યું. તથા શ્રી અર્બુદાચલે શ્રી તેજપાલે નિર્માવેલા ‘શ્રી નેમિનાથ ચૈત્ય’ની જગતી પર બે (૨) દેવકુલિકાઓ અને છ (૬) પરિકરવાળી પ્રતિમાઓ કરાવી. (આ સિવાય) જાબાલિપુર(જાલોર)ના શ્રી ‘પાર્શ્વનાથદેવચૈત્ય’ની જગતી પર શ્રી રિખભનાથ (ઋષભદેવ)ના

બિંબ સહિતની દેવકુલિકા કરાવી. (ને) વિજાપુરમાં શ્રી નેમિનાથનાં બિંબવાળી દંડકળશ સહિતની દેવકુલિકા કરાવી. લેખના અંતિમ, ખંડિત ભાગમાં રહેલા ઉપલબ્ધ વિશેષનામદર્શક અક્ષરો પહેલી દૃષ્ટિએ કારાપકોના કુટુંબીજનોનાં નામ હશે તેવી અટકળ તરફ દોરી જાય છે^૧.

આ લેખને કોતરાવનારાઓ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલ-તેજપાલના સંબંધી, કે પછી મિત્ર યા સુપરિચિત વ્યક્તિ કે અનુગૃહીત હોય તેમ પ્રથમ દૃષ્ટિએ લાગે છે^૨. શિલાલેખમાં ખેઢા તથા લાહડે મહં. શ્રી તેજપાલના આદેશથી ‘ઉજ્જયંત મહાતીર્થ’માં શ્રી ‘વસ્તુપાલવિહાર’માં ખત્તક સાથે નેમિનાથ બિંબ સ્થાપ્યાની વાત કહી છે : તે મહં. શ્રી તેજપાલ શ્રી અત્રિએ સૂચવ્યું છે તેમ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલના લઘુબંધુ તેજપાલ હોઈ શકે. વસ્તુપાલના ઈ. સં. ૧૨૩૯માં થયેલા સ્વર્ગગમન બાદ પણ, અને વસ્તુપાલે સ્વસ્વામી વાઘેલા મહામંડલેશ્વર વીસલદેવ સાથે થયેલા ખટરાગને કારણે ઈ. સં. ૧૨૩૪ આસપાસ મંત્રીપદ છોડી દીધેલું હોવા છતાં પછીથી તેજપાળ મહામંત્રીની મુદ્રા સાચવતા હોવાનાં પ્રમાણો છે^૩. મહામાત્યનું પદ તેજપાળે પોતાના અવસાનના સમય (આ. ઈ. સં. ૧૨૪૮) પર્યંત સંભાળ્યું હોય તેમ લાગે છે^૪. આદેશ આપી શકનાર વ્યક્તિ કાં તો મોટું પદ સંભાળનારી હોય યા તો પરમાદરણીય મુરબ્બીજન હોય : એ હકીકત જોતાં, અને ખાસ ‘વસ્તુપાલવિહાર’માં પ્રતિમા પધરાવવાની ખેઢા તથા લાહડને સૂચના કરનાર વ્યક્તિ તેજપાળ, તે મંત્રીશ્વર તેજપાળ હોવાનો પૂરો સંભવ છે. ગિરનાર પરનો ‘વસ્તુપાલવિહાર’ તે હાલ વસ્તુપાલ-તેજપાલનું કહેવાતું ‘અષ્ટાપદ’ અને ‘સમ્મેતશિખર’નાં જોડિયાં મંદિરો ધરાવતું શામળા પાર્શ્વનાથનું મંદિર છે. સચિવેશ્વર વસ્તુપાલે એમાં મૂલનાયકરૂપે પાર્શ્વનાથની નહીં પણ શત્રુંજયેશ શ્રી યુગાદિદેવની પ્રતિષ્ઠા કરાવેલ તેમ તે મંદિરના વસ્તુપાલના સં. ૧૨૮૮ / ઈ. સં. ૧૨૩૨ની સાલવાળા છ પ્રશસ્તિલેખો અને અન્ય સમકાલીન લેખનો પરથી જાણીએ છીએ^૫. પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર વિજયસેનસૂરિ તે રેવંતગિરિરાસુના કર્તા અને મંત્રી વસ્તુપાલના કુટુંબગુરુ નાગેન્દ્રગચ્છીય આચાર્ય વિજયસેનસૂરિ છે કે જેમનો ઉલ્લેખ શ્રી અત્રિ નોંધે છે તેમ ગિરનારના વસ્તુપાલપ્રશસ્તિના છ લેખોમાં આવે છે, ને તે ઉપરાંત આબૂના લૂણવસહીના ઘણા લેખોમાં પણ પ્રતિષ્ઠાચાર્યના રૂપમાં જોવા મળે છે^૬.

ગિરનારવાળા નવપ્રાપ્ત શિલાલેખની વિગતોમાં આગળ જોઈએ તો કારાપકોએ ‘શત્રુંજય મહાતીર્થ’માં (શત્રુંજયાદ્રિ પર) દંડકળશ સાથે દેવકુલિકા (દેરી) કરાવ્યાની વાત આવે છે અને વધુમાં તે ગિરિ પરના મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલે કરાવેલ ‘સાયઉર દેવકુલ’ (સત્યપુરાધીશ વીરના મંદિર)માં ખત્તક સહિત શ્રીમહાવીરજિનનું બિંબ કરાવ્યું એમ પણ હકીકત આપી છે. (વસ્તુપાળે વિમલાચલ-શત્રુંજય પર કરાવેલ ‘સચ્ચોરિમંડન મહાવીર’ના મંદિરના ઉલ્લેખો

આપણને વસ્તુપાલના ત્યાંથી મળતા પ્રશસ્તિલેખો અને સમકાલીન પ્રશંસકોએ રચેલી પ્રશસ્તિઓમાંથી મળે છે.)^{૧૧} ખેઢા અને લાહડે (અને સાથે મોટે ભાગે એમના કુટુંબના સભ્યોએ) આ ઉપરાંતના કરાવેલ સુકૃતોમાં આબૂ પરના દેલવાડાગ્રામના મંત્રી તેજપાલે બંધાવેલ, વર્તમાને વિશ્વવિખ્યાત, લૂણવસહિકાપ્રાસાદ(નેમિનાથ જિનાલય)ની જગતી પર બે દેવકુલિકાઓ કરાવ્યાનો, ને તેમાં પરિકર સહિતનાં ૬ બિંબ પધરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

શિલાલેખના નીચલા ભાગમાં આવતી ૧૨-૧૭ ક્રમની પંક્તિઓ બૂરી રીતે ખંડાઈ જવાને કારણે ખેઢા અને લાહડની પિછાનનો અકળ રહેતો ભેદ ઉકેલવા માટે આ આબૂ પરના સુકૃતની નોંધ સંકેતરૂપ કડી બની રહે છે : એ બાબતની ચર્ચા કરતાં પહેલાં શિલાલેખમાં આગળ કહેલી વિગતો જોઈ જઈએ. તેમાં આબૂ પછી જાલોરના ‘પાર્શ્વનાથદેવ-ચૈત્ય’ની જગતી પર કરાવેલ ઋષભદેવનાં બિંબ સમેતની દેહરીની નોંધ લીધી છે. જાલોરનું એ પાર્શ્વનાથનું મંદિર તે સં. ૧૨૨૨ / ઈ. સ. ૧૧૬૬માં ગુર્જરેશ્વર મહારાજ કુમારપાળે નગર સમીપવર્તી કાંચનગિરિ પર કરાવેલ મંદિર, કે જેમાં પાર્શ્વનાથ મૂલનાયક હતા, તે ‘કુમારવિહારપ્રાસાદ’ હોવાની શક્યતા છે. લેખમાં આ પછી વિજાપુરના કોઈ જિનાલયમાં દેહરી અને ધ્વજાકળશ સાથે જિન નેમિનાથનું બિંબ ભરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. વિજાપુરના ‘નાભેય’ (આદિનાથ) અને ‘વીર’નાં પુરાણાં મંદિરોનો મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલે ઉદ્ધાર કરાવેલો તેવો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે^{૧૨}. એ બેમાંથી એક મંદિર ગિરનારવાળા લેખમાં અભિપ્રેત હશે^{૧૩}.

હવે સાધુ ખેઢા અને લાહડ કોણ હતા તેની તપાસ કરીએ. થોડીક ક્ષણ અગાઉ આ વિશે કહ્યું હતું કે તે રહસ્યનો ઉકેલ આબૂમાં હોવાનો નિર્દેશ લેખમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

આબૂના દેલવાડાગ્રામમાં મંત્રી તેજપાલ નિર્મિત લૂણવસહિકાપ્રાસાદની દેવકુલિકાઓના શિલાલેખો તપાસતાં તેમાં દેહરી ક્રમાંક ૩૮ અને ૩૯ પર ખોદાયેલા નિર્માણ-નિર્દેશક લેખો તેમ જ અંદરનાં પબાસણોના પાંચ લેખોમાં સમગ્ર રીતે જોતાં ગિરનાર પરના શિલાલેખોમાં આવતાં (જળવાયેલાં) નામો બરોબર મળી રહે છે. એની વિગતવાર માહિતી અહીં આપ્યા બાદ તે પર વિશેષ અવલોકન કરવું ઠીક થઈ પડશે^{૧૪}. (અહીં પરિશિષ્ટમાં તુલનાર્થે આબૂના મૂળ લેખોની વાચના આપી છે.)

ત્યાં દેરી ૩૮ પરના સં. ૧૨૮૧ / ઈ. સ. ૧૨૩૫ના લેખમાં જણાવ્યું છે કે પૂર્વે નાગપુર(નાગોર)માં થઈ ગયેલા સાધુ (સાહુકાર) વરદેવ ઉપરથી વરહુડિયા આમ્નાય પ્રકાશમાં આવ્યો. (તેના સંતાનિકોનાં નામ અને સગપણની વિગતો લેખમાં આપી છે.) ત્યાં વરદેવના પૌત્ર સા. નેમડ, તેના રાહડ અને સહદેવ આદિ ચાર પુત્રો, અને પછી રાહડના ચાર પુત્રોનાં નામ આપ્યાં છે જેમાં ધણેસર અને લાહડનો સમાવેશ છે. આ ઉપરાંત લેખમાં સહદેવના બે

પુત્રો—ખેઢા અને ગોસલ—નાં નામ પણ આપ્યાં છે^{૧૫}. પ્રસ્તુત દેવકુલિકા સહદેવે શ્રી મહાવીર અને શ્રી સંભ(વ)દેવનાં બિંબ અને દંડકળશ સહિત કરાવી એવું લેખમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

દેહરી ૩૯ પરના સં. ૧૨૯૧ના પ્રશસ્તિલેખમાં પણ લગભગ એ બધા જ વરહુડિયા કુટુંબસમુદાયનાં નામો મળે છે અને તેમાં આગળની દેહરી ૩૮ના શિલાલેખમાં બતાવેલ સગપણો અહીં પણ બતાવ્યાં છે. આ લેખમાં પણ નેમડ, રાહડ, ધણેસર, લાહડ, સહદેવ, ખેઢા ઇત્યાદિ નામો મળે છે^{૧૬}.

હવે એ દેરીઓની અંદરના પ્રતિમાલેખો તપાસતાં તેમાં સં. ૧૨૯૩ના વર્ષના જિન સંભવનાથના બિંબની પ્રતિષ્ઠાના લેખમાં વરહુડિયા સંતાનીય સા. નેમડના પૌત્ર ખેઢાનો ઉલ્લેખ છે^{૧૭}. ત્યાંના બીજા એક સં. ૧૨૯૩ના લેખમાં ધણેસર અને લાહડનો ઉલ્લેખ છે^{૧૮}. સં. ૧૨૯૩ના એક ત્રીજા લેખમાં નેમડપૌત્ર લાહડે પોતાની ભાર્યાના શ્રેયાર્થે કરાવેલ નેમિનાથના બિંબની પ્રતિષ્ઠાનો ઉલ્લેખ છે^{૧૯}. વરહુડિયા પરિવારના અન્ય બે બિંબપ્રતિષ્ઠા લેખો પણ આ દેહરીઓમાં છે^{૨૦}. પણ સૌથી મહત્વનો તો છે દેહરી ૩૮ના દ્વારની જમણી બાજુની ભીંત પર ખોદેલો ૪૫ પંક્તિઓવાળો એ જ વરહુડિયા કુટુંબનો સં. ૧૨૯૬ / ઈ. સ. ૧૨૪૦નો મોટો પ્રશસ્તિલેખ, જે અહીં ચર્ચેલ વિષય માટે અત્યંત મહત્વનો છે^{૨૧}. એમાં સાહુ નેમડ, ખેઢા, ધણેશ્વર, લાહડાદિ નામો મળવા ઉપરાંત વરહુડિયા પરિવારે અન્યત્ર કરાવેલ સુકૃતોની વિસ્તૃત યાદી આપવામાં આવી છે. તેમાં આવતો (૧) ‘શત્રુંજય મહાતીર્થ’ પર કરાવેલ કાર્યોમાં, વસ્તુપાલે કરાવેલ ‘સત્યપુર મહાવીર’ના મંદિરમાં એમણે (વરહુડિયાઓએ) કરાવેલ બિંબ અને ખત્તકનો ઉલ્લેખ, અને (૨) શ્રી અર્બુદાચલ ‘શ્રીનેમિનાથચૈત્ય’ની જગતીમાં ૬ બિંબ સાથેની બે દેવકુલિકાઓનો ઉલ્લેખ તેમ જ (૩) જાબાલિંપુરનાં ‘પાર્શ્વનાથચૈત્ય’ની જગતીમાં કરાવેલ દેવકુલિકા સહિતના શ્રી આદિનાથબિંબનો ઉલ્લેખ તથા (૪) વિજાપુરના ચૈત્યમાં કરાવેલ શ્રીનેમિનાથ અને પાર્શ્વનાથની દેવકુલિકાઓનો ઉલ્લેખ આદિ સાથે ગિરનારવાળા લેખમાં અપાયેલ વિગતો લગભગ પૂર્ણ રીતે મળી રહે છે^{૨૨}. એક વિશેષ હકીકત એ નોંધીએ કે આબૂના ઉપર કથિત સૌ લેખોમાં પણ જ્યાં જ્યાં પ્રતિષ્ઠાકર્તા આચાર્યનું નામ આપ્યું છે ત્યાં ત્યાં વિજયસેનસૂરિનું જ નામ મળે છે. ગિરનારના લેખમાં ઉલ્લિખિત આબૂની બે દેહરીઓ તે નિઃશંક લૂણવસહીની દેવકુલિકા ૩૮ અને ૩૯ છે.

ગિરનારવાળા પ્રશસ્તિ લેખમાં આવતાં નામો—ખેઢા, ધણેશ્વર, અને લાહડ—નો પારસ્પરિક સંબંધ આબૂના લેખોમાં સ્પષ્ટ રીતે આપેલો છે. તદનુસાર (રાહડના પુત્રો) ધણેશ્વર (કે ધનેસર) અને લાહડ સગા ભાઈઓ ઠરે છે અને ખેઢા તે તેમના કાકા (રાહત-બ્રાતૃ)

સહદેવનો પુત્ર થાય^{૨૩}. (આબૂના શિલાલેખોના આધારે તેમ જ શ્રેષ્ઠી નેમડના વંશની મળી આવેલી એક ગ્રંથપ્રશસ્તિના આધારે^{૨૪} મુનિશ્રી જયંતવિજયજીએ તૈયાર કરેલું ‘વરહુડિ વંશવૃક્ષ’ અહીં પરિશિષ્ટને અંતે સહેજ સાથે લગાવ્યું છે^{૨૫}. (ગ્રંથપ્રશસ્તિઓના મૂળપાઠ પરિશિષ્ટમાં સંદર્ભાર્થે આપ્યા છે.)^{૨૬}

ગિરનારવાળો લેખ લુણવસહીના શિલાલેખોવાળા વરહુડિ કે વરહુડિયા પરિવારનો છે તેની પ્રતીતિ થતાં તેમાં છેવાડાના નષ્ટ થયેલા ભાગના કેટલાક અક્ષરોની પૂર્તિ થઈ શકે છે; જેમ કે પંક્તિ ૧૨માં છેડે, શ્રી અત્રિની વાયનામાં આવતા દહિયા સાહુ. ને.....માં દને બદલે હુ વાંચીને આગળ વર વધારીને અને પછી પંક્તિ ૧૩માં પ્રારમ્ભે મહ ઉમેરીએ તો [વર]હુડિયા સાહુ ને[મહ] વાંચી શકાય. અને એ રીતે વાંચતાં આ લેખ નાગપુરીય વરહુડિયા કુટુંબનો જ છે તેવો અંતિમ અને વિશ્વસ્ત નિર્ણય પણ થઈ જાય છે.

વરહુડિયા કુટુંબનાં કરાવેલ સુકૃતોની આબૂ તેમ જ ગિરનારનાં શિલાલેખોની સૂચિ તપાસી જઈએ તો તેમાં તેમણે ઘણાં જિનમંદિરોવાળાં સ્થળો આવરી લીધાં હોવા છતાં તેમાં કોઈ પણ સ્થળે નવાં જિનાલયો બંધાવ્યાં કે જૂનાને ઉદ્ધાર્યાનો ઉલ્લેખ આવતો નથી. દેરીઓ ચણાવી, ને ગોખલાઓ કરાવી તેમાં જિનમૂર્તિઓ બેસાડી સંતોષ લીધો છે જેથી એમ જણાય છે કે આ કુટુંબ અતિ ધનાઢ્ય નહીં પણ સુખી, નીતિમાન, ધર્મનિષ્ઠ, જૈનસંઘ અને વણિકસમાજનાં મોભાદાર, અગ્રેસર (અને બહોળા પરિવારવાળાં) કુટુંબોમાંનું એક હશે. સાહ દેવચંદ્ર અને સાહુ પેઢાએ સંઘવી પદ શોભાવી તીર્થયાત્રાઓ કર્યાના ઉલ્લેખ ગ્રંથપ્રશસ્તિ(૨૮)માં થયો છે અને આબૂ લેખાંક ઉપરમાં પણ પેઢાને સંઘપતિ કહ્યો છે તે આ પરિવારનું જૈનસંઘમાં આગળ પડતું સ્થાન સૂચવી રહે છે.

વરહુડિયા શાખના પાલણપુરનિવાસી આ વણિક કુટુંબ અને વસ્તુપાલ તેજપાલને શું સંબંધ હશે તે વિશે હવે જોઈએ. મુનિરાજ શ્રી જયંતવિજયજીએ આ મુદ્દા પર વિચારીને અવલોક્યું છે કે, “મહામાત્ય તેજપાળના આ મંદિરમાં આ કુટુંબે આવી રીતે દેવકુલિકા અને જિનમૂર્તિઓ કરાવી છે તેનાથી એમ સમજાય છે કે એ બંને શ્રીમંત કુટુંબોમાં પરસ્પર કોઈ કૌટુંબિક-સંબંધ સઘન સ્નેહસંબંધ હોવો જોઈએ. કારણ કે તેજપાળનો આ આદર્શ મંદિર બનાવવામાં પોતાના સંબંધીઓ કે સ્નેહીઓનું સ્મરણ શાશ્વતરૂપે રાખવાનો જ મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો.”^{૨૭} પણ વસ્તુપાળ-તેજપાળ હતા પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતિના જ્યારે વરહુડિયાઓ (વ્યવહારસૂત્રની પ્રશસ્તિ અનુસાર) પલ્લિવાલ ન્યાતના હતા. આથી બંને કુટુંબો વચ્ચે વેવાઈ-વેલાંનો સંબંધ હોવાની શક્યતા નહિવત્ છે. વરહુડિયા કુટુંબના ઉપલબ્ધ શિલાલેખોનો સમય સં. ૧૨૮૧થી ૧૨૮૯નો છે. તે કાળે તેજપાળ ગુજરાતના મહામાત્યના પદે બિરાજતા હતા. રાજમાં, સમાજમાં અને શ્રીસંઘમાં એમનો આદર સર્વાધિક હતો. તેમણે કરાવેલા ‘લુણવ-

સહિકાપ્રાસાદ'માંની ૪૩ દેવકુલિકામાંથી ૨૮ તો એમના પોતાના ભાઈભાંડુઓના શ્રેયાર્થે, અને નવેક દેહરીઓ સગાંસંબંધીઓ મિત્રો દ્વારા થયેલી છે : એમાં ખાસ કરીને ચંદ્રાવતીના શેઠિયાઓ આગળ પડતા રહેલા^{૨૮}. આ થોડાક, ચુનંદા મહાજન-મિત્રોમાં વરહુડિયા કુટુંબને પણ સ્થાન અપાયું છે, તેનું કારણ મુનિશ્રી જયંતવિજયજીએ એક અટકળ કરી છે તેમ “સઘન સ્નેહસંબંધ”હોવો જોઈએ. એ કુટુંબની ધાર્મિક-કાર્યોમાં અગ્રેસરતા તેમ જ વિજયસેનસૂરિ પ્રત્યેની સમાન ભક્તિને કારણ બન્ને કુટુંબો પરસ્પર નજીક આવ્યાં હોય અને મંત્રીશ્વર તેજપાળના વિશેષ આદરને પાત્ર વરહુડિયા કુટુંબ બન્યું હોય તેવી શક્યતા કલ્પી શકાય.

લેખનું મૂળ વક્તવ્ય અહીં પૂરું થાય છે : પણ શ્રી અત્રિએ સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણના આધારે ગિરનારના શિલાલેખ પર કેટલાંક રસપ્રદ અને ધ્યાન ખેંચે તેવાં સૂચનો-અવલોકનો કર્યાં છે તે પહેલાં ટાંકી મને એ બાબતમાં વિચારતાં અને તે યુગના સાહિત્યિક પ્રમાણોના આધારે જે લાગ્યું છે તે અંગે જે કહીશ તે અલબત્ત, મૂળ ચર્ચાની આડપેદાશ રૂપે અહીં રજૂ કરીશ. શ્રી અત્રિ લખે છે કે, “ઈ. સ. ૧૨૩૨ના તુલ્યકાલીન છયે લેખોના x એક સમાન અનુચ્છેદમાં આપવામાં આવેલી ‘સત્યપુરાવતાર શ્રી મહાવીર’જેવી વાક્યરચનાને ખ્યાલમાં રાખી પ્રસ્તુત લેખ x વાંચવાથી થોડો ગોટાળો થવા સંભવ છે. પેલા છયે લેખોમાં ‘શત્રુંજય મહાતીર્થાવતાર’, ‘સ્તંભનકપુરાવતાર’ આદિ સમાસો ‘ઋષભદેવ’, ‘પાર્શ્વનાથ’ આદિનાં વિશેષણો તરીકે વપરાયેલાં છે (અર્થાત્ તે સર્વની સ્થાપના તો ‘વસ્તુપાલવિહાર’માં જ), જ્યારે પ્રસ્તુત લેખમાં શ્રી ‘ઉજયંત મહાતીર્થે’ને અનુસરી ‘શત્રુંજયે’, ‘અર્બુદાચલે’, ‘જાબાલિપુરે’ આદિ શબ્દોમાં સ્પષ્ટ રીતે જ સાતમી વિભક્તિનો પ્રયોગ થયેલો હોઈ, જે જે દેવની જ્યાં જ્યાં સ્થાપના કરવામાં આવી તે તે સ્થળ જ અહીં અભિપ્રેત છે. આમ આ સાતમી વિભક્તિના પ્રયોગને કારણે જ પ્રસ્તુત લેખ મંત્રી-દ્વય દ્વારા વિવિધ સ્થળે થયેલાં બાંધકામની સંક્ષિપ્ત સ્મૃતિ જાળવી રહ્યો છે.” (“ગિરનારના,” પૃ. ૨૦૭). શ્રી અત્રિએ કહેલી એ વાત સાચી છે કે ‘શત્રુંજયમહાતીર્થાવતાર’ અને ‘સ્તંભનકપુરાવતાર’થી અનુક્રમે જિન ‘ઋષભદેવ’ અને જિન ‘પાર્શ્વનાથ’વિવક્ષિત છે; પણ ‘વસ્તુપાલવિહાર’માં તો મૂલનાયક તરીકે ‘ઋષભદેવ,’ અને તેના મંડપ સાથે એક બાજુ ‘અષ્ટાપદ’ અને બીજી બાજુ ‘સમ્મેતશિખર’ના ગૂઢમંડપરૂપી-પ્રાસાદો જોડેલા છે. વસ્તુપાળે ગિરનાર પર્વત પર ‘સ્તંભનકપુરાધીશ’તેમ જ ‘સત્યપુરાવતાર વીર’નાં મંદિર અલગ જ બાંધેલાં. એમની સ્થાપના ‘વસ્તુપાલવિહાર’માં થયેલી એવો અર્થ એ છયે સમાનાર્થી લેખોમાંથી નીકળતો નથી. એ મૂળ શિલાલેખોમાં આમ કહ્યું છે : ‘તથા સચિવેશ્વર વસ્તુપાલે આ સ્વયં-નિર્માપિત શ્રી શત્રુંજય મહાતીર્થાવતાર શ્રીમદ્ આદિતીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવ, સ્તંભનકપુરાવતાર શ્રી પાર્શ્વનાથદેવ, સત્યપુરાવતાર શ્રી મહાવીરદેવ, પ્રશસ્તિ સહિત કાશ્મીરાવતાર શ્રી સરસ્વતી, ચાર દેવકુલિકાઓ, જિનયુગલ, શ્રી નેમિનાથદેવ(ની

પ્રતિમાથી) અલંકૃત (અનુક્રમે) અમ્બા, અવલોકના, શાંબ અને પ્રદ્યુમ્ન શિખરે ચાર દેવકુલિકાઓ, પિતામહ સોમની ઘોડેસવાર-મૂર્તિ, બીજી પોતાના પિતા આસરાજની, ત્રણ સુંદર તોરણો, શ્રી નેમિનાથદેવ(ની પ્રતિમાથી) વિભૂષિત (અને) આત્મીયજનો, પૂર્વજો, વડીલ બંધુઓ (મલ્લદેવ, લૂણિગ), અનુજ (તેજપાળ), અને પુત્રોની મૂર્તિઓવાળો મુખોદ્ઘાટનક સ્તંભ (અને) શ્રી અષ્ટાપદ મહાતીર્થ પ્રભૃતિ અનેક કીર્તનપરંપરા-વિરાજિત શ્રી નેમિનાથદેવાધિદેવથી વિભૂષિત શ્રીમદ્ ઉજ્જયંત મહાતીર્થ પર સ્વધર્મચારિણી...શ્રી લલિતાદેવીના પુણ્યની અભિવૃદ્ધિ માટે..નાગેન્દ્રગચ્છીય...શ્રી વિજયસેનસૂરિ દ્વારા પ્રતિષ્ઠિત શ્રી અજિતનાથદેવાદિ ૨૦ તીર્થકરોથી અલંકૃત મંડપ સહિત શ્રી સમ્મેતમહાતીર્થાવતાર પ્રાસાદ કરાવ્યો.^{૧૨૯}

આ વાતનું વિશેષ સમર્થન આપણને સમકાલીનોએ રચેલી મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલની પ્રશસ્તિઓમાંથી મળી રહે છે. જેમ કે સુકૃતસંકીર્તનમાં વસ્તુપાળના સુકૃતોની નોંધમાં, કવિ અરિસિંહ ગિરનાર પરનાં નિર્માણકાર્યોની નોંધ આ પ્રમાણે આપે છે : “ઉજ્જયંતગિરિ પર સ્તંભનપુરતીર્થપતિ તથા શત્રુંજયાયલ જિન સ્થાપ્યા.”^{૩૦} અહીં માત્ર પ્રતિમાઓ સ્થાપી એમ નથી; એ બન્નેના પ્રાસાદો કરાવ્યા એવો અર્થ કરવાનો છે; એ વાત જયસિંહસૂરિની ભૃગુકચ્છના મુનિસુવ્રતસ્વામીના મંદિરમાં એક કાળે મુકાયેલી મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલની સ્તુતિ કરતી ‘શકુનિકાવિહારપ્રશસ્તિ’માં તદ્દન સ્પષ્ટ રીતે કહેવામાં આવી છે. ત્યાં : “અને ઉજ્જયંત ગિરિ-નેમિચૈત્યે નાભેય અને પાર્શ્વજિનના સદન-યુગ્મનું વિધાન કર્યું”^{૩૧} એમ હકીકત નોંધી છે. નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ આ બન્ને ઉપરાન્ત ‘વીરજિન’નું ગૃહ નિર્માવ્યાની પણ વાત કહી છે. શત્રુંજય પર કરેલાં કાર્યોની યાદી આપ્યા બાદ પ્રશસ્તિકાર ઉજ્જયંતગિરિનો ઉલ્લેખ કરતાં કહે છે : “(અને) વિશેષમાં રૈવતકભૂભૂત શ્રીનેમિચૈત્યે શ્રીવસ્તુપાલે પ્રથમ જિનેશ્વર (આદિનાથ), પાર્શ્વ, અને વીરનાં (એમ) ત્રણ જિનવેશ્મ (નવાં) કરાવ્યાં.”^{૩૨} આમાં કહેલ ‘વીર’ તે ‘વસ્તુપાલવિહાર’ના શિલાલેખમાં કહેલ ‘સત્યપુરમહાવીર’નું દેવાલય હોવું જોઈએ^{૩૩}. આદિનાથ, પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરનાં મંદિરો આથી સ્પષ્ટપણે જુદાં, એકબીજાથી ભિન્ન હોવાનું પુરવાર થાય છે^{૩૪}.

બીજી વાત એ છે કે શ્રી અત્રિનું કથન આછી શી એવી છાપ ઊભી કરે છે કે ગિરનારવાળો પ્રસ્તુત લેખ વસ્તુપાળ-તેજપાળનો હોય યા એમની સાથે સંકળાયેલો હોય. તેજપાળનું નામ એક સ્થળે કેવળ સંદર્ભગર્ભ રહે છે, પણ લેખ વરહુડિયા કુટુંબનો છે તે વિશે લંબાણપૂર્વકની ચર્ચા આ અગાઉ અહીં સ-પ્રમાણ થઈ ગઈ છે. શત્રુંજય તથા ગિરનાર પરનાં વસ્તુપાળનાં એકએક બાંધકામનો આમાં ઉલ્લેખ છે, પણ ‘જાબાલિપુર’નું ‘પાર્શ્વનાથ મંદિર’ તો ગુર્જરેશ્વર કુમારપાળનું બંધાવેલું, વસ્તુપાળ-તેજપાળનું નહીં. એથી ગિરનારના આ

શિલાલેખમાં ઉલ્લિખિત સ્થળોમાંના તમામમાં “મંત્રીદ્વય દ્વારા વિવિધ સ્થળે થયેલાં બાંધકામની સંક્ષિપ્ત સ્મૃતિ જાળવી રહ્યો છે” તેમ સાવ સાંગોપાંગ કહી શકાય તેવું નથી.

આગળ ચાલતાં શ્રી અત્રિએ એક બીજું વિશદ પરંતુ ચર્ચાકર્ષક અવલોકન કર્યું છે તે જોઈએ : “ “વસ્તુપાલવિહાર”ની વાત પૂરી થયા પછી ચોથી પંક્તિમાં મુકાયેલાં બે પૂર્ણવિરામો પણ એ વાતનાં ઘોતક છે કે તેમના પછીના વિધાનને તેમની પૂર્વની વિગત જોડે સંબંધ નથી (તેથી જ કદાચ, પછી ક્યાંય વિરામચિહ્ન વપરાયું નથી). વિવિધ બાંધકામનો પ્રસ્તુત લેખમાં થયેલો ઉલ્લેખ નીચે મુજબ છે :

(૧) ઉજ્જયંત મહાતીર્થ	વસ્તુપાલવિહાર,
(૨) શત્રુંજયે	આદિનાથ,
(૩) સત્યપુરે	મહાવીર,
(૪) અર્બુદાચલે	નેમિનાથ,
(૫) જાબાલિપુરે	પાર્શ્વનાથ, અને
(૬) વિજાપુરે	નેમિનાથ.

આ યાદીમાં ‘સ્તંભનકપુર’અને ‘કાશ્મીર’નો ઉલ્લેખ નથી તથા ઈ. સ. ૧૨૩૨ના તુલ્યકાલીન છયે લેખોમાં ‘અર્બુદાચલાવતાર’, ‘જાબાલિપુરાવતાર’ અને ‘વિજાપુરાવતાર’નો ઉલ્લેખ નથી એ નોંધનીય છે. (“ગિરનારના”, પૃ. ૨૦૭-૨૦૮.)”

અહીં ફરી વાર એ વાત યાદ દેવડાવીએ કે આ લેખ વસ્તુપાલ-તેજપાલનો નહીં, વરહુડિયાં કુટુંબનો છે. વસ્તુપાલે તીર્થનાયક નેમિનાથના મુખ્ય ચૈત્યના પૃષ્ઠભાગે કરાવેલ કાશ્મીરાવતાર દેવી સરસ્વતીની કુલિકામાં કે ત્યાં મંત્રીશ્વરે કરાવેલ સ્તંભનકપુર પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં વરહુડિ પરિવારે કાંઈ જ કરાવ્યું નહીં હોય એટલે પ્રસ્તુત લેખમાં સ્વાભાવિક રીતે જ તેનો ઉલ્લેખ નથી આવતો. બીજી બાજુ ‘વસ્તુપાલવિહાર’માં લગાવેલ મંત્રીશ વસ્તુપાલના લેખોમાં ‘અર્બુદાચલાવતાર,’ ‘જાબાલિપુરાવતાર’ અને ‘વિજાપુરાવતાર’ના ઉલ્લેખ નથી આવતા એનાં બે કારણો છે : (૧) વસ્તુપાલે આ ત્રણ સ્થળોનાં જિનભવનોનાં અવતારસ્વરૂપ મંદિરો ગિરનાર પર કે અન્યત્ર બંધાવ્યાં નહોતાં, એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ એની નોંધ લેવાઈ નહીં; (૨) ગિરનાર તો શું પણ બીજા કોઈ પણ સ્થળે અન્ય કોઈએ પણ અર્બુદ, જાબાલિપુર, કે વિજાપુરના અવતારનાં મંદિરો બંધાયાં હોવાનું જાણમાં નથી. અહીં એ જોવું જોઈએ કે અવતારરૂપ દેવાલયો કોનાં બાંધવામાં આવતાં અને એ પ્રથા ક્યારથી પ્રચારમાં આવી. જેમ બ્રાહ્મણધર્મમાં તેમ જૈનદર્શનમાં બધાં જ દેવસ્થાનો “તીર્થરૂપ,” “સિદ્ધક્ષેત્ર,” કે “મહિમામય”

ગણાતાં નથી. જે સ્થાન, યા તો મંદિરની અધિનાયક-પ્રતિમા અતિ પ્રાચીન, પ્રભાવક, અને લોકમાન્યતામાં ચમત્કારયુક્ત, સિદ્ધિદાતા મનાતી હોઈ પુરવાર થઈ હોય તે સ્થળ, પ્રતિમા, અને દેવમંદિર ‘તીર્થ’ કે ‘મહાતીર્થ’ બની જાય છે. પશ્ચિમ ભારતમાં ઠેકઠેકાણે બંધાયેલાં મોટી સંખ્યાનાં જૈન મંદિરોમાંથી બહુ જ થોડાં જૈન જગત્માં પરમ પ્રતિષ્ઠિત મનાયાં છે. શત્રુંજયગિરિ અને એના નાયક શ્રી આદીશ્વર ભગવાન, ઉજ્જયંતગિરિની જુદી જુદી ટૂકો અને તીર્થનાયક જિન અરિષ્ટનેમિ, સત્યપુરમંડન શ્રી મહાવીર, સ્તંભનપુરાધીશ પાર્શ્વ, અને ભૃગુપુરાલંકાર શ્રી મુનિસુવ્રતનો મહિમા મધ્યયુગમાં પ્રથમ કક્ષાનો ગણાતો. તે પછી આવે શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ (શંખપુરની શંખવસતીના અધિષ્ઠાતા શ્રી પાર્શ્વ), અવંતિના અંતરિક્ષ-પાર્શ્વનાથ વગેરે. વસ્તુપાળે આમાંનાં કેટલાકનાં મહિમાસ્વરૂપ મંદિરો શત્રુંજય અને ગિરનાર પર બંધાવેલાં^{૩૫}.

આ પ્રકારનાં અવતારિત મંદિરો બાંધવાની પ્રથા પશ્ચિમ ભારતમાં વસ્તુપાલની આગમ્ય ૧૨મા શતકમાં હતી તેનું એક પ્રમાણ નફૂલના ચાહમાનોની નંગરી નાડલાઈ—નફૂલડાગિકા—માં મળે છે. ત્યાંના સં. ૧૧૩૯ / ઈ. સ. ૧૧૯૫ના લેખમાં ત્યાં ડુંગર પર આવેલા યાદવનેમિનાથના મંદિરને “ઉજ્જયંતતીર્થ” કહ્યું છે^{૩૬}. કર્ણાટકેશનું એક આથીયે પુરાણું દૃષ્ટાંત મને આ પળે સ્મરણમાં આવે છે. દોદગડવલ્લિના લક્ષ્મીદેવીના મંદિરના ઈ. સ. ૧૧૧૨ના તુલ્યકાલીન લેખમાં, દક્ષિણદેશમાં ખ્યાતનામ કોલ્હાપુરસ્થ મહાલક્ષ્મી ઉપરથી એ ગામને ‘અમિનવ કોલ્હાપુર’ એવું અભિધાન આપ્યું છે^{૩૭}; આથી એ મંદિર કોલ્હાપુરવાળીનું ઠરે છે.

હવે આબૂનાં દેવાલયો એ કાળે પ્રમાણમાં પરિચિત, એ સમયે જાણીતી વ્યક્તિઓ દ્વારા બંધાયેલાં. દંડનાયક વિમલ કારિત આદીશ્વરભવન અને તેજપાળ નિર્મિત નેમિનાથના મંદિરનો ખાસ મહિમા નહોતો. જાબાલિપુરમાં પણ યક્ષવસતી સિવાયનાં મંદિરો ૧૨મી-૧૩મી શતાબ્દીનાં હતાં અને વિજાપુરનાં પણ ૧૨મી ને ૧૩મી સદીનાં હતાં. એમાંનાં કોઈ પોતાના મહિમા માટે પ્રસિદ્ધ નહોતાં. આથી એમનાં અવતારરૂપ મંદિરો ઊભાં કરવાનો વિચાર સરખો પણ ભાગ્યે જ આવે.

શ્રી અત્રિના લેખને ફરી એક વાર વાંચતાં એક નાનકડો પણ ચર્ચાસ્પદ મુદ્દો નજરે આવ્યો. શ્રી અત્રિ લખે છે કે “ઈ. સ. ૧૨૩૨ના તુલ્યકાલીન છયે લેખોમાં ઉલ્લેખિત તમામ બાંધકામને ઈ. સ. ૧૨૩૩ના તુલ્યકાલીન લેખમાં x ‘વસ્તુપાલવિહાર’ જેવું એક જ નામ આપવા છતાં એ જ લેખમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે વસ્તુપાલે ગિરનાર ઉપર ચાર મંદિરો બંધાવ્યાં. આ ચાર પૈકીનાં ત્રણ(આદિનાથ, અષ્ટાપદ અને સમેતશિખર)નો સમાવેશ તો ઈ. સ. ૧૨૩૨ના તુલ્યકાલીન લેખોને આધારે ‘વસ્તુપાલવિહાર’માં જ થઈ શકે તેમ છે. તેથી ઈ. સ. ૧૨૩૩ના તુલ્યકાલીન લેખને આધારે એમ માની શકાય કે ચોથું કપર્દી-ચક્ષુનું મંદિર

પણ ‘વસ્તુપાલવિહાર’-ની અંતર્ગત ક્યાંય બંધાયેલું હશે. ઈ. સ. ૧૨૪૩નો તુલ્યકાલીન ચર્ચિત લેખ આ ધારણાને બળ આપે છે, કારણ કે તેમાં (આગળ જોયું તેમ) આ અમાત્ય બંધુઓ દ્વારા મુખ્ય મુખ્ય જગ્યાએ થયેલાં મુખ્ય મુખ્ય બાંધકામોનો ઉલ્લેખ છે જેમાં ‘ઉજ્જયંત મહાતીર્થે’ ‘વસ્તુપાલ-વિહાર’ને જ ગણવામાં આવ્યો છે.” (“ગિરનારના,” પૃ. ૨૦૭). હવે વરહુડિયા શ્રેષ્ઠીઓએ જો ત્યાં ‘કપર્દીભવન’માં કંઈ કરાવ્યું જ ન હોય તો એની નોંધ ન જ આવે : ને બીજી જાણવા જેવી વાત એ છે કે કપર્દીયક્ષનું મંદિર ‘વસ્તુપાલ-વિહાર’નું અંગભૂત નહોતું; એનાથી વેગળું અને સ્વતંત્ર આલય હતું. સમકાલીન સાક્ષીરૂપે શ્રી વિજયસેનસૂરિનું અવલોકન આ સંદર્ભમાં ઉપયોગી થઈ પડશે : તેમણે નોંધ્યું છે કે, “વસ્તુપાલમંત્રીએ અષ્ટાપદ અને સમ્મેતશિખરવાળાં મનોહર મંડપો સાથે ઋષભેશ્વરનું મંદિર કરાવ્યું; ને કપર્દીયક્ષ અને મરુદેવીના બે ઊંચા પ્રાસાદ (કરાવ્યા).”^{૩૮} જિનપ્રભસૂરિ પણ (મોટે ભાગે તો વિજયસેનસૂરિના ઉપલા કથનને અનુસરીને) કહે છે કે “વસ્તુપાલમંત્રીએ અષ્ટાપદ અને સમ્મેતના મંડપો સાથે શત્રુજયાવતાર મંદિર તેમ જ કપર્દી-મરુદેવીના પ્રાસાદો કરાવ્યા.”^{૩૯} આ ‘કપર્દીભવન’ના દિશા-સ્થાનનો નિર્દેશ વસ્તુપાલે કરેલ ગિરનાર પરનાં સુકૃતોની જિનહર્ષગણિની નોંધમાં મળે છે : “ને વસ્તુપાલવિહારની પાછળના ભાગે અનુત્તર-(વિમાન) સમું કપર્દીયક્ષનું આયતન કર્યું.”^{૪૦} આ ઉપરથી આ મુદ્દો તદ્દન સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

શ્રી અત્રિએ પ્રકાશમાં લાવેલ ગિરનાર પરનો આ નવપ્રાપ્ત શિલાલેખ મંત્રી બંધુ વસ્તુપાલ-તેજપાલનો ન હોવા છતાં એમના સમકાલીન અને આપણને પૂર્વપરિચિત એવા એક પ્રતિષ્ઠિત જૈન પરિવારનો હોઈ ગુજરાતના ઐતિહાસિક મૂલ્ય ધરાવતા ઉત્કૃષ્ટ લેખોમાં, શત્રુજયના વસ્તુપાલ-તેજપાલના શિલાલેખોની તાજેતરમાં થયેલી લબ્ધિની જેમ, નોંધપાત્ર વધારો કરે છે.

(ગિરનાર પર્વતપ્રાપ્ત શ્રી વરહુડિયા પરિવારનો પ્રશસ્તિ-લેખ)

૧. સં. ૧૨૯૯ ફાગ સુદિ ૩ શ્રી ઉજયંત મહાતીર્થે
૨. મહામાત્ય શ્રીવસ્તુપાલવિહારે મહં શ્રી તેજપાલ આદે
- ૩ (શે)ન સા. પેઢા લાહડેન શ્રીનેમિનાથર્થિબંબં ષતકં ચ કારિતં ।
૪. (પ્રતિ)ષ્ઠિતં શ્રી વિજયસેનસૂરિભિ[:] શ્રી શેતુંજકૂ(યે) મહા
- ૫ (તીર્થે) શ્રીઆદિનાથર્થિબંબં દેવકુલિકા દંડકલસાદિ સહિતા
- ૬ વતીશ્ર* મહં શ્રી વ(સ્તુ)પાલકારિત શ્રી સાચરૂર દેવકુલે
૭. માવ્ય* શ્રીમહાવીરર્થિબંબં ષાતકં ચ શ્રી અર્બુદાચલે (મા દા મા

૮. ગ્ર ? મહામાત્ય)શ્રી તેજપાલકારિત શ્રી નેમિનાથ ચૈ(થ ? ત્ય) જગત્યાં દેવકુલિ-

૯. કા ૨ બિંબં ૬ સપરિગણ શ્રીજાવાલિપુરે શ્રીપારસ્વનાથદેવ ચૈ-

૧૦. (ગ ?ત્ય) જગ (*થી ?ત્યાં)દેવકુલિકા શ્રીરિષભનાથબિ[બિ]બં વીજાપુરે શ્રીને

૧૧. (મિનાથ) બિ[બિ]બં દેવકુલિકા દંડકલસાદિસહિતા

૧૨. ... .. ન્દાદ ...કા...[વર](દુ ? હુ)ડિયા સા(દુ ? હુ)ને

૧૩. [મડ]... .. સા(દુ ? હુ.) ષેઢા સા.

૧૪. ... .. [સા](દ ?હુ.) +ધણેશ્વર લઘુ

૧૫. [ભાત્]... .. (સં ?)વત્

૧૬. ... ..

૧૭. ... .. (લ) ... ..

વિશેષ નોંધ :

પંક્તિ (૧૩)માં નેમ્ડ પછી ને સાહુ. ષેઢા પહેલાં, આબૂના લેખાંક ઉપરના આધારે કલ્પના કરીએ તો સુત સા. રાહડ । બ્રા. સહદેવ તત્પુત્ર એવો વાક્યખંડ હોવો જોઈએ : અને પંક્તિ(૧૫)માં (ભાત્) પછી સા. લાહડેન નિજકુટુંબ સમુદાયેન इदं કારિતં ॥ એમ હોવાનો સંભવ છે.

શ્રી અત્રિએ લેખમાં રહેલા કેટલાક શબ્દોની જોડણી અને રૂપના દોષ બતાવ્યા છે. થોડા વિશેષ અહીં નોંધીએ, તો તેમાં ફલ્ગુન ને બદલે ફાગ, કલશ ને સ્થાને કલસ (પંક્તિ ૫ અને ૧૧) ચત્તકં ને બદલે ષતકં અને ષાતકં (૭), સપરિકર કોરવાને બદલે સપરિગણ, ચૈત્ય ને બદલે ચૈથ અને અગાઉ કહ્યું તે ચૈત્ય જગત્યાં ને બદલે ચૈગ જગથીનો નિર્દેશ કરી શકાય. વરહુડિયા કુટુંબના આબૂના લેખોમાં પણ આવા કેટલાક દોષો રહેલા છે જે મુનિશ્રી જયંતવિજયજીએ લેખની વાચનામાં યોગ્ય સંકેતો દ્વારા બતાવ્યા છે અને પ્રસ્તુત મુદ્રા પર લેખાંક નં. ઉપરના તેમના ભાષ્યમાં ટીકા કરતાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે : “લેખ સંસ્કૃત ભાષામાં છે પરંતુ તેમાં કેટલાક વ્યાકરણ વિરુદ્ધ પ્રયોગો અને પ્રાકૃત ભાષાના શબ્દો આવે છે છતાં લેખની ભાષા સરળ અને સમજી શકાય તેવી છે.”(શ્રી અર્બુદ-પ્રાચીન-જૈન-લેખસંદોહ, પૃ. ૪૩૫-૪૩૬ પાદટીપ.)

પરિશિષ્ટ

(વરહુડિયા કુટુંબના આબૂના દેલવાડાગ્રામસ્થિત તેજપાલનિર્મિત લૂણવસહિકા-પ્રાસાદની દેવકુલિકાઓના ઉત્કીર્ણ લેખો)

દેવકુલિકા ૩૮

દં. ॥ સંવતુ (ત) ૧૨૯૧ વર્ષે માર્ગસી(શી)ર્ષમાસે શ્રી અર્બુદાચલે મહં [૦] શ્રીતેજ[:]પાલકારિત ઠ. લૂણસીહવસહિકાભિધાન શ્રીનેમિનાથચૈત્યે શ્રીરિ(ઋ)ષભ શ્રીમહાવીર શ્રીસંભમ(વ)દેવકુલિકા બિંબદંડકલસા(શા)દિસહિતા શ્રીનાગપુરે(★) પૂર્વ સાધુવરદેવ આશી(સી)ત્ । યત્રામ્ના વરહુડિયા ઇત્યામ્નાયઃ પ્રસિદ્ધઃ ॥ તત્સુતૌ સા. આસદેવ । લક્ષ્મીધરૌ । આસદેવસુત સા. નેમડ । આભટ । માણિક । સલષણ । લક્ષ્મીધરસુતાસ્તુ થિરદેવ । ગુણધર । જગધર (★) ભુવણાભિધાનાઃ । તતઃ સાહુનેમડપુત્ર । સા. રાહડ । જયદેવ । સા. સહદેવાખ્યાઃ । તત્ર સા. રાહડપુત્ર જિણચંદ્ર । દૂલહ । ધણેસર । લાહડ । અભયકુમાર સંજાઃ । સા. જયદેવ પુત્ર વીરદેવ । દેવકુ(★)માર । હાલૂનામાનઃ । સા. સહદેવ પુત્રૌ સા. રહેઢાગોસલૌ । ઇત્યેવમાદિ-સમસ્તનિજકું(કુ)ટુંબસમુદાયસહિતેન । સા. સહદેવેન સુ(શુ)દ્ધશ્રદ્ધયા કર્મનિર્જરાર્થમિયં કારિતા । શિવમસ્તુ ॥

(શ્રી અર્બુદ-પ્રાચીન-જૈન-લેખસંદોહ, લેખાંક ૩૫૦, પૃ. ૧૪૦-૧૪૧)

દેવકુલિકા ૩૯

દં. ॥ સંવત ૧૨૯૧ વર્ષે માર્ગસીર્ષમાસે શ્રી અર્બુદાચલે મહં. શ્રી તેજ[:]પાલકારિતલૂણસીહવસહિકાભિધાનશ્રીનેમિનાથચૈત્યે શ્રીઅભિનંદન શ્રીનેમિનાથદેવ શ્રીસાં(શાં)તિદેવકુલિકા બિંબદંડકલસા(શા)દિસહિતા । શ્રીના(★)ગપુરવાસ્તવ્ય । સા. વરદેવ આશી(સી)ત્ યત્રામ્ના વરહુડિયા ઇત્યામ્નાયઃ પ્રસિદ્ધઃ । તત્સુતૌ સા. આસદેવલક્ષ્મીધરૌ । આસદેવસૂત નેમડ આભટ માણિક સલષણ । લક્ષ્મીધરસુતાસ્તુ । થિરદેવ । ગુણધર । જગ(★)ધર ભુવણાભિધાનાઃ । તતઃ સા. નેમડ પુત્ર । સા. રાહડ જયદેવ । સા. સહદેવાખ્યાઃ । તત્ર સાહુ રાહડ પુત્ર । જિણચંદ્રાખ્યાઃ । દૂલહ । ધણેસર । લાહડ અભયકુમારસંજાઃ । સા. જયદેવપુત્ર(ત્ર) વીરદેવ દેવકુમાર હાલૂનામાન[:] (★) સા. સહદેવપુત્રૌ રહેઢાગોસલૌ ઇત્યેવમાદિસમસ્તનિજકું(કુ)ટુંબસમુદાયસહિતેન । સા. રાહડ પુત્ર । જિણચંદ્ર ધણેશ્વર । લાહડ । માતા વરી નાઈક । વધુ । હરિયાહી શ્રેયોર્થ શુદ્ધશ્રદ્ધયા કર્મનિર્જરાર્થં ઇયં કારિતા ।

(એજન, લેખાંક ૩૫૫, પૃ. ૧૪૪-૧૪૫)

દેવકુલિકા ૩૮

- (૧) ૐ સ્વસ્તિ સં[વત્]૧૨૯૬ વર્ષે વૈશાખસુદિ ૩ શ્રીશત્રુંજયમ-
- (૨) હાતીથે મહામાત્યશ્રીતેજ[:]પાલેન કારિત નંદીસ(શ્વ)રવર[ચૈત્યે]
- (૩) પશ્ચિમમળડપે શ્રીઆદિનાથર્થિબં દેવકુલિકા દંડક-
- (૪) લસા(શા)દિસહિતા તથા ઇહૈવ તીર્થે મહં [૦] શ્રીવસ્તુપાલકા-
- (૫) રિત શ્રીસત્યપુરીયશ્રીમહાવીરે બિંબં ચત્તકં ચ । ઇહી(હૈ)વ
- (૬) તીર્થે શૈલમયર્થિબં દ્વિતીયદેવકુલિકામધ્યે ચત્તક-
- (૭) દ્વય શ્રીઋષભાદિ ચતુર્વિંશતિકા ચ । તથા ગૂઢમળડપૂર્વદ્વા-
- (૮) રમધ્યે ચત્તકં મૂર્તિયુગ્મં તદુપરે(રિ) શ્રી આદિનાથર્થિબં શ્રી-
- (૯) ઝજ(જ્જ)યંતે શ્રીનેમિનાથપાદુકા મંડપે શ્રીનેમિનાથર્થિ-
- (૧૦) બં ચત્તકં ચ । ઇહૈવ તીર્થે મહં [૦] શ્રી વસ્તુપાલકારિત શ્રી-
- (૧૧) આદિનાથસ્યાગ્રત(તો) મંડપે શ્રીનેમિનાથર્થિબં ચત્તકં ચ ।
- (૧૨) શ્રી અર્બુદાચલે શ્રીનેમિનાથચૈત્યજગત્યાં દેવકુલિ-
- (૧૩) કાદ્ર્ય ષટ્(ડ)ર્થિબંસહિતાનિ । શ્રીજાવાલિપુરે શ્રીપા-
- (૧૪) શ્વનાથચૈત્યજગત્યાં શ્રીઆદિનાથર્થિબં દેવકુલિકા
- (૧૫) ચ । શ્રીતારણગઢે શ્રીઅજિતનાથગૂઢમંડપે શ્રી આ-
- (૧૬) દિનાથર્થિબં ચત્તકં ચ । શ્રી અણહિલ્લપુરે હથીયાવાપી-
- (૧૭) પ્રત્યાસન્ન(ત્રે) શ્રીસુવિધિનાથર્થિબં તત્ત્વચૈત્યજીર્ણોદ્ધારં ચ ॥
- (૧૮) વીજાપુરે દેવકુલિકાદ્વયં શ્રીનેમિનાથર્થિબં શ્રીપા-
- (૧૯) શ્વનાથર્થિબં ચ । શ્રી...(મૂ)લપ્રાસાદે કવલીચત્તકદ્વયે ॥
- (૨૦) શ્રીઆદિનાથશ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામિર્થિબં ચ । લાટાપ-
- (૨૧) ત્યાં શ્રીકુમારવિહારજીર્ણોદ્ધારે શ્રીપાશ્વનાથસ્યાગ્ર-
- (૨૨) ત(તો) મંડપે શ્રીપાશ્વનાથર્થિબં ચત્તકં ચ ॥ શ્રી પ્રહ્લાદનપુ-
- (૨૩) રે શ્રીપાલ્હણવિહારે શ્રીચંદ(દ્ર)પ્રભસ્વામિમંડપે ચત્તક-

- (૨૪) દ્વયં ચ । ઇહૈવ જગત્યાં શ્રીનેમિનાથસ્યાગ્રત(તો) મંડપે
 (૨૫) શ્રીમહાવીરબિંબં ચ । એત્ સર્વ(ર્વ) કારિતમસ્તિ ॥ શ્રીનાગ-
 (૨૬) પુરીય વરહુડીયા સાહુ. નેમડ સુત સા. રાહડ ।
 (૨૭) બ્રા. જયદેવ બ્રા. સા. સહદેવ તત્પુત્ર. સંઘ. સા. ।
 (૨૮) ષે(રે)ઢા બ્રા. ગોસલ સા. જયદેવ સુત. સા. વીરદે-
 (૨૯) વ દેવકુમાર હાલૂય સા. રાહડ સુત. સા. જિણચંદ્ર
 (૩૦) ધંણેશ્વર અભયકુમાર લઘુબ્રાતૃ. સા. લાહડેન
 (૩૧) નિજકુટુંબસમુદાયેન ઇદં કારિતં ॥ પ્રતિષ્ઠિતં
 (૩૨) શ્રીનાગેન્દ્રગચ્છે શ્રીમદાચાર્ય વિજયસેનસૂરિ[ભિ:] ॥
 (૩૩) શ્રીજાવાલિપુરે શ્રીસૌવર્ણગિરૌ શ્રીપાર્શ્વનાથજગત્યાં.
 (૩૪) અષ્ટપદમધ્યે ષ(ર)ત્તકદ્વયં ચ ॥ લાટાપલ્યાં શ્રીકુમારવિ-
 (૩૫) હારજગત્યાં શ્રીઅજિતસ્વામિબિંબં દેવકુલિ-
 (૩૬) કા દંડકલસ(શ)સહિતા । ઇહૈવ ચૈત્યે જિ-
 (૩૭) નજુ(યુ)ગલં શ્રીશાંતિનાથ શ્રીઅજિતસ્વામિ
 (૩૮) એત્ સર્વ કારાપિતં ॥
 (૩૯) શ્રી અંણહિલ્લપુરપ્રત્યાસન્ન ચારોપે
 (૪૦) શ્રી આદિનાથબિંબં પ્રાસાદં ગૂઢમંડ-
 (૪૧) પ છ ચઝકિયા સહિતં સા. રાહડ
 (૪૨) સુત સા. જિણચંદ્ર ભાર્યા સા. ચાહિ-
 (૪૩) ણિકુક્ષિસંભૂતેન સંઘ સા. દે-
 (૪૪) વચંદ્રેણ પિતામાતા આત્મશ્રેયો-
 (૪૫) ર્થ કં(કા)રાપિતં (તં) ॥

(એજન, લેખાંક ૩૫૨, પૃ. ૧૪૨-૧૪૪)

ર્દ. ॥ સંવત્ ૧૨૯૩ વર્ષે માર્ગસુદિ ૧૦ શ્રીનાગપૂરીય વરહુડિ સંતાનીય સા. નેમડ પુત્ર સા.

સહદેવેન સ્વપુત્રસ્ય સૌ । સુહાગદેવિ(વી) કુક્ષિસંભૂત સા. **ષે(ઋ)ઢા** ગોસલેન(લયોઃ) બૃહદ્ભ્રાતૃ સા. રાહડ પુત્ર જિનચંદ્રેણ ચ સ્વસ્ય સ્વમાતૃવડી નામ્યાશ્ચ શ્રેયોર્થ શ્રીસંભવનાથર્થિબિં(બં) કરાપિત(તં) । પ્રતિષ્ઠિત(તં) । શ્રી વિજયસેનસૂરિભિઃ ॥

(એજન, લેખાંક, ૩૪૫, પૃ. ૧૩૮)

દં. ॥ સં [વત્] [૧૨]૧૩ [વર્ષે] માર્ગસુ[દિ] ૧૦ શ્રીનાગપુરી[ય] **વરહુડિ**સંતાનીય સા. **નેમડ** પુત્ર સા. રાહડ પુત્ર જિણ(ન)ચંદ્ર પુત્ર દેવચંદ્રેણ । દાદીમાત્રા ચાહિણિ શ્રેયો [ર્થ] શ્રી આદિનાથર્થિબિં [કારિતં]

(એજન, લેખાંક ૩૪૬, પૃ. ૧૩૮)

દં. ॥ સં[વત્] [૧૨]૧૩ માર્ગસુદિ ૧૦ શ્રીનાગપુરી[ય] **વરહુડિ**સંતાનીય સા. **નેમડ** પુત્ર સા. જયદેવ પુત્ર સા. વીરદેવ દેવકુમાર હાલૂ સ્વમાતૃ જાલ્હણદેવિ(વી) આત્મશ્રે[યોર્થ] શ્રીમહાવીરર્થિબિં કરાપિતં ॥ સુ(શુ)ભં ભવતૂઃ(તુ)

(એજન, લેખાંક ૩૪૭, પૃ. ૧૪૦)

સંવત્ ૧૨૧૩ [વર્ષે] માર્ગસુદિ ૧૦ શ્રીનાગપુરીય **વરહુડિ**સંતાનીય સા. **નેમડ** પુત્ર સા. રાહડ પુત્ર સા. **ધણેસ(નેશ્વર)** લાહડેન શ્રીઅભિનંદનનાથર્થિબિં માતૃ નાઈ(યિ) કિઃ । **ધણે(ને)શ્વર** । માર્યા ધણ(ન) શ્રી સ્વાત્મનો(ન)શ્ચ શ્રેયોર્થ કારિતા(ત) પ્રતિષ્ઠિતા(ષ્ઠિતં) નાગેન્દ્રગચ્છે શ્રીવિજયસેનસૂરિભિઃ ॥

(એજન, લેખાંક ૩૫૩, પૃ. ૧૪૪)

દં. ॥ સં [૦] ૧૨૧૩ [વર્ષે] માર્ગસુદિ ૧૦ શ્રીનાગપુરીય **વરહુડિ**સંતાનીય સા. **નેમડ** પુત્ર સા. રાહડ: પુત્ર **લાહડેન** સ્વમાર્યા લખ્મ(ખમ)શ્રી શ્રેયાર્થ શ્રીનેમિનાથર્થિબિં કારિતં પ્રતિષ્ઠિતં શ્રીવિજયસેનસૂરિભિઃ ॥ સુ(શુ)ભં ભવતૂ(તુ) ॥

(એજન, લેખાંક ૩૫૪, પૃ. ૧૪૪)

૧૫૭ દેવવંદનકાદિપ્રકરપુસ્તિકા સં. ૧૨૧૦ [**ઋંભાત, શાંતિનાથ ભંડાર**] દેવવંદણવંદણકં સમાપ્તમ્ ॥ છ ॥ સંવત્ ૧૨૧૦ વર્ષે માઘ વદિ ૧ ગુરુ દિને । **વરહુડિયા** નેમડ સુત સાહુ સહદેવ પુત્ર સા. **ષેઢા** ગોસલેન માતૃ સૌભાગ્યદેવી શ્રેયોર્થ લિખાપિતમ્ । શુભં ભવતુ લેખકપાઠકયોઃ ॥ લિખિતં વિજાપુરે । લિખાપિતં **લાહડેન** । લિખિતં પંડિત અમલેણ ॥ છ ॥

૧૮૮ **ભગવતીસૂત્રવૃત્તિ** સં. ૧૨૧૮ [**ઋંભાત, શાંતિનાથ ભંડાર**] સંવત્ ૧૨૧૮ ફાગુન સુ. ૩ ગુરૌઽદ્યેહ **વીજાપુરે** પૂજ્ય શ્રીદેવચંદ્રસૂરિશ્રીવિજયચંદ્રસૂરિવ્યાખ્યાનતઃ સંસારસારતાં વિચિત્ય સર્વજ્ઞોક્તં શાસ્ત્રં પ્રમાણમિતિ મનસિ જ્ઞાત્વા સા. રાહડસુત **જિણચંદ-ધણેસર-લાહડ** સા. સહદેવસુત સા. **ષેઢા**સંઘવી **ગોસલ**પ્રભૃતિ કુટુંબસમુદાયેન ચતુર્વિધસંઘસ્ય પઠનાર્થ વાચનાર્થ ચ લિખાપિતમિતિ ।

१९५ पंचांगीसूत्रवृत्ति सं. १३०१ [खंभात, शान्तिनाथ भंडार] संवत् १३०१ वर्षे
फागुण वदि १३ शनौ अद्येह वीजापुरे वरहुडिया सा. राहडसुत सा. खेढा गोसल जिणचंद्र सा.
लाहडेन कुटुंबसमुदायेन पंचांगीसूत्रवृत्तिपुस्तकं ठ. अरसीहेण लिखितम् ॥ छ ॥ उभयं ११२८० ॥
छ ॥ संवत् १३०१ वर्षे फागुण वदि १३ शनौ इहैव प्रल्हादनपुरे श्रीनागपुरीयश्रावकैः पोषधशालायां
सिद्धांतशास्त्रं पूज्यश्रीदेवेन्द्रसूरि-श्रीविजयचंद्रसूरि-उपाध्यायश्रीदेवभद्र-गणेश्वर्याख्यानतः संसारासारतां
विचिंत्य सर्वज्ञोक्तं शास्त्रं प्रमाणमिति मनसा विचिंत्य श्रीनागपुरीयवरहुडियासंताने सा. आसदेवसुत
साहुनेमडसुत राहड जयदेव सा. सहदेव तत्पुत्र संघ सा. खेढा संघ सा. गोसल सा. राहडसुत
सा. जिणचंद्र धणोसर लाहड देवचंद्रप्रभृतीनां चतुर्विधसंघस्य पठनार्थं वाचनार्थं चात्मश्रेयोर्थं
पंचांगीसूत्रवृत्तिपुस्तकं लिखापितमिति ॥छा॥

वरहुडिया साधु. राहडसुत सा. लाहडेन श्रेयोऽर्थं व्यवहार द्वितीयखंडं लिखापितमिति
॥ छ ॥ संवत् १३०९ वर्षे भाद्रपद सुदि १५ ॥

अस्तीह श्रेष्ठपर्वप्रचयपरिचितः क्षमाभृदासप्रतिष्ठः,

सच्छायश्चारुवर्णः सकलसरलतालंकृतः शस्तवृत्तः ।

पल्लीवालाख्यवंशो जगति सुविदितस्तत्र मुक्तेव साधुः,

साधुव्रातप्रणंता वरहुडिरिति सत्ख्यातिमान् नेमडोऽभूत् ॥१॥

तस्योच्चैस्तनया विशुद्धविनयास्तत्रादिमो राहडो,

जज्ञेऽतः सहदेव इत्यभिधया लब्धप्रसिद्धिर्जनैः ।

उत्पन्नो जयदेव इत्यवहितस्वान्तः सुधर्मे ततः-

स्तत्राद्यस्य सदा प्रिया प्रियतमा लक्ष्मीः तथा नाइकिः ॥२॥

आद्याया जिनचंद्र इत्यनुदिनं सद्धर्मकर्मोद्यतः,

पुत्रश्चाहिणी संज्ञिता सहचरी तस्य त्वमी सूनवः ।

ज्येष्ठोऽभूत् किल देवचंद्र इति यो द्रव्यं व्ययित्वा निजं,

सत्तीर्थेषु शिवाय संघपतिरित्याख्यां सुधीर्लब्धवान् ॥३॥

नामंधराख्योऽथ महाधराख्योऽतो वीरधवलाभिध-भीमदेवौ ।

पुत्री तथा धाहिणी नामिकाऽभूत् सर्वेऽपि जैनां द्विसरोजभृंगाः ॥४॥

श्रीदेवभद्रगणिपादसरोरुहालेर्भक्त्यानमद् विजयचंद्रमुनीश्वरस्य ।

देवेन्द्रसूरिसुगुरोः पदपद्ममूले तत्रान्तिमौ जगृहतुर्यतितां शिवोत्कौ ॥५॥

નાઇકેસ્તુ સુતા જાતાસ્તત્ર જ્યેષ્ઠો ધનેશ્વરઃ ।

રખેતૂનામ્ની પ્રિયા તસ્ય અરિસિંહાદયઃ સુતાઃ ॥૬॥

દ્વૈતીયીકઃ સુસાધુશ્રુતવચનસુધાસ્વાદનાતૃપ્તચિત્તઃ,

શ્રીમજ્જૈનેન્દ્રબિમ્બપ્રવર જિનગૃહપ્રોલ્લસત્પુસ્તકાદૌ ।

સમક્ષેત્ર્યાં પ્રભૂતવ્યયિતનિજધનો લાહડો નામતોઽભૂત,

લક્ષ્મીશ્રીરિત્યભિખ્યા સુચરિતસહિતા તસ્ય ભાર્યા સદાર્યા ॥૭॥

અભયકુમારાભિખ્યસ્તૃતીયોઽજનિ નંદનઃ ।

યો દધ્રે માનસં ધર્મશ્રદ્ધા સંબંધબંધુરમ્ ॥૮॥

ધર્મે સહાયા સહદેવસાધોઃ સૌભાગ્યદેવીતિ બભૂવ જાયા ।

પુત્રૌ ચ રેહાભિધ-ગોસલાખ્યૌ પ્રભાવકૌ શ્રીજિનશાસનસ્ય ॥૯॥

કિંચ ।

યૌ કૃત્વા ગુણસંઘકેલિભવનં શ્રીસંઘમુચ્ચૈસ્તરાં,

શ્રીશત્રુંજય-રૈવતપ્રભૃતિષુ પ્રખ્યાતતીર્થેષુ ચ ।

ન્યાયોપાર્જિતમર્થસાર્થનિવહં સ્વીયં વ્યયિત્વા ભૃશં,

લેખાતે સુચિરાય સંઘપતિરિત્યાખ્યાં સ્ફુટાં ભૂતલે ॥૧૦॥

આદ્યસ્ય જજ્ઞે કિલ ધીવદેવી નામ્ના કલત્રં સુવિવેકપાત્રમ્ ।

તથા સુતા જેહડ-હેમચંદ્ર-કુમારપાલાભિધ-પાસદેવાઃ ॥૧૧॥

અભવદ્ ગોસલસાધોર્ગુણદેવીતિ વલ્લભા ।

નંદનો હરિચંદ્રાખ્યો દેમતીતિ ચ પુત્રિકા ॥૧૨॥

જયદેવસ્ય તુ ગૃહિણી જાલ્હણદેવીતિ સંશિતા જજ્ઞે ।

પુત્રસ્તુ વીરદેવો દેવકુમારશ્ચ હાલૂશ્ચ ॥૧૩॥

શુભશીલશીલનપરા અભવંસ્તેષામિમાઃ સધર્મિણ્યઃ ।

વિજયસિરી-દેવસિરી-હરસિણિસંજ્ઞા યથાસંખ્યમ્ ॥૧૪॥

એવં કુટુંબસમુદય ઉજ્જ્વલવૃષવિહિતવાસનાપ્રચયઃ ।

સુગુરોઃ ગુણગણસુગુરોઃ સુશ્રાવ સુદેશનામેવમ્ ॥૧૫॥

(આ ૫૬મી આવૃત્તિ ભાગ જરૂરી ન હોઈ ઉદ્ધૃત કર્યો નથી.)

ટિપ્પણો :

૧. આ શિલાલેખો ઉપરાંત કેટલાક શિલ્પખંડો પણ ત્યાંથી મળેલા. (જુઓ અહીં ટિપ્પણ ક્રમાંક ૨.) શ્રી અત્રિ પોતાના લેખની પાદટીપ ક્રમાંક ૧માં નોંધે છે : “પ્રસ્તુત શિલ્પ-ખંડો અને શિલાલેખોની પ્રાપ્તિનાં સ્થળ અને કારણો બાબત લેખિકના તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ થનાર અન્ય લેખમાં યોગ્ય માહિતી આપવામાં આવેલી હોઈ અહીં પુનરાવર્તન નથી કર્યું.” શ્રી અત્રિનો એ સંદર્ભસૂચિત લેખ “A collection of some Jain Stone Images from Mount Girnar એ શીર્ષક હેઠળ *Bulletin of the Museum and Picture Gallery, Baroda*, Vol XX માં pp. 51-59 પર છપાયો છે. ત્યાં ગિરનાર પરના નેમિનાથાદિ જૈન મંદિરો ફરતા કોટની વાત કર્યા બાદ શ્રી અત્રિએ આ પ્રમાણે નોંધ મૂકી છે : ‘In 1959 some work was undertaken in this region, by the authorities of the Jain Śvetāmbara Temples, and in the process some part of the wall round the shrines was demolished. There were reports that about the same time, some images were unearthed. On instructions given by the Archaeological survey of India the author of this article collected 13 items shown below for being placed in the Junagadh Museum.’ (Ibid., p. 51.)

(વિશેષ નોંધ : આ અંગ્રેજી અવતરણોમાં આવતી શ્રી અત્રિની બે પાદટીપો અહીં જરૂરી ન હોઈ ટાંકી નથી.)

શ્રી અત્રિનાં કથનો પરથી આ શિલાલેખો દીવાલના ચણતરમાંથી નીકળ્યા છે એવો અર્થ નથી થતો પણ મને લાગે છે કે એ દીવાલ પાડતાં તેની પૂરણીમાંથી નીકળ્યા હોવા જોઈએ, યા તો ત્યાંનાં મંદિરોના પ્રાંગણની ફરશબંધી ખોલતાં તેમાં જમીનમાં દટાયેલ હોય ને પ્રગટ થયા હોય. પહેલી સંભાવના વિશેષ રહેલી છે.

૨. જુઓ આગળની પાદટીપમાં ટાંકેલું શ્રી અત્રિના લેખનું અંગ્રેજી અવતરણ, તેમ જ વિગત માટે “A Collection,” pp. 51-52.

૩. “ગિરનારના,” સ્વાધ્યાય, પૃ. ૫, અંક ૨, પૃ. ૨૦૫.

૪. લાહડની આગળ સાહુ શબ્દ લેખમાં આપ્યો લાગતો નથી. શ્રી અત્રિની વાચનામાં એ નથી એટલે કોતરનાર કે મુસદ્દો ઘડનારનું એ સ્મરણ છે. ગુજરાતી ટીકામાં શ્રી અત્રિ “ખેઢા લાહડ” એમ એક સાથે વાંચે છે અને એ બંનેને તેઓ ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓ માને છે કે ગુજરાતમાં આજે પ્રચલિત નામ લખવાની રીત પ્રમાણે ખેઢા દીકરો ને લાહડ બાપ એમ માને છે તે સ્પષ્ટ થતું નથી : (જુઓ “ગિરનારના,” પૃ. ૨૦૮.)

૫. જ્યાં વધારે કુટુંબીજનો સુકૃત સાથે સંકળાયેલાં હોય ત્યાં પહેલાં પ્રતિમા-પ્રતિજ્ઞાની વિગતો આપી પછી સમસ્ત કુટુંબીજનોનાં નામ જોડવાની પ્રથા આબૂના કેટલાક જૈન શિલાલેખોમાં અને અન્ય જોવા મળે છે. આ મુદ્દો બહુ અગત્યનો ન હોઈ અહીં એવા લેખોની સૂચિ કે સંદર્ભ તુલનાર્થે ટાંકવાની જરૂર નથી.

૬. આ વિશે હું લેખના અંત ભાગે સૂચન કરીશ.

૭. See A. K. Majumdar, *Chaulukyas of Gujarat*, Bombay 1956, pp. 177.

૮. Ibid., pp. 178.

૯. અહીં એ બધા સંદર્ભોની સૂચિ આપીશ નહીં. આખરે એ મુદ્દો આ લેખમાં કહેવાની અસલી વાતને ખાસ

ઉપકારક નથી.

૧૦. મંત્રી તેજયાળના લૂણવસહીપ્રાસાદના મૂલનાયકની પ્રતિષ્ઠા પણ તેમણે જ કરી છે. વસ્તુપાલના સેરિસાના પ્રતિમાલેખોમાં પણ વિજયસેનસૂરિ જ પ્રતિષ્ઠાકર્તા છે.

૧૧. અહીં એ બધા સંદર્ભોની યાદી આપીશ નહીં. આ અગાઉ સ્વાધ્યાય પૃ. ૪, અંક ૩માં શ્રી હરિશંકર પ્રભાશંકર શાસ્ત્રીના સહલેખન સાથેનો મારો લેખ “વસ્તુપાલ-તેજપાલની કીર્તનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ” એ શીર્ષક નીચે પ્રકાશિત થયો છે. આ ગ્રંથમાં પણ તે સમાવી લેવામાં આવ્યો છે. તેમાં જુદા જુદા સ્રોતોમાંથી માહિતી એકત્ર કરી શત્રુંજય, ગિરનાર આદિ સ્થળોએ વસ્તુપાલ-તેજપાલના સૂક્તોની સૂચિ આપી છે, ત્યાં આ ‘સત્યપુરમંડન વીર’ના મંદિરની વાત અને એને આનુષંગિક અન્ય હકીકતોની નોંધ લીધી છે. તાજેતરમાં એ વિષય પર પ્રાપ્ત થયેલું નવું સ્રોત તે શત્રુંજય પરથી સમારકામમાં વાઘણપોળમાંથી મળી આવેલ મંત્રીબાંધવનો પ્રતોલીનો લેખ છે. તેમાં પણ આ ‘સત્યપુરવીર’નો ઉલ્લેખ છે. જુઓ આ. પ્ર. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી, “પુણ્યશ્લોક મહામાત્ય વસ્તુપાલના અપ્રસિદ્ધ શિલાલેખો તથા પ્રશસ્તિ લેખો,” શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય મહોત્સવ અંક, મુંબઈ ૧૯૬૮, પૃ. ૩૦૬-૩૦૮.

૧૨. જુઓ અમારો ઉપર કથિત “વસ્તુપાલ-તેજપાલની કીર્તનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ”વાળો લેખ, પૃ. ૩૧૭. એ નોંધ જિનહર્ષગણિના વસ્તુપાલચારિત્ર (સં. ૧૪૯૭ / ઈ. સં. ૧૪૪૧) ઉપરથી ત્યાં લીધેલી.

૧૩. વિજાપુરમાં જિન વાસુપૂજ્યનું પણ એક દેવાલય હતું. સં. ૧૩૨૮ / ઈ. સં. ૧૨૭૨માં શ્રી કુમારગણિએ રચેલી અભયદેવચરિતની સંસ્કૃત પ્રશસ્તિમાં પ્રસ્તુત જિનાલયના ઉપલક્ષમાં એ કાળ આસપાસ જુદા જુદા શ્રેણીઓએ કરાવેલી દેવકુલિકાઓના ઉલ્લેખ છે : (જુઓ, અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ, જૈનતીર્થ સર્વસંગ્રહ ભાગ પહેલો, પંડ પહેલો, અમદાવાદ ૧૯૫૩, પૃ. ૮૨.) સં. ૧૩૧૭ / ઈ. સં. ૧૨૬૧માં એ મંદિર પર ખરતરગચ્છીય જિનેશ્વરસૂરિએ સુવર્ણધ્વજદંડકલશ ચઢાવ્યાની વાત લક્ષ્મીતિલક ઉપાધ્યાયે રચેલ શ્રાવકધર્મપ્રકરણની પ્રશસ્તિના આધારે પં. અંબાલાલ શાહે નોંધી છે : (જુઓ જૈનતીર્થ, પૃ. ૮૨). હવે જો આ મંદિર ઈ. સં. ૧૨૬૧ પૂર્વનું હોય તો થેઢા અને લાહડે કરાવેલ દેહરીઓ કદાચ આ વાસુપૂજ્યસ્વામીના પ્રાસાદના ઉપલક્ષમાં પણ હોવાની ત્રીજી શક્યતા ઊભી થાય છે. વિજાપુરના કયા જિનાલયમાં તેમણે દેરીઓ કરાવી તેનો જરા સરખો ઇશારો શિલાલેખોમાંથી મળતો નથી.

૧૪. જુઓ, મુનિરાજ શ્રી જયંતવિજયજી, શ્રી અર્બુદ-પ્રાચીન-જૈનલેખ સંદોહ (આબૂ-ભાગ બીજો), ઉજ્જૈન-વડોદરા વિ. સં. ૧૯૮૪, પૃ. ૧૩૯-૧૪૫, શિલાલેખ ક્રમાંક ૩૪૫, ૩૪૬, ૩૪૭, ૩૫૦, ૩૫૨, ૩૫૩, ૩૫૪ અને ૩૫૫. પબાસણના કુલ ૬ લેખો હોવા જોઈએ પણ પાંચ મળ્યા છે. તેના ખુલાસામાં મુનિશ્રી જયંતવિજયજી નોંધે છે કે “છઠ્ઠી મૂર્તિના પરિકરની ગાદી નષ્ટ થઈ ગઈ હશે, અથવા બીજે કયાંય આપી દેવામાં આવી હશે; તેથી તે જગ્યાએ લેખ વિનાની પરિકરની નવી ગાદી પાછળથી સ્થાપન થયેલી છે એટલે આ કુટુંબનો એક લેખ અહીંથી નષ્ટ થયો છે.” (એજન, પૃ. ૪૩૫). અહીં આ તમામ લેખોનું સંકલન ઉપર્યુક્ત લેખ સંદોહ પરથી પરિશિષ્ટમાં તુલનાર્થે આપ્યું છે.

અહીં એ યાદ દેવડાવું કે ગિરનારના શિલાલેખમાં આબૂના નેમિનાથચૈત્યની જગતી પર બે દેવકુલિકાઓ અને તેમાં કુલ ૬ પ્રતિમાઓ ભરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે : આબૂના શિલાલેખ ક્રમાંક ૩૫૨માં પણ એ જ વાત કહી છે.

૧૫. જુઓ લેખ સંદોહ, લેખાંક ૩૫૦, પૃ. ૧૪૦-૧૪૧, અને અહીં પરિશિષ્ટ.

૧૬. એજન લેખાંક ૩૫૫.

૧૭. એજન લેખાંક ૩૪૫.

૧૮. એજન લેખાંક ૩૫૩.

૧૯. એજન લેખાંક ૩૫૪.

૨૦. એજન લેખાંક ૩૪૬-૩૪૭; ને જુઓ અહીં પરિશિષ્ટ. આ લેખોમાંથી કયા દેરી ૩૮માં અને કયા ૩૯માં છે તે વિશે મુનિશ્રી જયંતવિજયજીએ સ્પષ્ટતા નથી કરી. દેરી ચણાવ્યાના લેખો સં. ૧૨૯૧ના છે, જ્યારે અંદરની મૂર્તિઓના લેખો સં. ૧૧૯૩ના છે. આથી એમ જણાય છે કે કોઈ કારણસર પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં સારો એવો વિલંબ થયેલો.

૨૧. એજન લેખાંક ૩૫૨; જુઓ અહીં પરિશિષ્ટ.

૨૨. ફેર એટલો છે કે આબૂના લેખમાં ત્યાં એક નહીં પણ બે દેવકુલિકાની વાત કરી છે : ‘નેમિનાથ’ ઉપરાંત ‘પાર્શ્વનાથ’ની પણ.

૨૩. ગિરનારના ‘વસ્તુપાલવિહાર’માંથી મળેલા સામંતસિંહ-સલક્ષણસિંહના સં. ૧૩૦૫ / ઈ. સં. ૧૨૪૯ના પ્રતિમાલેખનો ઉલ્લેખ કરી, અને પોતાના લેખમાં ચર્ચેલ ગિરનારથી અગાઉ પ્રાપ્ત થયેલા સં. ૧૨૪૪ / ઈ. સં. ૧૨૮૮ના લેખ ક્રમાંક ૨ માં આવત ચાહડ નામ તરફ ધ્યાન દોરી શ્રી અત્રિ લાહડની પિછાન અંગે આ પ્રમાણે અવલોકન કરે છે* “ ‘લાહડ’ ફરી એક વાર ઉપરના બીજા લેખ(સં. ૧૨૪૪)માં ઉલ્લેખિત ‘આહડનું’ અને ઉદયનપુત્ર ‘વાહડ’કે ‘ચાહડ’નું સ્મરણ કરાવે છે.” “ઈસુની તેરમી શતાબ્દીના તુલ્યકાલીન એક સાલ વિનાના એક લેખમાં ઉલ્લેખિત ‘ચાહડ’અને પ્રસ્તુત ‘લાહડ’વચ્ચે જો અભેદ હોય તો ઉપર્યુક્ત સામંતસિંહ તેનો પ્રપૌત્ર થયો તે એક મજબૂત સંયોગ છે.” (“ગિરનારના,” પૃ. ૨૦૮.)

★ શ્રી અત્રિએ ત્યાં એમની પાદટીપ ૧૭ મુકી D. B. Diskalkarના “Inscriptions of Kathiawad,” *Ancient India*, Vol I-II Inscription, No. 18, pp. 695નો હવાલો આપ્યો છે.

૨૪. આ ગ્રંથપ્રશસ્તિ મૂળ ડૉ. પિટર્સનના ત્રીજા રિપોર્ટ pp. 60 and 73 ઉપર પ્રગટ થયાનું અને પોતે મુનિશ્રી જિનવિજયજીસંપાદિત પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહના બીજા ભાગના અવલોકનમાં જોયાનું મુનિશ્રી જયંતવિજયજીએ નોંધ્યું છે : (જુઓ લેખસંદોહ, પૃ. ૪૪૮) પછીથી મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ પુરાતનસમયલિખિત જૈનપુસ્તક પ્રશસ્તિસંગ્રહ (Singhi Series No. 18), મુંબઈ ૧૯૪૩માં એ મોટી અને બીજી ત્રણ નાની ગ્રંથપ્રશસ્તિઓ સમાવિષ્ટ કરી છે. અહીં પરિશિષ્ટમાં તે સૌના મૂળ પાઠ અવતાર્યા છે.

૨૫. સરખાવો લેખસંદોહ, પૃ. ૪૪૯-૪૫૦.

૨૬. એ ચારમાં સૌથી મહત્ત્વના તો જિનવિજયજીના ક્રમાંક ૨૯ના છે. જુઓ છેલ્લે પરિશિષ્ટ.

૨૭. લેખસંદોહ, પૃ. ૪૫૧.

૨૮. લેખસંદોહ, લેખાંક ૩૩૨ અને ૩૩૪.

★ શ્રી અત્રિ ‘વસ્તુપાલવિહાર’ના સુપ્રસિદ્ધ છ શિલાલેખોનો ઉલ્લેખ કરી રહ્યા છે.

★ ગિરનારનો આ વરહુડિયા કુટુંબનો સં. ૧૨૯૯નો લેખ.

૨૯. તથા સચિવેશ્વરવસ્તુપાલેન હહ સ્વયંનિર્માપિત શ્રીશત્રુંજયમહાતીર્થાવતાર શ્રીમદાદિતીર્થકર શ્રીઋષભદેવ-સ્તંભનકપુરાવતાર શ્રીપાર્શ્વનાથદેવસત્યપુ(★)રાવતારશ્રી મહાવીરદેવપ્રશસ્તિસહિત-કશ્મીરાવતાર શ્રીસરસ્વતી મૂર્તિ દેવકુલિકા ચતુષ્ટ-જિનયુગલ-અમ્બાઽવલોકના-શામ્બ-પ્રધુમ્નશિખરેષુ શ્રીનેમિનાથદેવાલંકૃત-દેવકુલિકાચતુષ્ટય તુરગાધિરૂઢસ્વાપિતામહ મહં. ઠ. શ્રીસોમ-નિજપિતૃ ઠ. શ્રીઆશરાજ મૂર્તિદ્વિતયચારુતોરણત્રય-શ્રીનેમિનાથ(★)દેવ-આત્મીયપૂર્વજાઽગજા-ઽનુજ-પુત્રાદિમૂર્તિસમન્વિતમુખોઽધાટનક-સ્તંભશ્રીઅષ્ટાપદ મહાતીર્થપ્રભૃતિ અનેકકીર્તનપરમ્પરાવિરાજિતે શ્રીનેમિનાથદેવાધિદેવ વિભૂષિતશ્રીમદુજ્જયંતમહાતીર્થે આત્મનસ્તથા સ્વધર્મચારિણ્યાં પ્રાગ્વાટજ્ઞાતીય ઠ. શ્રીકાન્હડપુત્ર્યાઃ ઠ. રાણકુક્ષિસંભૂતાયા મહં. શ્રીલલિતાદેવ્યાં (★) પુણ્યાધિવૃદ્ધયે શ્રીનાગેન્દ્રગચ્છે મદ્દારકશ્રીમહેન્દ્રસૂરિસંતાને શિષ્યશ્રીશાંતિસૂરિશિષ્યશ્રીઆણંદસૂરિશ્રીઅમરસૂરિપટ્ટે મદ્દારકશ્રીહરિમદ્દસૂરિપટ્ટા-લંકરણપ્રભુશ્રીવિજયસેનસૂરિપ્રતિષ્ઠિત શ્રીઅજિતનાથદેવાદિવિંશતિતીર્થકરાલંકૃતો-ઽયમભિનવઃ સમંહપઃ શ્રીસમ્મેતમહાતીર્થાવતારપ્રાસાદઃ કારિતઃ ॥ (★)

આ લેખનો ઉતારો 'વસ્તુપાલવિહાર'ના 'અષ્ટાપદ'વાળા મંડપના ત્રણ સમાન લેખોમાંથી એકનો છે. 'સમ્મેતશિખર' જેમાં છે તે મંડપના ત્રણ લેખોમાં 'અષ્ટાપદ' શબ્દ અને 'સમ્મેતશિખર'શબ્દનાં સ્થાનો ઉલટાવ્યાં છે : અને તેમાં વસ્તુપાલ-તેજપાલની તુરગારૂઢ મૂર્તિઓ(વસ્તુપાળે) મુકાવેલી એવી હકીકત મળે છે. આ શિલાલેખો સૌ પ્રથમ James Burgessના *Antiquities of Kathiawar and kutch, Aswi II, London 1876*માં પ્રસિદ્ધ થયેલા. ૫૯૧ના સંકલનકારો એમાંથી વાચનાના પાઠો ઉદ્ધારતા રહ્યા છે.

૩૦. શ્રીસ્તમ્ભનાંચ્છયપુરતીર્થર્પિતિ વિધાવ્ય શત્રુઙ્ગયાચલજિનં ચ સ ડ્વજ્જયન્તે । ૧૧-૨૧, પૃ. ૧.

મુનિશ્રી ચતુરવિજયજી દ્વારા સમ્પાદિત આ ગ્રંથ શ્રી જૈન આત્માનન્દ સભા-ગ્રંથરત્નમાલામાં વિ. સં. ૧૯૭૪માં ભાવનગરથી પ્રસિદ્ધ થયો છે.

૩૧. યેનોજ્જયન્તગિરિમળ્હનનેમિચૈત્યે નાભેય-પાર્શ્વજિનસદ્ગયુગં વ્યધાયિ ।

અન્તઃ સ્વયંઘટિતનાથિજ-નેમિનાથ-શ્રીસ્તમ્ભનેશગૃહમપ્યુદધારિ હારિ ॥૬૦॥

જુઓ મુનિપ્રવર શ્રી પુણ્યવિજયજીસૂરિ, સુકૃતકીર્તિકલ્પોલિન્યાદિ, પૃ. ૩૮.

૩૨. વિશેષેકં રૈવતકત્ય ધૂમ્મતઃ શ્રીનેમિચૈત્યે જિનવેશ્મસુ ત્રિષુ ।

શ્રીવસ્તુપાલઃ પ્રથમં જિનેશ્વરં પાર્શ્વં ચ વીરં ચ મુદા ન્યવીવિશત્ ॥૮૫॥

(એજન પૃ. ૨૮.)

૩૩. જુઓ અહીં પાદટીપ ૨૯.

૩૪. વસ્તુપાલના ગિરનાર પરના 'પાર્શ્વનાથ' તેમ જ 'સત્યપુર'નાં મંદિરોનો ૧૫મી શતાબ્દીમાં આમૂલચૂલ ઉદ્ધાર થઈ ગયો છે.

૩૫. "કીર્તનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ," સ્વાધ્યાય, પૃ. ૪, અંક ૩ માં અમે ગિરનાર પરના મંત્રી બંધુઓના સુકૃતની વિસ્તૃત યાદી રજૂ કરેલી તેમાં પણ અમે એ ત્રણે મંદિરો એકબીજાથી વેગળાં જ બતાવ્યાં છે. (એજન પૃ. ૩૦૯-૩૧૦).

૩૬. જુઓ, પં. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ, રાણકપુરની પંચતીર્થી, શ્રી યશોવિજય જૈનગ્રંથમાળા, ભાવનગર વિ. સં. ૨૦૧૨, લેખાંક ૧૮, પૃ. ૧૧૨.

૩૭. જુઓ R. Narsimhachar, *The Lakshmidēvi Temple at Doddagaddavalli*, MAS No

III, Bangalore 1919, pp. 7.

- ★ આ લેખ માટે જુઓ આચાર્ય, ગિરજાશંકર વલ્લભજી, ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો, ભાગ બીજો, મુંબઈ 1935, લેખાંક ૧૮૭, પૃ. ૧૫૪

એ લેખનો મૂળપાઠ આ પ્રમાણે છે :

વસ્તુપાલવિહારેણ હારેણેવોજ્વલશ્રિયા ઉપકંઠસ્થિતેનાયં શૈલરાજો વિરાજતે ॥

શ્રીવિક્રમ સંવત્ ૧૨૮૧ વર્ષે આશ્વિન વદી ૧૫ સોમે મહામાત્ય શ્રીવસ્તુપાલેન આત્મશ્રેયોર્થ પશ્ચાદ્ભાગે શ્રીકર્પદિયક્ષપ્રાસાદસ્સમલંકૃતઃ શ્રીશત્રુંજયાવ[તાર]શ્રીઆદિનાથપ્રાસાદપ્રતો વામપક્ષે સ્વીયસદ્ધર્મચારિણી-મહં-શ્રીલલિતાદેવિવિશ્રેયૌર્થ વિશતિજિનાલંકૃતઃ શ્રીસમ્મેતશિખરપ્રાસાદસ્તથા દક્ષિણપક્ષે દ્વિ. ભાર્યામહંશ્રીસોમુશ્રેયોર્થ ચતુર્વિશતિજિનોપશોભિતઃ શ્રી અષ્ટપદપ્રાસાદઃ૦ અપૂર્વઘાટરચનારુચિતરમભિનવપ્રાસાદ ચતુષ્ટયં નિજદ્રવ્યેણ કાર્યાચંક્રે ॥

૩૮. વસ્તુપાલિ વર મંતિ મુયણુ કારિડ રિસહેસરુ ।

અઢ્ઢાવય-સમ્મેયસિહરવરમંડપુ મળહરુ ॥૧૫॥

કઝડિજકરખુ મરુદેવિ દુહ વિ તુંમુ પાસાઇડ ।

ધમ્મિય સિરુ ધુર્ગંતિ દેવ વલિવિ પલોઇડ ॥૧૬॥

—રેવંતગિરિરાસુ, દ્વિતીયં કડવં

(મુનિપ્રવર શ્રી પુણ્યવિજયજીસૂરિ, 'સુકૃતકીર્તિકાન્નેલિન્યાદિ' પૃ. ૧૦૧.)

૩૯. વસ્તુપાલ મંતિણા સિતુજ્ઞાવયાર ભવણં અઢ્ઢાવય-સમંડ મંડવો કવડિહજકરખ-મરુદેવીપાસાયા ય કારાવિઆ....'રૈવતગિરિકલ્પ', વિવિધતીર્થવલ્લપ.

આગ્રંથ મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ સિંધી જૈનગ્રંથમાં ગ્રંથાંક ૧૦ તરીકે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે : શાંતિનિકેતન વિ. સં. ૧૯૯૧.

૪૦. વસ્તુપાલવિહારસ્યા પૃથોનુત્તર સત્રિધં કપર્દીયક્ષાયતનમકારય ય યંકૃતિ ૬-૭૦ ૩.

(વસ્તુપાલચરિતના સંપાદક, પ્રસિદ્ધિસ્થાન અને પ્રસિદ્ધ કર્યાનું વર્ષ દુર્ભાગ્યે મારી નોંધમાં પ્રાપ્ત નથી.)

પંદરમી શતાબ્દીના છેલ્લા ચરણમાં રચાયેલ રત્નસિંહસૂરિ શિષ્યની 'શ્રી ગિરનારતીર્થમાળા'માં પણ આ જ હકીકત છે.

વસ્તુપાલિ મંતીસરિ સેતુજડિજિલિ આણિડ ભવદહિ સેતુજ નિરુવમ રિસહ જિર્ણિદો; ડાંવર શ્રી સમેતસિહગિરિ જિમળઇ અષ્ટપદ નવલીપરિ, વીસ યુ વીસ જિર્ણિદો. ૧૨

યક્ષરાજ કવડિલ તિર્હિ પૂષ્ટિં માતા મરુદેવા ગજપૂઠિ, ચંદ્રપ્રભ પ્રળમેસો.

(જુઓ શ્રી વિજયધર્મસૂરિ, પ્રાચીનતીર્થમાળા-સંગ્રહ, ભાગ ૧લો, ભાવનગર સં. ૧૯૭૮, પૃ. ૩૫)

વિશેષ : લેખ પૂર્ણ થયા બાદ ત્રિપુટી મહારાજનો જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ, ભાગ ૨જો (શ્રી ચારિત્રસ્મારક ગ્રંથમાળા ગ્રં. ૫૪, અમદાવાદ ૧૯૬૦), સંદર્ભ માટે ઉપલબ્ધ થયો. તેમાં મુનિ ત્રિપુટીએ વરહુડિયાવંશ પર કંઈક વિસ્તારથી વિવરણ કરેલું જોવા મળ્યું (એજન પૃ. ૩૯૦-૩૯૨). તેમાંની કેટલીક બાબતો અહીં ઉદ્ધરેલ

ગ્રંથપ્રશસ્તિ(ક્રમાંક ૨૮)માં મૂળે કહેલી છે, પણ તે આબૂ—ગિરનારના લેખોના કાળ પછી બનેલી જણાતી હોઈ તેમ જ લેખની મૂળ ચર્ચાને વિશેષ લાભદાયી ન હોઈ અહીં તેનો સારભાગ આપવો જરૂરી નથી માન્યો.

★ વતીશ્ર (તેમ જ માવ્ય) કોઈ શબ્દ યા શબ્દસમૂહનાં અપૂર્ણ વા અશુદ્ધ રૂપ છે. એમાંથી સીધી રીતે કોઈ અર્થ તારવવો મુશ્કેલ છે.

શ્રી અત્રિએ ગજગથી એમ વાંચ્યું છે; અને ગજગથી શબ્દ પર એમના આગળ ઉપરના ગુજરાતી લેખનભાગમાં ટીકારૂપે થોડું કહ્યું છે : (જુઓ “ગિરનારના,” પૃ. ૨૦૮) શિલાલેખની આગળની ૮મી પંક્તિમાં આવતો શબ્દ ચૈ સાથે ૧૦મીનો પહેલો અક્ષર ગ ને જોડી જગથી જુદું પાડવું સયુક્તિક લાગે છે. ચૈગ જગથી એટલે કે શુદ્ધ સંસ્કૃત અનુસાર ત્યાં ચૈત્ય જગત્યાં હોવું અભિપ્રેત છે.

શ્રી અત્રિએ આ સ્થળે દઘણે(શ્વ ?)શ એમ વાંચ્યું છે. પણ દ એ હુ હોવું ઘટે. આગળ સા જોડી [સા]હુ. ઘણેશ્વર વાંચીએ તો શબ્દનો બંધ બેસી જાય છે.

ઉજ્જયંતગિરિના પૂર્વપ્રકાશિત અભિલેખો વિશે

તીર્થરાજ ઉજ્જયંતગિરિ પર જુદા જુદા સ્રોતોમાં પ્રકાશિત કેટલાક મહત્વપૂર્ણ અભિલેખોનું થવું ઘટે તેટલું મૂલ્યાંકન થયું નથી. તેનાં કારણોમાં મૂળ લેખોની દોષપૂર્ણ વાચનાઓ, સંપાદકો અને સંકલનકારોમાંથી કેટલાકના જૈન સાહિત્ય અને ઐતિહાસિક પરંપરાઓના જ્ઞાનનો અભાવ, અને ગવેષણા ચલાવવાને બદલે કેવળ એમને જરૂરી લાગ્યું તેટલા પ્રમાણમાં અને ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ સમજાયું તે પ્રમાણે, અનુવાદ વા ભાવાર્થ આપી સંતોષ પકડવાની વૃત્તિ હોય તેમ લાગે છે. અહીં આથી નવેક જેટલા વિશેષ મહત્વ ધરાવતા અભિલેખોની, શક્ય હતું ત્યાં પુનર્વાચના કરી, વિશેષ અન્વેષણા સહિત વિચારણા કરીશું.

(૧)

સ્થાપના-મિતિ ધરાવતા આ લેખને શ્રી છે. મં. અત્રિ પ્રકાશમાં લાવ્યા છે^૧. અત્યંત ટૂંકા એવા આ ત્રણ પંક્તિમાં કોરાયેલા લેખનું વર્ષ સં. ૧૧૮૪ / ઈ. સં. ૧૧૩૮નું છે; અને ગિરનારગિરિ પર અઘાવણિ પ્રાપ્ત લેખોમાં કદાચ સૌથી પ્રાચીન છે. કાળની દૃષ્ટિએ તે ચૌલુક્યાધિપ જયસિંહદેવ સિદ્ધરાજના સૌરાષ્ટ્ર પર સ્થપાઈ ચૂકેલ શાસન અંતર્ગત આવે છે. લેખ આ પ્રમાણે છે :

સં ૧૧૯૪ વર્ષે ઠ. થેહાસુત ઠ. જસયોગસ્ય ।^૨

ઠક્કુર જસયોગ (યશ:યોગ) કોણ હતા, શું હતા, અને કયા કારણસર આ લેખ કોતરવો પડ્યો છે તે જણાવ્યું નથી. લેખ સોલંકીયુગમાં મળે છે તેવા, પ્રાચીન પાણિયા પદ્ધતિના પ્રસ્તરફલક પર કોરેલ છે. લેખના ઉપરના ભાગમાં, તક્તીમાં, અશ્વારૂઢ પુરુષની આકૃતિ પૂર્ણભાસ્કર્યમાં ઉઠાવેલી (ચિત્ર '૧'), નીચે બાજુમાં છત્રધર એમના મસ્તકને છત્રછાયા કરી રહેલો દર્શાવ્યો છે^૩. લેખમાં જો કે કહ્યું નથી, તો પણ આ ખાંભી સં. ૧૧૮૪માં ઠક્કુર જસયોગના સંભવતયા ગિરિનારગિરિ પર થયેલ આકસ્મિક યા અન્ય કારણસર મરણ (કે સલ્લેખનાથી પ્રાપ્ત કરેલ મરણ ?) ઉપલક્ષ્યે જિન નેમીશ્વરના મંદિરના પરિસરમાં કે તેની આસપાસમાં ક્યાંક ખોડી હશે તેવું અનુમાન થઈ શકે^૪. 'ઠક્કુર' સંજ્ઞા ધરાવતા જસયોગ એ યુગના કોઈ જૈન રાજપુરુષ હશે : પણ તેમના વિશે ઉપલબ્ધ સ્રોતોમાંથી પ્રકાશ લભ્ય બનતો નથી.

(૨)

આ લેખની વાચના બર્જેસ-કઝિન્સ દ્વારા અપાયેલી છે^૫. પ્રસ્તુત લેખ નેમિનાથ જિનાલયની જગતીના ઉત્તર પ્રતોલી-દ્વારની આંતરભિત્તિના એક પાષાણ પર અંકિત હતો;

પણ સાંપ્રત કાળે સમારકામ દરમિયાન ત્યાં રહેલા લેખો ધરાવતા પથ્થરો અસ્તવ્યસ્ત થયા છે, જેના પરિણામે આજે તો આ મહત્વપૂર્ણ લેખ ગાયબ થયો છે. આથી મૂળ બર્જેસ-કઝિન્સે આપેલી વાચના પર આધાર રાખવો પડ્યો છે. લેખમાં કેટલેક સ્થળે ક્યાંક ક્યાંક ખાલાં છે તેમાં શક્ય હતું તેટલા સાધાર-સતર્ક (ચોરસ કોંસમાં) પૂરણી કરી, લેખના તાત્પર્યને સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે : ઉપલબ્ધ પાઠ આ પ્રમાણે છે :

....રાજદેવ પ[તિ] સિધ(દ્ધ) ચક્રપતિ
 શ્રી જયસિંઘદેવ [કલ્યાણ]વિજય[રાજ્યે]...
 પાર કરણાયતન પિતભિ (?)...વાતેન
 [યેન] કેન ઉપાયેન જાદવકુલતિલક...તીર્થકર
 શ્રીનેમિનાથપ્રાસાદ...ઠ. કીકા ચ ઠ. વાત...
 ...સૂત્ર [૦] વિક્રમ મારુતિ...

લેખનો સાલ બતાવતો ભાગ તે કાળે નષ્ટ થઈ ચૂક્યો હશે, યા વાંચી શકાયો નહીં હોય. લેખનો પૂરો અર્થ સમજવો તો અસંભવિત છે; પણ ‘સિધયકપતિ’ (સિદ્ધયકવર્તી) શ્રી જયસિંહદેવનું શાસન તે વખતે ચાલતું હતું એ તો તદ્દન સ્પષ્ટ છે. બીજો મહત્વનો ઉલ્લેખ ‘કરણાયતન’(કર્ણાયતન)નો છે. નાગેન્દ્રગચ્છીય આચાર્ય વિજયસેનસૂરિના રેવંતગિરિરાસુ (આ. ઈ. સ. ૧૨૩૨) અનુસાર ખેંગારને હણ્યા બાદ સિદ્ધરાજે અહીં સજ્જનને સોરઠનો દંડનાયક બનાવેલો, જેણે નેમિનાથના પુરાણા મંદિરનું નવનિર્માણ સં. ૧૧૮૫ / ઈ. સ. ૧૧૨૮માં કરાવેલું^૬. પ્રભાચંદ્રાચાર્યના પ્રભાવકચરિત (સં. ૧૩૩૪ / ઈ. સ. ૧૨૭૮) અનુસાર નવનિર્માણ પૂર્વે નવ વર્ષથી (એટલે કે ઈ. સ. ૧૧૨૦થી) સોરઠ દેશ સજ્જનના અધિકારમાં હતો. સિદ્ધરાજના સોરઠ વિજયની મિતિ ઇતિહાસશોએ ઈ. સ. ૧૧૧૫ની માની છે. ચૌદમા-૧૫મા શતકના પ્રબંધોમાં પ્રસ્તુત જિનાલયનું અભિધાન સિદ્ધરાજ પિતૃ કણદિવ પરથી ‘કર્ણવિહાર’ રાખેલું એવું જે કથન મળે છે તેનું આ સમકાલિક અભિલેખ પૂર્ણતયા સમર્થન કરી રહે છે.

(૩)

નેમિનાથના મંદિરની દેવકુલિકાઓની હારમાળામાં પરોવેલ ઉત્તર તરફની પ્રતોલીની અંદરની ભીતમાં આ લેખ આજ પણ મોજૂદ છે; એને (સ્વ.) ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ (વાચના દીધા સિવાય) ઈ. સ. ૧૧૨૦ (સં. ૧૧૬૬)નો, સજ્જન મંત્રીનું નામ દેતો, લેખ માની લીધેલો અને વિશેષમાં તેને દક્ષિણ દ્વારમાં કંડારેલ હોવાનું બતાવેલું^૭. પણ આ તમામ ધારણાઓ ભ્રાંત છે. તે પછી બર્જેસ દ્વારા^૮ તેમ જ બર્જેસ કઝિન્સ દ્વારા^૯ એમ બે વાર તેની

વાચના છપાયેલ છે; બંનેમાં પાઠાંતર પણ છે, અને પાઠવાચના પણ ક્યાંક ક્યાંક દોષપૂર્ણ છે. લેખમાં આવતા મુનિઓને તેઓ ઓળખી શક્યા નથી; પણ (સ્વ.) પં. લાલચંદ્ર ગાંધી દ્વારા તેની યથાર્થ સ્પષ્ટતા થયેલી છે^{૧૦}. છેલ્લા સમારકામમાં લેખના બેમાંથી એક પથ્થરને કાપવામાં આવ્યો છે અને લેખ ધરાવતા પથ્થરો પણ આડાવળા ગોઠવ્યા છે. આથી વાંચવામાં મુસીબત ઊભી થવા અતિરિક્ત લેખની છયે પંકિતના છેલ્લા ત્રણ-ચાર અક્ષરો ઊડી ગયા છે : આથી અમારી અને બર્જેસાદિની વાચના મેળવીને નીચે તેનો સંશુદ્ધ પાઠ આપીએ છીએ :

શ્રીમત્સૂરિધનેશ્વરઃ સમભવત્રી શીલભા(ઢા?દ્રા)ત્મજઃ

શિષ્યસ્તત્પદપંકજે મધુકર ક્રીડાકરો યોડભવત્ ।

શિષ્યઃ શોભિતવેત્ર નેમિસદને શ્રીચંદ્રસૂરિ...ત...

શ્રીમદ્રેવતકે ચકાર શુભદે કાર્ય પ્રતિષ્ઠાદિકમ્ ॥૧॥

શ્રી સદ્ગાતમહામાત્ય પૃથ્વીવિહિતોત્તરઃ મ્હે સમુદભૂતવશા

દેવચણ્ડાદિ જનતાન્વિતઃ । સં. ૧૨ (૭૭૦) ૬ ॥

આમાં પહેલી વાત એ છે કે સજ્જન મંત્રીનું તેમાં નામ જ નથી. ત્યાં “સદ્ગાત મહામાત્ય” જ વંચાય છે. બીજી વાત એ છે કે ત્યાં લેખનું વર્ષ સં. ૧૧૭૬ નહીં પણ ૧૨૭૬ જેવું વંચાયેલું; પણ શ્રીચંદ્રસૂરિની સમય-મર્યાદા જોતાં ત્યાં ત્રીજો અંક કાં તો શૂન્ય(૧૨૦૬) કે બહુ બહુ તો એકનો અંક (૧૨૧૬) હોવો ઘટે^{૧૧}. “૭” અંક, કોરનાર સલાટે ભ્રમવશ વા પ્રમાદવશ કોર્યો લાગે છે. આમ લેખ ઈ. સ. ૧૧૫૦ અથવા ઈ. સ. ૧૧૬૦નો હોવો ઘટે. શ્રી ચંદ્રસૂરિની ઘણીક સાહિત્યિક રચનાઓ ઉપલબ્ધ છે. આચાર્યપદ પૂર્વે તેમનું નામ ‘પાર્શ્વદેવગણિ’ હતું અને તેમની કૃતિઓ સં. ૧૧૬૮ / ઈ. સં. ૧૧૧૩થી લઈ સં. ૧૨૨૮ / ઈ. સં. ૧૧૭૨ સુધીના ગાળામાં મળે છે^{૧૨}. પ્રસ્તુત કૃતિઓ પરથી સ્પષ્ટ છે કે તેમનો મુનિવંશ પ્રસિદ્ધ ચંદ્રકુલના આમ્નાયમાં હતો; અને ત્યાં તેમણે પોતાની જે ગુરુપરંપરા આપી છે તે ગિરનારના શિલાલેખ મુજબ મળી રહે છે. તદનુસાર એમની ગુર્વાવલી આ પ્રમાણે બને છે :

ચંદ્રકુલ
શીલભદ્રસૂરિ
ધનેશ્વરસૂરિ
શ્રીચંદ્રસૂરિ

આબૂ-દેલવાડાના વિમલવસહીમાં દેવકુલિકા ક્રમાંક ૧૪ની ભીંતે જે લેખો કંડારેલા છે તેમાં સં. ૧૨૦૬ / ઈ. સં. ૧૧૫૦નો મંત્રી પૃથ્વીપાલના સમુદ્ધાર સંબદ્ધ જે અભિલેખ કોરેલ

છે ત્યાં સંઘ સહિત શીલભદ્રસૂરિની(શિષ્ય-પરંપરા)માં થયેલા શ્રી ચંદ્રસૂરિનો શ્રીશીલભદ્રસૂરીનાં શિષ્યૈઃ શ્રીચંદ્રસૂરિભિઃ । એવો પ્રારંભમાં ઉલ્લેખ છે^{૧૩}. આ શ્રીચંદ્રસૂરિ તે ગિરનારના અભિલેખવાળા શીલભદ્રસૂરિ પ્રશિષ્ય શ્રીચંદ્રસૂરિથી અભિન્ન જણાય છે. આબૂની તીર્થયાત્રા મિતિ—ઈ. સ. ૧૧૫૦—ને લક્ષમાં લઈએ તો એમના દ્વારા ગિરનાર પર થયેલ પ્રતિષ્ઠાદિક કાર્યો અને એમના ગિરનારના લેખની મિતિ ઈ. સ. ૧૧૫૦ કે મોડી હોય તો ૧૧૬૦ હોવાની સંભાવના બલવત્તર બને છે. લેખ કુમારપાળના સમયનો છે તેટલું ચોક્કસ. “સંગાત મહામાત્ય” કોણ હતા તેમના વિશે ઉપલબ્ધ સ્ત્રોતોમાંથી કંઈ જ માહિતી મળી શકતી નથી.

(૪)

નેમિનાથ મંદિરથી પાછળ કથિત ઉત્તર તરફના પ્રતોલી દ્વારમાં એક અન્ય પ્રાચીન લેખ પણ કંડારેલ છે^{૧૪}, જેની અપભ્રષ્ટ ભાષાને કારણે તેમ જ તેમાં નિર્દેશિત સ્થળ તેમ જ વાસ્તુ પરિભાષા ન સમજી શકવાને લીધે તેનું અર્થઘટન ઠીક રીતે કરવામાં આવ્યું નથી. એ લેખની તપાસ કરતાં એની પણ ત્યાંના બીજા લેખોની માફક જ દુર્દશા થયેલી જોવા મળી. આથી બર્જેસે કરેલી વાચના સાથે વર્તમાને ખૂબ જ ખંડિત થયેલ લેખની અમારી વાચના મેળવી નિમ્નાનુસાર પાઠ રજૂ કરીએ છીએ :

સંવત ૧૨૧૫ વર્ષે ચૈત્ર શુદ્ધ ૮ રવાવદ્દેહ શ્રીમદુજ્જયન્તતીર્થે જગતી સમસ્ત દેવકુલિકાસત્ક છાજાકુવાલિસંવિરણ સંઘવિ ઠ. સાલવાહણ પ્રતિપત્યા સૂ. જસહડ (ઠ. પુ.?) સાવદેવેન પરિપૂર્ણાકૃતા ॥ તથા ઠ. ભરતસુત ઠ. પંડિ[ત] સાલવાહણેન નાગજરિસિયા (?નાગમોરિઝરિયા) પરિતઃ કારિત [ભ]ગ ચત્વારિ બિંબીકૃત કુંડ કર્મા તરતદધિચ્છાત્રી શ્રી અંબિકાદેવી પ્રતિમા દેવકુલિકા ચ નિષ્પાદિતા ॥

ભાષા વિભ્રષ્ટ હોવા છતાં અર્થ તો સમજાય છે જ : “સંવત્ ૧૨૧૫ (ઈ. સ. ૧૧૫૯)ના ચૈત્ર શુદ્ધ આઠમને રવિવાર(ના દિને) (અદોહ) ઉજ્જયંતતીર્થ (નેમિનાથના મંદિર)ની જગતી (પર) બધી જ દેવકુલિકાઓ(નું બાંધકામ) (છાજ, છાઘ, છજજા), (કુવાલી, કપોતાલિ કેવાળ) અને સંવરણા (‘સવિરણ’, સામરણ) સમેત સંઘવિ (સંઘપતિ) ઠક્કુર સાલવાહણ (શાલિવાહન)ની નિગાહમાં સૂત્રધાર(જસહડ યશઃભટ)ના (પુત્ર) (સાવદેવે શર્વદેવે) પૂરું કર્યું. (તથા) ઠક્કુર(ભરત)ના પુત્ર (ઉપર્યુક્ત) ઠક્કુર પંડિત (સાલવાહણે શાલિવાહને) નાગમોરઝરાને ફરતી ચાર મૂર્તિઓ સહિત કરેલ કુંડના છેડે તેની અધિષ્ઠાત્રી અંબિકાદેવીની પ્રતિમા દેવકુલિકા સહિત નિષ્પાદિત (નિષ્પાદિતા, કરાવી).” મૂળ સંપાદક બર્જેસ-કઝિન્સે તો વાસ્તુના પારિભાષિક શબ્દો અનુવાદમાં છોડી જ દીધા છે, અને અનુવાદ પણ બહુધા ભ્રાંતિમૂલક છે^{૧૫}. (સ્વ.) મુનિ જિનવિજયજીએ તેમાં જરાતરા સુધારો કર્યો છે;

પણ તેઓ પણ ‘કુવાલિ’ અને ‘સંવિરણ’ ઇત્યાદિનો અર્થ સમજી શક્યા નથી^{૧૬}. જ્યારે અન્ય સંકલનકાર (સ્વ.) ગિરજાશંકર આચાર્યે બર્જેસાદિની જૂની ભ્રાંતિઓને યથાતથ જાળવી રાખી છે^{૧૭}. લેખમાં આવતા ‘નાગઝરા’નો ઉલ્લેખ ગિરનાર અનુલક્ષે ઈસ્વીસનૂના ૧૫મા શતકમાં યાત્રી મુનિઓ દ્વારા લખાયેલ અનેક ચૈત્ય પરિપાટીમાં આવે છે^{૧૮}, અને ત્યાં તેનું સ્થાન ‘ગજેન્દ્રપદ-કુંડ’ (હાથી પગલાના કુંડ) સમીપ હતું.

(૫)

પ્રસ્તુત લેખનો પથ્થર નેમિનાથના મંદિરની પૂરણીમાંથી નીકળેલો. આ નિરોદ્ધિકા પરના લેખની વાચના શ્રી છો. મં. અત્રિએ સાર્થ-સટિપ્પણ પ્રગટ કરી છે^{૧૯}. પણ શ્રી અત્રિના, અને અમે કરેલ વાચના તેમ જ અર્થઘટનમાં સારું એવું અંતર છે. સાત પંક્તિમાં કોરેલો લેખ નીચે (ચિત્ર ‘૨’) મુજબ છે :

સં [૦] ૧૨૪૪ વૈશાખ સુદિ ૩ વાદીદ શ્રીઆનંદસૂરિશિષ્ય શ્રીપ્રભાનંદસૂરયઃ સપાદલક્ષાત્
સહોદરસંઘઃ સેનાપતિ શ્રીદૂદેન સહ યાત્રાયામાગચ્છતઃ સુરધારાયાં સુરસદન યયુઃ । તન્(મ? મૃ?) + ।
: યઃ ।^{૨૦}

“સેનાપતિ દૂદ સાથે સપાદલક્ષ(ચાહમાનોના શાકંભરી દેશ)ના સંઘ સહિત (ઉજ્જયંતગિરિની) યાત્રાર્થે આવેલ, વાદીન્દ્ર આનંદસૂરિના શિષ્ય પ્રભાનંદસૂરિ સુરધારા પર સં. ૧૨૪૪ (ઈ. સ. ૧૧૮૮) વૈશાખ સુદિ ત્રીજના દિને કાળધર્મ પામ્યા (સુરસદન યયુઃ), તેમનું (આ મૃત્યુ-સ્મારક છે ?)”

લેખમાં કહેલ પ્રભાનંદસૂરિ કોણ હતા તે વિશે પ્રાપ્ત સ્ત્રોતોમાંથી કોઈ સૂચન મળતું નથી. લેખમાં તેમના ગચ્છ વિશે કહેવામાં આવ્યું નથી; પણ ગુરુ આનંદસૂરિ માટે “વાદીન્દ્ર” વિશેષણ લગાવ્યું છે તે જોતાં તો તેઓ નાગેન્દ્ર ગચ્છમાં થયેલા પ્રસિદ્ધ “વાદી આનંદસૂરિ” હોવા ઘટે. આનંદસૂરિને (અને તેમના સતીર્થ અમરચંદ્રસૂરિને) તેમની નાની ઉંમરમાં, પણ જબરી નૈયાયિક વિદ્વત્તા અને વાદશક્તિને કારણે “વ્યાઘ્રશિશુક”, (અમરસૂરિને “સિંહશિશુક”)નું બિરુદ જયસિંહદેવ સિદ્ધરાજે આપેલું. પ્રભાનંદસૂરિના ગુરુ વાદીન્દ્ર આનંદસૂરિનો સંભાવ્ય સમય, અને નાગેન્દ્રગચ્છીય વાદી આનંદસૂરિની સમયસ્થિતિ જોતાં એ બંને આચાર્યો અભિન્ન જણાય છે. પ્રભાનંદસૂરિની મરણ-તિથિ (ઈ. સ. ૧૧૮૮) ચૌલુક્ય ભીમદેવ દ્વિતીયના શાસનકાળ અંતર્ગત આવે છે. જે “સુરધારા” સ્થાન પર પ્રભાનંદસૂરિ (કદાચ વૃદ્ધાવસ્થા, ગિરનારનો આકરો ચઢાવ, અને એથી થાકને કારણે, કે પછી સંથારો કરીને) દેવલોક પામેલા તે સંભવતઃ હાલનું ગૌમુખી ગંગાવાળું સ્થાન, કે પછી કદાચ હાથી પગલાં પાસે કુંડમાં પડતી જલધારાનું સ્થળ હશે.

(૬)

હાલ સંગ્રામ સોનીના કહેવાતા મંદિરના મંડપમાં મુકાયેલ (પણ મૂળે નેમિનાથની ભમતીમાં હશે તે) નંદીશ્વરદ્વીપના પટ્ટ (ચિત્ર '૩') પરના લેખની વાચના તો ઠીક છે પણ એનો અર્થ કોઈ જ સમજ્યું હોય એમ લાગતું નથી ! મૂળ લેખ દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ ડિસ્કળકરે સંપાદિત કરેલો^{૨૧}, ને તે પછી (સ્વ.) આચાર્યના સંકલનમાં તે સ્થાન પામ્યો^{૨૨}. શ્રી અત્રિએ પણ તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે^{૨૩}. લેખ પટ્ટના ઉપરના ભાગમાં બે ખૂણામાં કોતરાયેલ છે. ડાબી બાજુનો ખૂણો ખંડિત થતાં ચારેક પંક્તિઓના પ્રારંભના અક્ષરો નષ્ટ થયા છે. છતાં એકંદરે લેખની મુખ્ય વાતો સમજવામાં કઠણાઈ નડતી નથી. કારણ વિનાની કઠણાઈ તો લેખનો અર્થ ખોટી રીતે ઘટાવવાને કારણે ઊભી થઈ છે; એટલું જ નહીં, લેખ પર વિશ્વાસ ન રાખી શકાય તેવો પણ અભિપ્રાય વ્યક્ત થયો છે, જેનું નિરસન અહીં આગળની ચર્ચામાં થશે. લેખ આ પ્રમાણે છે :

[સ્વસ્તિ:સંવત્] [?]૧૨૫૬ વર્ષે જ્યેષ્ઠ સુદિ ૧૩ શુક્રે ॥

વિભૂ[તં] [શ્રીઆમ્ર]દેવ: શ્રીમાલાન્વયગં વરં ।

કુમુદાર્ક[ર]+++રાજતે ચંદ્રમા ઇવ ॥૧॥

કુમારપાલદેવસ્ય ચૌલુવ્યાન્વયભાસ્વત: ।

પ્રતાપ ઇવ ધૌરે(યે ?ય) સચ્ચક્રાવહનોદ્યમ: ॥૨॥

સ દંડનાયકોત્તંસસ્તત્પુત્રોઽભયદા (હવ:) ।

જિનપ્રણીતસદ્ધર્મ (+પદ(?))ર)નશાકર: ॥૩॥

જનાશાભૂતરાજીનાં વસંતસ્તત્સુતોઽજનિ ।

ચ્યાતો વસંતપાલા[ચ્યો] રાજલક્ષ્મી વિભૂષિત: ॥૪॥

નંદીશ્વર વરદ્વીપ જૈન વિબાન્યલંકરત્ ।

જનકશ્રેયસે સોયં જગદેવ પ્રબોધત: ॥૫॥

શ્રીચંદ્રસૂરિસચ્છિષ્ય શ્રીજિનેશ્વરસદ્ગુરો: ।

દેવેન્દ્રસૂરિભિ: શિષ્યૈ: દ્વીપ ઇષદે પ્રતિષ્ઠિત: ॥૬॥

દ્વીપોયં નંદતાં તાવદુજ્જયંતાહવે ગિરૌ ।

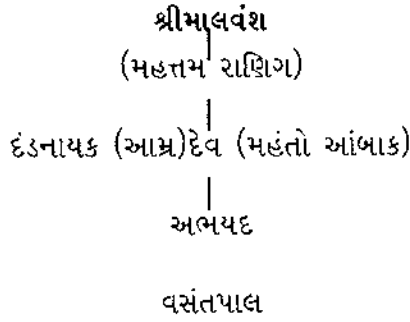
જગત્યામુદિતૌ યાવત્સૂર્યચંદ્રમસાવિમૌ ॥૭॥

લેખારંભે પટ્ટસ્થાપનાની મિતિ (સં.) ૧૨૫૬ (ઈ. સ. ૧૨૦૦) જેઠ સુદી ૧૩ને શુક્રવારની આપી છે. પછી ૭ શ્લોકમાં કારાપકની વંશાવલી તથા પ્રતિષ્ઠાપક આચાર્યની

ગુર્વાવલી આપી છે : યથા : “શ્રીમાલિ અન્વયમાં (શ્રીમાલી જ્ઞાતિમાં) (સરોવરને વિશે ?) પ્રકાશમાને ચંદ્રમા સમો, અને ચૌલુક્ય વંશના આદિત્ય સમાન ‘કુમારપાળદેવ’ના (શાસક)ચક્રને ધારણ કરી વહન કરવામાં તત્પર એવો ‘(આમ્ર)દેવ’ નામનો દંડનાયક થયો. તેને જિન પ્રણીત સદ્ધર્મ રૂપી ચંદ્ર સમાન ‘અભયદ’ નામક પુત્ર થયો. તેને રાજલક્ષ્મીથી વિભૂષિત (જનાશાભૂતરાજાનાં ?) વસંત સમો ‘વસંતપાલ’ નામનો પુત્ર થયો. તેણે ‘જગદેવ’ના અનુરોધથી પિતા(અભયદ)ના શ્રેય માટે (બાવન) જિનબિંબ યુક્ત મોટો ‘નંદીશ્વર દ્વીપ(નો પટ્ટ)’ કરાવ્યો. ‘શ્રીચંદ્રસૂરિ’ના શિષ્ય ‘જિનેશ્વર(સૂરિ)’ જેના સદ્ગુરુ છે તે ‘દેવેન્દ્રસૂરિ’એ આ આનંદકારી વા માંગલિક (નંદીશ્વર)દ્વીપ(પટ્ટ)ની પ્રતિષ્ઠા ‘ઉજ્જયંત’ નામના પર્વત પર કરી, જે સૂર્ય-ચંદ્ર પ્રકાશે ત્યાં સુધી જગત્ને ઉદિત કરતો રહે.”

પટ્ટનો કારાપક કુમારપાલના કોઈ દેવાંત નામક શ્રીમાલકુલનાં દંડનાયકનો પૌત્ર વસંતપાલ છે. કુમારપાલના જૈન દંડનાયકોમાં દેવાંત નામધારી બે શ્રીમાળી દંડનાયકો હતા : એક તો ઉદયન મંત્રીનો પુત્ર આમ્રભટ્ટ કિંવા આમ્રદેવ, જેણે ભૃગુકચ્છમાં સુવિશ્રુત મુનિસુવ્રત જિનના મંદિરનો પુનરુદ્ધાર કરી નવું બંધાવ્યું; બીજો તે મહત્તમ રાણિગ સુત આંબાક, જેણે કુમારપાળની આજ્ઞાથી ગિરનાર પર ચડવાની પાજા કરાવી. આ આંબાક ઉર્ફે આમ્રદેવનો, અને તેના દ્વારા કરાવેલ “પદ્મા”નો, ઉલ્લેખ સિદ્ધરાજ તેમ જ કુમારપાળની સભાના મહાકવિ શ્રીપાલના પુત્ર કવિવર સિદ્ધપાલે રચેલી કોઈ પ્રશસ્તિમાંથી સોમપ્રભાચાર્યના જિનધર્મપ્રતિબોધ(સં. ૧૨૪૧ / ઈ. સં. ૧૧૮૫)માં તેમના ગિરનાર પાજા-સંબંધીના વિવરણમાં ટાંક્યા છે. સોમપ્રભાચાર્યના કથન અનુસાર કુમારપાળે રાણિગપુત્ર(આમ્ર)ને ‘સુરાષ્ટ્રાધિપતિ’ (સોરઠનો દંડનાયક) બનાવી પ્રસ્તુત કાર્યાર્થે મોકલ્યો. વિજયસેનસૂરિના રેવંતગિરિરાસમાં પણ કુમારપાળે આંબાકને સોરઠનો દંડનાયક બનાવીને મોકલેલો એને તેણે ત્યાં પાજા કરાવી એવું કથન છે. પછીના લેખક તપાગચ્છીય જિનમંડનના કુમારપાલચરિત્ર-(સં. ૧૪૯૨ / ઈ. સં. ૧૪૩૬)માં પણ એ જ પ્રમાણે નોંધાયેલું છે^{૨૪}; અને સ્વયં આંબાકના પણ સં. ૧૨૨૨ અને સં. ૧૨૨૩(ઈ. સં. ૧૧૬૬-૬૭)ના તત્સંબદ્ધ લઘુ અભિલેખો ગિરનાર પર જ છે^{૨૫}. અમને તો લાગે છે કે ગિરનાર તીર્થમાં નંદીશ્વરદ્વીપ-પટ્ટ કરાવનાર વસંતપાલનો પિતામહ ‘દંડનાયક—દેવ’ અન્ય કોઈ નહીં પણ રાણિગ સુત મહંતો આંબાક અપરનામ દંડનાયક આમ્રદેવ જ હોવો ઘટે. ગિરનાર સાથે સંબંધ એને હતો, લાટના દંડનાયક અને ઉદયન મંત્રીના પુત્ર આમ્રદેવને નહીં.

પટ્ટ-કારાપક વસંતપાલનું વંશવૃક્ષ આ પ્રમાણે નીપજી શકે છે :

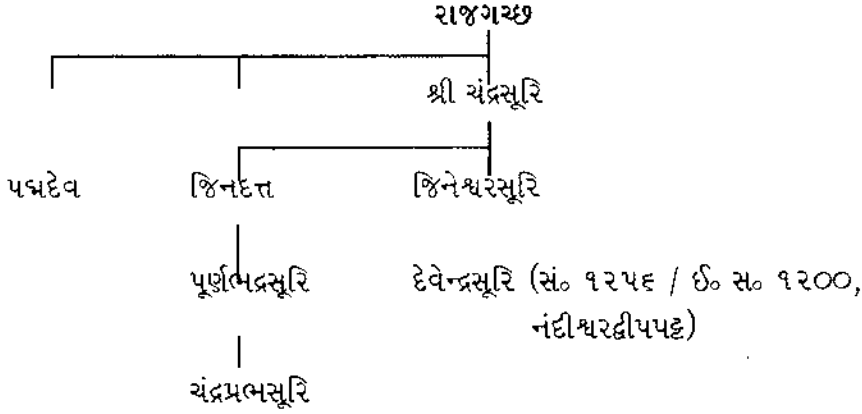
પ્રતિષ્ઠાપક આચાર્ય દેવેન્દ્રસૂરિને (જો તેમણે પોતે આ લેખનો છંદોબદ્ધ મુસદ્દો તૈયાર કર્યો હોય તો) સારી સંસ્કૃત કાવ્ય-રચના કરતાં આવડતી હતી તેવી પ્રતીતિ થતી નથી ! લેખમાં એમણે પોતાના ગચ્છ વિશે કશું કહ્યું નથી; પણ ગુર્વાવલી નીચે મુજબ આપી છે, જેના પરથી એમના ગચ્છની ઓળખ કરવા પ્રયત્ન કરીશું.

શ્રીચંદ્રસૂરિ
|
જિનેશ્વરસૂરિ

દેવેન્દ્રસૂરિ (સં. ૧૨૫૬ / ઈ. સં. ૧૨૦૦)

“શ્રીચંદ્ર” નામ ધરાવતા અનેક સૂરિવરો થઈ ગયા છે; અને “જિનેશ્વર” નામધારી પણ ત્રણ-ચાર આચાર્ય જાણમાં છે; જ્યારે દેવેન્દ્ર અભિધાનક રાજગચ્છીય તેમ જ તપાગચ્છીય ઈત્યાદિ મુનિઓ પણ એટલા જ સુવિશ્રુત છે, પણ ‘શ્રીચંદ્ર’ સાથે જેના શિષ્યનું નામ ‘જિનેશ્વર’ હોય તેવી એક જ કમાવલી જાણમાં છે; તે રાજગચ્છીય પ્રભાચંદ્રસૂરિના પ્રભાવકચરિત (સં. ૧૩૩૪ / ઈ. સં. ૧૨૭૮)ની પ્રાંતપ્રશસ્તિમાં મળે છે. પ્રશસ્તિની ગુર્વાવલી તો લાંબી છે; તેમાં પ્રભાચંદ્રાચાર્યના ત્રીજા પૂર્વજ જિનેશ્વર અને ચોથા શ્રીચંદ્રસૂરિ કહ્યા છે. (ત્યાં જિનેશ્વર પછી કેટલાક સમય માટે તેમના ગુરુબંધુઓ પદ્મદેવ અને જિનદત્ત પણ આચાર્ય પદે રહ્યા હશે તેવો ભાસ થાય છે.) એક અન્ય સહાયકર્તા મુદ્દો એ છે કે શ્રીચંદ્રસૂરિના ગુરુબંધુ વાદીન્દ્ર ધર્મસૂરિનો સમય લગભગ ઈ. સં. ૧૧૨૦-૧૧૮૦ના અરસાનો છે. આમ નંદીશ્વરપટ્ટના પ્રતિષ્ઠાપક દેવેન્દ્રસૂરિની સમયસ્થિતિ જોતાં તેમનું સ્થાન પ્રસ્તુત રાજગચ્છમાં હોવું ઘટે અને

તે નીચે મુજબ હોઈ શકે :

પ્રભાચંદ્રાચાર્ય (સં. ૧૩૩૪ / ઈ. સં. ૧૨૭૮)

નંદીશ્વરપટ્ટના કારાપકના મંત્રી વંશ તેમ જ પ્રતિષ્ઠાપક આચાર્યના ગચ્છ સંબંધી નિર્ણય થઈ જતાં લેખ સંબંધ મુખ્ય ગવેષણા તો પૂરી થાય છે : પણ પૂર્વના લેખકોના આ અભિલેખ પરનાં મંતવ્યો વિશે અહીં જોઈ જવું જરૂરી છે. (સ્વ.) ગિરજાશંકર આચાર્યનું કથન (કંઈક અંશે ડિસકબલકરના અંગ્રેજીનો તરજૂમો યથાર્થ રૂપેણ ન કરવાને કારણે) અનેક દૃષ્ટિએ કઢંગું બન્યું છે : જેમકે “પ્રસિદ્ધ ગિરનારની ટેકરી ઉપર સંગ્રામ સોનીના મંદિરથી વાયવ્યમાં નંદીશ્વરની મૂર્તિના ગોખલાની બન્ને બાજુએ આ લેખ કોતરેલ છે.”^{૨૧} ગિરનારને “ટેકરી” ભાગ્યે જ કહી શકાય; અને ત્યાં “નંદીશ્વરની મૂર્તિ” (શિવના નંદીનું પુરુષાકાર સ્વરૂપ) નહીં પણ “નંદીશ્વરદ્વીપ”નો પટ્ટ અભિપ્રેત છે ! અને લેખ ગોખલાની બન્ને બાજુએ નહીં પણ પટ્ટના ઉપરના બન્ને ખૂણે કંડારેલો છે. અને પટ્ટ ગૂઢમંડપમાં છે ! ડિસકબલકરે કે આચાર્યે લેખની અંદરની વસ્તુનું યંત્રવત્ આલેખન કરવા સિવાય કોઈ જ વિચારણા ચલાવી નથી. બીજી બાજુ શ્રી અત્રિનું કહેવું છે કે “It refers to Kumarapala in 1200 A. D. when Bhimadeva II was ruling over Gujarat. Shri G. V. Acharya has correctly drawn the attention of readers to this inconsistency. This inscription too cannot be relied upon.”^{૨૨} આમાં ધ્યાનમાં રાખવા જેવું પહેલું તથ્ય એ છે કે લેખની મિતિ ૧૨૦૦ છે તેની ના નહીં, પણ લેખમાં કુમારપાલનું નામ આપ્યું છે તે પટ્ટકારાપક વસંતપાલના પિતામહ દંડનાયક (આમ્ર)દેવના સંદર્ભમાં છે, લેખના સમયના સંદર્ભમાં, કે કારાપક વસંતપાલના સંદર્ભમાં નહીં. બીજી વાત એ છે કે અત્રિ કહે છે તેવી તો કોઈ “અપ્રસ્તુતતા” તરફ આચાર્યે નિર્દેશ નથી કર્યો. એમણે તો એટલું જ કહ્યું છે કે “લેખ વિ. સં. ૧૨૫૬નો એટલે ભીમ રાજાના સમયનો છે પણ તેનું નામ લેખમાં આપ્યું નથી.”^{૨૩} એવા તો ભારતમાં

અને ગુજરાતમાં અનેક લેખો—સેંકડો—છે જેમાં પ્રવર્તમાન શાસનકર્તાનું નામ દીધું ન હોય. તે મુદ્દાનું ચકાસણીમાં કોઈ જ મહત્ત્વ નથી^{૨૯}. ગુજરાતના એક, મંત્રીવંશ સંબંધ આ લેખ નવું અજવાળું પાથરતો હોઈ મૂલ્યવાન છે.

(૭)

શ્રી અત્રિએ ગિરનારથી પ્રાપ્ત થયેલા નવીન લેખોમાં એક વાઘેલા સમયનો— સં. ૧૨૮૯ (ઈ. સં. ૧૨૪૩)નો—તેજપાળ મંત્રીના કાળનો એક અભિલેખ પ્રકટ કરેલો^{૩૦}. મૂળ અભિલેખ જોવાનો અવકાશ પ્રાપ્ત ન થયો હોવા છતાં પ્રસ્તુત લેખની વાચના કેટલાક સુધારા સાથે, અને તેની વિગતોના ખરા અર્થ સાથે સંપ્રતિ લેખના પ્રથમ લેખકે એક વિસ્તૃત ચર્યાત્મક લેખ લખ્યો હતો^{૩૧}. ત્યાર બાદ સન્ ૧૮૭૭માં શ્રી લક્ષ્મણ ભોજક અને સાંપ્રત લેખની પ્રત્યક્ષ વાચના કરી, તેમાં શ્રી અત્રિની વાચનાઓમાં અગાઉ જે જે સુધારાઓ સૂચવેલા તે સૌ સાચા ઠરવા ઉપરાંત કેટલાંક ખાલાંઓ અને અન્ય ખામીઓ પણ દૂર કરી શકાઈ. લેખની સાચી અને શક્ય હતી તેટલી વાચના હવે અહીં રજૂ કરીએ છીએ :

- [પં. ૧] સંવત્ર ૧૨૯૯ ફાગુ સુદિ ૩ શ્રી ઉજયંતમહાતીર્થે
[પં. ૨] મહામાત્ય શ્રીવસ્તુપાલવિહારે મહં શ્રીતેજપાલ આદે-
[પં. ૩] શેન સાઃ ષેઢા લાહડેન શ્રીનેમિનાથર્થિબિંબં ષતકં ચ કારિતં
[પં. ૪] પ્રતિષ્ઠિતં શ્રીવિજયસેણસૂરિભિઃ ॥ શ્રીશત્રુંજયમહા-
[પં. ૫] [તીર્થે] શ્રીઆદિનાથર્થિબિંબં દેવકુલિકા ડંડકલસાદિ સહિતા
[પં. ૬]...વતી-મહં શ્રીવસ્તુપાલકારિત શ્રીસાચ્ચરદેવકુલે મહામા-
[પં. ૭]...શ્રીમહાવીરર્થિબિંબં ષાતકં ચ શ્રીઅર્બુદાચલેમહામા
[પં. ૮]ત્ય શ્રીતેજપાલકારિત શ્રીનેમિનાથચૈત્યજગત્યાં દેવકુલિ-
[પં. ૯]કા. ૨ બિંબં ૬ સપરિગરા શ્રીજાવાલિપુરે શ્રીપારસ્વનાથદેવ ચૈ-
[પં. ૧૦] ત્યજગત્યાં દેવકુલિકા શ્રીરિષભનાથર્થિબિંબં વીજાપુરે શ્રી ને-
[પં. ૧૧] [મિનાથ]ર્થિબિંબં દેવકુલિકા ડંડકલસાદિસહિતા
[પં. ૧૨] શ્રીપલ્લાદનપુર [વાસ્તવ્ય વર] હુડિયા સાહુ. ને
[પં. ૧૩] [મહ].....સાહુ. ષેઢા સા.
[પં. ૧૪].....ડઘણેસ્વર લઘુ
[પં. ૧૫].....ભવત્

અભિલેખ વસ્તુપાળ-તેજપાળના સમકાલિક વરહુડિયા કુટુંબે ગિરનાર પર (અને અન્યત્ર કરેલ) સુકૃતોની (અમુકાંશે અપભ્રંશ સંસ્કૃતમાં) નોંધ લે છે. સંપ્રતિ લેખના પ્રથમ લેખકના મૂળ લેખમાં તેની પૂરેપૂરી અને સાધાર ચર્ચા થઈ ચૂકી હોઈ, તેને પૂર્ણતયા બહાલ રાખવાની નોંધ સિવાય અહીં વિશેષ કહેવું અનાવશ્યક છે.

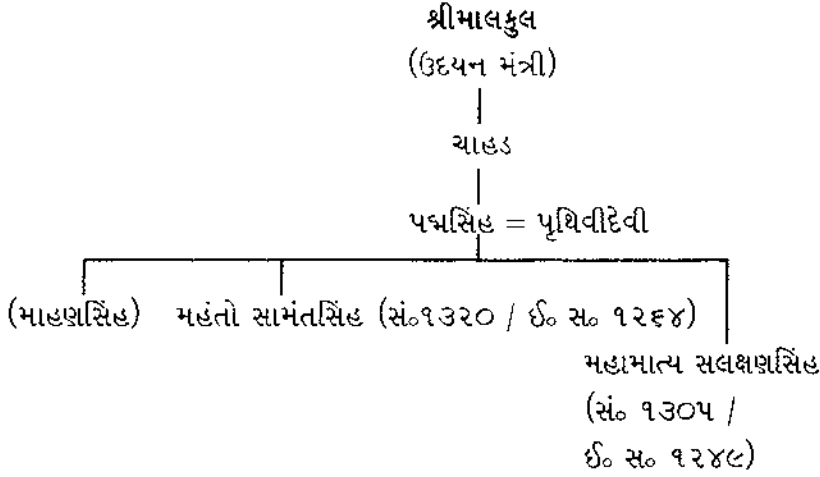
(૮)

ઉદયન મંત્રીના દ્વિતીય પુત્ર ચાહડના પુત્ર પદ્મસિંહના (ચાર પૈકીના) બે પુત્રો, મહત્તમ સામંતસિંહ તથા મહામાત્ય સલક્ષણસિંહે, ઉજ્જયંતગિરિ પર સં. ૧૩૦૫- (ઈ. સં. ૧૨૪૮)માં પિતૃશ્રેયાર્થે પાર્શ્વનાથનું બિંબ ભરાવ્યાનો લેખ ધરાવતું પબાસણ વર્તમાને વસ્તુપાલવિહારમાં ગર્ભગૃહમાં મૂલનાયક મલ્લિનાથની પ્રતિમાની ગાદીરૂપે બહુ પાછળના સમયે સ્થાપી દેવામાં આવ્યું છે. કાંટેલાના પ્રસ્તુત મહત્તમ સામંતસિંહના સં. ૧૩૨૦ / ઈ. સં. ૧૨૬૪ના લેખ અનુસાર તેમણે રૈવતાચલ (ગિરનાર) પર નેમિનાથના પ્રાસાદના ઉપરના ભાગે પાર્શ્વનાથના બિંબવાળો પ્રાસાદ કરાવ્યાનો જે ઉલ્લેખ છે^{૩૨} તે જોતાં પ્રસ્તુત સં. ૧૩૦૫નો ચર્ચા હેઠળનો ગિરનારનો લેખ તે પાર્શ્વનાથ-પ્રાસાદના મૂળનાયકની પ્રતિમાનો જ અસલી લેખ માનવાનો રહે છે. મૂળ લેખ^{૩૩} આ પ્રમાણે છે :

૧ ॥ળ॥ સંવત ૧૩૦૫ વર્ષે વૈષાખ શુદિ ૩ શનૌ
શ્રીપત્તનવાસ્તવ્ય શ્રીમાલજાતીય ઠં ચાહડ
સુત મહ [૦] પદ્મસિંહપુત્ર ઠં પૃથ્વીદેવી અંગજ
[મહણા]નુજ મહં. શ્રી સામંતસિંહ

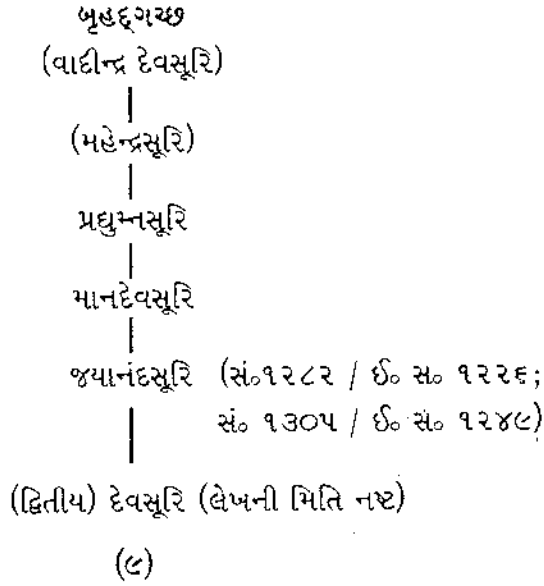
૨ ॥તથા મહામાત્યશ્રીસલક્ષણસિંહાભ્યાં શ્રી
પાર્શ્વનાથબિંબં પિત્રોઃ શ્રેયસેઽત્ર કારિતં [૧]
તતો બૃહદ્ગચ્છે શ્રીપ્રદ્યુમ્નસૂરિપટોદ્ધરશ્રી-
માનદેવસૂરિશિષ્યશ્રીજયાનંદ [સૂરિભિઃ]
પ્રતિષ્ઠિતં [૧] શુભં ભવતુ ॥

આ સિવાય કદાચ આ જ મંદિરનો મૂળ હશે તેવો, પિપ્પલગચ્છના ધનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય વિજયસિંહસૂરિ વિરચિત પ્રશસ્તિ ધરાવતો, લગભગ ૨૭ પદ્યોવાળા પણ અતિ ખંડિત લેખમાં પણ આ પરિવાર સંબંધી, અને એમનાં સુકૃતોની નોંધ લેતી કેટલીક વાતો અસ્પષ્ટ રૂપે જળવાઈ રહી છે. તેમ જ કારાપકનું ટૂંકાવેલું વંશવૃક્ષ ઉપરના લેખને, અને અહીંની એ ખંડિત મોટી પ્રશસ્તિ અને કાંટેલાના કુંડના લેખના આધારે નીચે મુજબ બને છે :

(સ્વ.) મુનિ જિનવિજયજીએ^{૩૪} તથા સ્વ. રામલાલ મોદીએ^{૩૫} (અને કંઈક અંશે મોહનલાલ દલિયંદ દેશાઈએ^{૩૬}) ઉદયન મંત્રીના વંશ વિશે વિસ્તારપૂર્વક અને ઉપયોગી ચર્ચા કરેલી હોઈ અહીં તે વિશે પુનરુક્તિ અનાવશ્યક છે. પણ પ્રતિષ્ઠાપક આચાર્ય વિશે એ ત્રણે વિદ્વાનો જ નહીં મૂળ સંપાદક બર્જેસે, તેમ જ ડિસકનકરે પણ, મૌન સેવ્યું છે ; તેથી અહીં તેમને વિશે કંઈક કહેવા ધાર્યું છે. મહત્તમ ધાંધલે કરાવેલ અને પ્રસ્તુત જ્યાનંદસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલ, નેમિનાથ મંદિરની ભમતીના નંદીશ્વરપટ્ટના સં. ૧૨૮૨ / ઈ. સ. ૧૨૨૬ના લેખમાં એ જ ગુર્વાવલી આપેલી છે^{૩૭}. જ્યાનંદસૂરિના ગુરુના ગુરુ પ્રદ્યુમ્નસૂરિ તે જ છે કે જેમણે વાદસ્થલ નામક ગ્રંથમાં આશાપલ્લીના ઉદયનવિહારની પ્રતિમાઓ યતિ દ્વારા પ્રતિષ્ઠિત થયેલી હોઈ અપૂજ્ય હોવાના ખરતરગચ્છીય અભિપ્રાય સામે બચાવ કરેલો. પ્રદ્યુમ્નસૂરિ સુવિશ્રુત બૃહદ્ગચ્છીય વાદીન્દ્રદેવસૂરિના શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય હતા. અને આશાપલ્લીના ઉદયનવિહાર સાથે સંકળાયેલા હોય તેમ લાગે છે. કદાચ તે જ કારણસર ઉદયન મંત્રીના પ્રપૌત્રોને પણ પ્રદ્યુમ્નસૂરિની શિષ્યશાખા પ્રતિ પરંપરાગત ભક્તિભાવ અને અનુરાગ રહ્યાં હોય, જેને કારણે પ્રસ્તુત શાખાના જ્યાનંદસૂરિએ ગિરનાર પરની સામંતસિંહ-સલક્ષણસિંહ દ્વારા કારિત પાર્શ્વનાથના મંદિરની પ્રતિષ્ઠાવિધિ સંપન્ન કરી હોય. ગિરનારના આ પરિવારના ઉપરકથિત ખંડિત પ્રશસ્તિ લેખમાં વળી પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર આચાર્ય રૂપે જ્યાનંદસૂરિના પટ્ટધર દેવસૂરિનું નામ છે. કદાચ આ પ્રશસ્તિલેખ પાર્શ્વનાથ જિનાલયને બદલે ગિરનાર પર ઉદયન મંત્રી પરિવારે કરાવેલ કોઈ બીજા મંદિરના ઉપલક્ષમાં હોય. સાહિત્યિક તેમ જ અભિલેખીય પ્રમાણોના આધારે ગિરનાર પરના સંબંધ કર્તા બૃહદ્ગચ્છીય પ્રતિષ્ઠાપક આચાર્યોની ગુર્વાવલી નીચે મુજબ બને છે :

તીર્થાધિપતિ નેમીશ્વરના મંદિર-સમુદાયના દક્ષિણ દ્વાર સમીપની પશ્ચિમ તરફની દેહરીની ભીતમાં લગાવેલ આ ખંડિત લેખની પ્રથમ વાચના બર્જેસ કઝિન્સ^{૩૯} અને ફરીને ડિસ્કવર^{૪૦} દ્વારા થયેલી છે. લેખ ચૂડાસમા સમયનો, રાજા મહીપાલદેવના સમયનો છે; જો પ્રસ્તુત રાજા મહીપાલદેવ પ્રથમ હોય તો તો ઈસ્વીસન્ની ૧૪મી શતાબ્દીના બીજા ત્રીજા દશકના અરસાનો હશે^{૪૦}, પણ દ્વિતીય મહીપાલદેવના સમયનો હોય તો તે ૧૫મા શતકના ત્રીજા ચરણના અરસાનો હશે. લેખના ખંડિત થયેલા અંશને અહીં અમે શક્ય બન્યો તેટલો પૂરો કરવાની કોશિશ કરી છે : અને તેમાં આવતા “કારાપક”ના વિષયમાં થોડી ચર્ચા કરી છે.

૧ ॥૧૦॥ સ્વસ્તિ શ્રીધૃતિ + + + + +

૨ ॥નમઃ॥ શ્રીનેમિનાથાય જ + + [સં. ૧૪૯૪ ?]

૩ । વર્ષે ફાલ્ગુન શુદિ ૫ ગુરૌ । શ્રી [યાદવકુલ]

૪ ॥ તિલક મહારાજ શ્રીમહીપાલ[દેવ રાજ્યે સાં]

૫ । વચરસીહ ભાર્યા ફાંડં સુત સા[સાલિગ]

૬ ॥ સુત સાં સાઈઅં । સાં મેલા મેલા [દેવી ? અંગ]

૭ ॥ જ સુત રૂઢી ગાંગી પ્રભૃતિ [શ્રીધર્મ]

૮ ॥ નાથ પ્રાસાદ [:] કારિત (:) । પ્રતિષ્ઠિતં શ્રી ચં

૯ ॥ દ્ર સૂરિ તત્પદ્મે શ્રીમુનિસિંહ [સૂરિ મિ:]

૧૦ ॥.....કલ્યાણત્રય.....

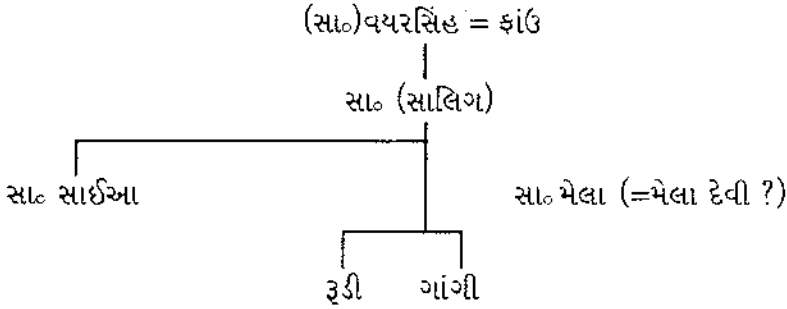
પંદરમી શતાબ્દીના મધ્યભાગના અરસામાં રચાયેલી બે પૃથક્ પૃથક્ ગિરનારચૈત્ય પરિપાટીઓમાં આવતા ઉલ્લેખો પરથી અમે ચર્ચા હેઠળના લેખનાં ખાલાં પૂર્યાં છે, જેમકે સં. ૧૫૦૮ / ઈ. સં. ૧૪૫૩ પછી તુરંતમાં રચાયેલી, બૃહદ્દત્તપાગચ્છીય રત્નસિંહસૂરિ-શિષ્યની ચૈત્યપરિપાટીમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે^૧ :

ઉસવાલ સાલિગ મેલાગરિ ધરમનાથ થાપીય વર જિણહરિ, પણમિસુ સુભ પરિણામ; ૨૦
અને બીજો ઉલ્લેખ છે એક અન્ય ચૈત્યપરિપાટીમાં : યથા^૨ :

મેલાસાહ તણી દેહરીઈ ધર્મનાથનઈ નમતાં જઈઈ
સૂલદુંવારિ ધાકણુએ સાહમી સવાલાખી ચુકીધર; ૧૭'

શિલાલેખમાં પણ કારાપકોમાં “સા. મેલા”નું નામ છે; જો કે તેના બાપનું નામ ઊડી ગયું છે; અને તીર્થકરના નામમાં “-નાથ” ભાગ રહ્યો છે, આગલો ભાગ નીકળી ગયો છે. ઉપર ટાંકેલ બંને સંદર્ભોના આધારે, તેમ જ પ્રસ્તુત દેહરી મૂલદ્વાર (પ્રતોલી) નજીક, અને ‘સવાલાખી ચોકી’ પાસે, યાને નેમિનાથના પૂર્વ તરફના સ્તંભયુક્ત પ્રદ્વાર પાસે ક્યાંક હતી તે ધ્યાનમાં રાખતાં, અને લેખ પણ નેમિનાથના મંદિરના બહારના દખ્ખણાદા પરિસરમાં નોંધાયો છે, એમ બધી વાત વિચારતાં એમ લાગે છે કે સંદર્ભગત લેખ ઓસવાળ વંશના ‘સાધુ સાલિગ’ અને તેના પુત્ર ‘સાધુમેલા’એ (મેલાગરે) બંધાવેલ જિન ધર્મનાથની કુલિકા સંબંધનો છે. ચૈત્યપરિપાટીઓના સમયને લક્ષમાં લેતાં પ્રસ્તુત દેરી ૧૫મા શતકના મધ્યભાગ પૂર્વે બંધાઈ ચૂકી હોવી જોઈએ. લેખમાં પ્રતિષ્ઠાપક આચાર્ય મુનિસિંહસૂરિનો ગચ્છ બતાવ્યો નથી; પણ પાટણના કનાસાના પાડાના મોટા દેરાસરમાં મૂળનાયક શાંતિનાથના ગભારાની સં. ૧૪૮૪/ ઈ. સં. ૧૪૩૮ના લેખવાળી શ્રેયાંસનાથની ધાતુમૂર્તિમાં પ્રતિષ્ઠાપક રૂપે સિદ્ધાંતિક-ગચ્છના મુનિસિંહસૂરિનું નામ છે. અમને લાગે છે ગિરનારવાળી પ્રતિમાના ઉપર ચર્ચિત લેખના કારાપક મુનિસિંહસૂરિ આ મુનિ હોઈ. ગિરનાર પર સં. ૧૪૮૪ / ઈ. સં. ૧૪૩૮ના અરસામાં ત્રણેક મોટાં જિનમંદિરો—ખરતરવસહી, કલ્યાણત્રય, અને પૂર્ણસિંહ વસતી—બંધાયેલાં. તે જોતાં, અને મહિપાલદેવ(દ્વિતીય)નો પણ એ જ સમય હોઈ પ્રસ્તુત લેખ સં. ૧૪૮૪- (ઈ. સં. ૧૪૩૮)ના અરસાનો હશે.

સંભવ છે કે મુનિસિંહસૂરિના ગુરુનું નામ શ્રીચંદ્રસૂરિ હોય. (લેખમાં—દ્ર સૂરિ ભાગ અવશિષ્ટ છે.) કારાપકોનું વંશવૃક્ષ લેખ અનુસાર આ પ્રમાણે સમજાય છે :

ગિરનાર પર કેટલાક અન્ય પણ ચર્ચાસ્પદ અભિલેખો છે; પણ અહીં લંબાણ ભયે તે છોડી દીધા છે.

સંભ્રાંતિ નિવારણ

લેખ પૂર્ણ થઈ ગયા બાદ ગિરનાર પરના કેટલાક અભિલેખોની હસ્તી સંબંધી અર્વાચીન જૈન લેખકો દ્વારા અજ્ઞાનપણે ફેલાવાતા સંભ્રમ બાબતમાં અહીં ધ્યાન દોરવું આવશ્યક સમજી, થોડીક વિશેષ ચર્ચા, જૈન પરિભાષામાં કહીએ તો “ચૂલિકા”રૂપે (પરિશિષ્ટ રૂપે) કરવા ધાર્યું છે. આવાં ભ્રાંત લેખનો, ખાસ કરીને તો તીર્થનાયક નેમિનાથના મંદિરના ઉપલક્ષમાં રહેલ અભિલેખો સંબંધમાં જોવા મળે છે.

(૧) મુનિ નિત્યાનંદવિજયજીએ શ્રીરૈવતગિરિ-સ્પર્શના, શ્રી આત્મ કમલ-દાન-પ્રેમ-જંબુસૂરિ જૈન ગ્રંથમાળા મણકો ૪૭, સુરેન્દ્રનગર વિ. સં. ૨૦૨૦ / ઈ. સ. ૧૯૬૪, પૃ. ૧૨૬ તથા પુનઃ પૃ. ૧૭૧ પર નોંધ કરી છે, તદન્વયે નેમિનાથ ભગવાનના રંગમંડપના ત્રણ થાંભલાઓ પર અનુક્રમે સં. ૧૧૧૩ વર્ષનો નેમિનાથ મંદિર બનાવ્યાનો, સં. ૧૧૩૫નો પ્રતિષ્ઠા સંબંધ, અને ઈ. સ. ૧૨૧૮માં દેવાલયો સમરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

(૨) મુનિ નિત્યાનંદવિજયથી ૧૧ વર્ષ પૂર્વે પં. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ પણ (જૈન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ ભાગ ૧, અમદાવાદ ૧૯૫૩, પૃ. ૧૨૧ ઉપર) આવી જ વાત નોંધે છે; તે માટે તેઓ દોલતચંદ પુ. બરોડિયાના ગિરનાર માહાત્મ્યના “ઉપોદ્ઘાત” પૃ. ૨૧નો (કઈ ભાષામાં (હિન્દી ?) ક્યાંથી, અને કયા વર્ષમાં પુસ્તક છપાયું તેની નોંધ કર્યા સિવાય હવાલો દે છે.

(૩) પં. અંબાલાલ શાહથી ચાર વર્ષ પૂર્વે મુનિ ન્યાયવિજયજી(જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ, શ્રી ચારિત્ર સ્મારક ગ્રંથમાલા : પુષ્પ ૩૮ મહેસાણા ૧૯૪૯, પૃ. ૧૧૯)માં લખે છે કે : “રંગમંડપમાં એક થાંભલા પર સં. ૧૧૧૩ના જેઠ ૧૪ દિને નેમીશ્વર જિનાલય કરાવ્યાનો, બીજા થાંભલા પર સં. ૧૧૩૫માં પ્રતિષ્ઠા કરાવ્યાનો, ત્રીજામાં ૧૧૩૪માં દેવાલય સમરાવ્યાનો લેખ છે. તથા ત્યાં પૃ. ૧૨૦ પર નોંધ્યું છે કે રંગમંડપના પૂર્વ તરફના થાંભલામાં

નીચે પ્રમાણે લેખ છે. સંવત્ ૧૧૧૩ વર્ષે જેઠ માસે ૧૪ દિને શ્રીમત્તેમીશ્વર જિનાલય: કારિત: । વળી, બીજા સ્તંભમાં આ પ્રમાણે કોરેલું છે કે સંવત્ ૧૧૩૫ વર્ષે પ્રતિષ્ઠા કારિતા: । ત્રીજા સ્તંભમાં લખે છે કે સં. ૧૩૩૫માં મંદિરજીનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો.”

(૪) મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ (જૈન સાહિત્યનો, મુંબઈ ૧૯૩૨, પરિચય. પૃ. ૧૪૫) નેમિનાથ મંદિરના ઉપલક્ષમાં નોંધે છે કે “એક થાંભલા પર સં. ૧૧૧૩ના જેઠ ૧૪ દિને નેમીશ્વર જિનાલય કરાવ્યું ને બીજા થાંભલા પર સં. ૧૧૩૫માં પ્રતિષ્ઠા કરાવી, ને ત્રીજામાં સં. ૧૩૩૪માં દેવાલય સમરાવ્યું એમ લખે છે.”

(૫) આ બધી ગેરસમજણનું મૂળ બર્જેસની મૂળ નોંધ પૂરી ન સમજવાને કારણે ઉપસ્થિત થઈ છે. (થોડોક ગોટો તો ખુદ બર્જેસે પણ વાળ્યો છે !)

(જુઓ *Report on Antiquities.*, p. 166; cf. also his *Visit to Somnath, Girnar in May 1869*, Reprint Varanasi 1976, p. 38.) બર્જેસ ત્યાં લખે છે : “The largest temple is that of Neminatha.....and bears an inscription on one of the pillars of the mandapa, stating, that it was repaired in A. D. 1278.” The temple is of very considerable age,.....”(Infra) “It bears on two of the pillars of the mandap inscriptions dated 1275, 1281, and 1278, relating to donations of wealthy Sravakas for the daily worship of the Jina.”

બર્જેસ અને કઝિન્સે નેમિનાથ જિનાલયના ઉપર કથિત સાક્ષોવાળા, નેમિનાથ જિનાલયના સ્તંભોવાળા સંદર્ભગત ત્રણે લેખોની વાચના સદ્ભાગ્યે પ્રકાશિત કરી છે. (*Revised List.*, pp 352-353). તદનુસાર લેખોની મિતિઓ નીચે મુજબ છે :

(અ) સં. ૧૩૩૩ વર્ષે જયેષ્ઠ વદિ ૧૪. (બ) સં. ૧૩૩૫ વર્ષે વૈશાખ સુદિ ૮. (ક) સં. ૧૩૩૮ વર્ષે જયેષ્ઠ સુદિ ૮. આ સિવાય પટ્ટશાલાના સ્તંભ પર પણ એક લેખ છે. (ઢ) સં. ૧૩૩૪ વૈશાખ વદિ ૮.

આધુનિક જૈન લેખકો જેને સં. ૧૧૧૩ વર્ષનો જેઠ માસ ૧૪નો લેખ માની બેઠા છે તે ઉપર્યુક્ત સં. ૧૩૩૩નો જયેષ્ઠ વદિ ૧૪નો જ લેખ છે ! તેમાં નેમીશ્વર જિનાલય કરાવ્યાની વાત હોવાને બદલે ખરતરગચ્છીય જિનપ્રબોધસૂરિના ઉપદેશથી ઉચ્ચાપુરીના શ્રાવકોએ નેમિનાથની પૂજાદિ અર્થે કરેલાં ધન-દાનનો ઉલ્લેખ છે ! વળી જે લેખને તેઓ સં. ૧૧૩૫નો ઘટાવે છે તે વસ્તુતયા સં. ૧૩૩૫નો છે, અને તે પણ પ્રતિષ્ઠાને બદલે પવલક્કક(ધોળકા)ના શ્રાવક બિલ્હણે નેમિનાથની પૂજાર્થે કંઈ દાન આપ્યું હશે તેની નોંધ લેતો (ખંડિત) લેખ છે. જેને સં. ૧૧૩૪માં મંદિર સમરાવ્યાનો લેખ માન્યો છે તે સં. ૧૩૩૪નો, દક્ષિણ તરફની

હારની દેલકુલિકાની પટ્ટશાલાના દક્ષિણ પ્રવેશ પાસેના સ્તંભ પર છે, અને એ અતિ ખંડિત લેખમાં દાનોની જ હકીકત અભિપ્રેત છે, પુનરુદ્ધારની નહીં. અસલમાં જ્યાં મંદિર જ સજ્જન મંત્રી દ્વારા સં. ૧૧૮૫ / ઈ. સ. ૧૧૨૮માં નવેસરથી બન્યું છે ત્યાં સં. ૧૧૧૩, સં. ૧૧૩૪ અને સં. ૧૧૩૫ના લેખો હોવાની વાતને સ્થાન જ ક્યાં છે ? એ જ પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૨૧૮માં જીર્ણોદ્ધાર થયાની ગલત વાતનો આધાર તો બર્જેસે સંભ્રમથી ઈ. સ. ૧૨૭૮માં જીર્ણોદ્ધારની જે વાત લખી છે તેનો વિશેષ વિભ્રમ, અને ત્યાં ત્રીજા અંકનો વિપર્યાસ માત્ર છે ! ઈ. સ. ૧૨૭૮ / સં. ૧૩૩૪ના લેખમાં ઉપર કહી ગયા તેમ જીર્ણોદ્ધારની વાત જ નથી !

કર્નલ ટૉડથી ચાલતી આવતી એક બીજી મહાનુ ભ્રમણા તે સં. ૧૨૧૫ ચૈત્ર શુદ્ધિ ૮ના રોજ ખંડિત દેવસેન-સંઘના આદેશથી જૂનાં મંદિરો કાઢી નાખી તેને સ્થાને નવાં કરાવ્યાની વાત, જેનો પહેલો ભોગ બર્જેસે બન્યા^{૪૭}, અને બર્જેસે પછીના કેટલાયે લેખોમાં ગંતાનુગત અનુસર્યા ! સં. ૧૨૧૫ ચૈત્રવદિ ૮નો (નેમિનાથની ઉત્તર-પ્રતોલીમાં) લેખ છે ખરો; પણ તેમાં જૂનાં મંદિરો કાઢી નાખી નવાં કર્યાની વાત નથી; ત્યાં નેમિનાથને ફરતી દેવકુલિકાઓનાં બાંધકામ પૂરાં થયાની હકીકત નોંધાયેલી છે. એ કાળે ત્યાં બાજુમાં રહેલ સં. ૧૨૭૦ (?)ના શ્રીચંદ્રસૂરિવાળા લેખમાં “રેવતક” “દેવચંડ” (દેવચંદ, દેવચંદ્ર, દેવસેન નહીં) અને પ્રતિષ્ઠાદિક કાર્યોની વાતો કહી છે. એ જોતાં અમને લાગે છે કે કર્નલ ટૉડ જે જૈન યતિને સાથે લઈ ગયેલા તેને કાં તો જૂની લિપિ પૂરી વાંચતા આવડતી નહીં હોય, યા તો એણે જે વાતચીતમાં કંઈ કહ્યું હશે તે ટૉડ પૂરું સમજ્યા નહીં હોય; અને એમ ખોટી રીતે સમજી બેઠેલ, બે પડખોપડખ રહેલ શિલાલેખોની વિગતોને તેમણે વિચિત્ર રીતે ભેળવી મારી છે. “સં. ૧૨૧૫ ચૈત્ર વદિ ૮” અને “ખંડિત” શબ્દો (ખંડિત સાલવાહણ પરથી) એક લેખમાંથી લીધા; ને બીજા શિલાલેખના દેવચંદને દેવસેન બનાવી “સંગાત મહામાત્ય”ના “સંગાત”ને બદલે “સંઘ” વાંચી બધું એકમેકમાં જેમ ઘટ્યું તેમ જોડી દીધું ! ને દેવકુલિકા બનાવ્યાની સાદી વાત જૂનાને કાઢી નવાં મંદિરો બનાવ્યાની વાત બની ગઈ !

ટૉડના આવા બીજા સંભ્રમને, સં. ૧૩૩૮ / ઈ. સ. ૧૨૮૩ જ્યેષ્ઠ સુદિ ૧૦ના રોજ રેવતાચલનાં જૂનાં મંદિરો કાઢી નવાં થયાની વાતને, બર્જેસે સાચી માનીને ચાલે છે^{૪૮}; પણ સં. ૧૩૩૮નો લેખ જ્યેષ્ઠ સુદિ ૮નો છે, ૧૦નો નહીં; અને તે દાન પ્રસંગનો છે તે વિશે અહીં ઉપર ચર્ચા થઈ ચૂકી છે. નેમિનાથના પરિસરમાં પુનરુદ્ધાર કે જીર્ણોદ્ધાર સંબદ્ધ એક પણ લેખ વાસ્તવિક રીતે નોંધાયો નથી, અને છે પણ નહીં.

ગિરનાર પરના અભિલેખોમાં સોલંકી-વાઘેલા કાળની સમાપ્તિ સુધીના વસ્તુતઃ કેટલા, કઈ સાલના છે તે અહીં તાલિકામાં સંક્ષિપ્ત રૂપે રજૂ કરીએ છીએ; તેના સંદર્ભથી લાંબા ચાલેલ સંભ્રમોનું નિવારણ થઈ શકશે.

સિદ્ધરાજયુગ

વર્ષ	વિગત	વર્તમાન સ્થાન	સંપાદક / સંકલનકાર
સં. ૧૧૮૪	ઠંજસયોગની ખાંભી	જૂનાગઢ મ્યુઝિયમ	છો. મં. અત્રિ; ફરીને મધુસૂદન ઢાંકી, અને છેલ્લે અહીં મધુસૂદનઢાંકી અને લક્ષ્મણ ભોજક
(વર્ષ નષ્ટ)	સિદ્ધચક્રવર્તી જયસિંહ દેવના શાસન કાળનો	એકકાળે નેમિનાથ જિનાલયની ઉત્તર પ્રતોલીમાં (હાલ ગાયબ)	બર્જેસ અને કઝિન્સ; સંકલન જિનવિજય; આચાર્ય; પુન- ર્વાચના ઢાંકી અને ભોજક

કુમારપાલયુગ

સં. ૧૨૧૫	ઠક્કર (પં.) સાલવા- હણનો નેમિનાથની દેવ કુલિકાઓનું કામ પૂર્ણ થયા બાબતનો લેખ	નેમિનાથની ઉત્તર પ્રતોલીમાં(હાલ અસ્ત કઝિન્સ; વ્યસ્ત અને નુકસાન પામેલ હાલતમાં)	બર્જેસ; બર્જેસ અને સંકલન જિન વિજય, આચાર્ય; પુનર્વાચના ઢાંકી અને ભોજક
સં. ૧૨(૭?) (૦)૬ ૧૨ (૧?)૬	શ્રીચંદ્રસૂરિનો	નેમિનાથની ઉત્તર પ્રતોલીમાં(હાલ અસ્ત કઝિન્સ; વ્યસ્ત અને નુકસાન પામેલ હાલતમાં)	બર્જેસ; બર્જેસ અને સંકલન જિનવિજય, આચાર્ય; પુનર્વાચના ઢાંકી અને ભોજક
(વર્ષ નષ્ટ)	બૃહદ્ગચ્છીય વિજય- સિંહ સૂરિ વિરચિત ખંડિત પ્રશસ્તિ; કુમાર- પાળનું નામ ત્રણ સ્થાને આવે છે.	ગિરનાર પર	લક્ષ્મણ ભોજક
સં. ૧૨૨૨	મહંતો આંબાકનો	ખબુતરીખાણનો	બર્જેસ અને કઝિન્સ
સં. ૧૨૨૩	મહંતો આંબાકનો	ખબુતરીખાણનો	બર્જેસ અને કઝિન્સ

ભીમદેવ (દ્વિતીય)નો સમય

સં.૧૨૩૬	શ્વેતાંબર જૈનમુનિનો સ્મરણ-સ્તંભ (નિષે-ટિકા) : અતિ ખંડિત	કહેવાતા સંપ્રતિરાજાના મંદિરના ગૂઢમંડપની દક્ષિણ ચોકીનો સ્તંભ	મધુસૂદન ઢાંકી અને લક્ષ્મણ ભોજક
સં.૧૨૪૪	પ્રભાનંદસૂરિની નિદેષિકા	જૂનાગઢ મ્યુઝિયમ	અત્રિ; પુનર્વાચના ઢાંકી અને ભોજક
સં.૧૨૫૬	દંડનાયક (આમ્ર)દેવના પૌત્ર વસંતપાલ કારિત નંદીશ્વરદ્વીપપટ્ટનો લેખ	હાલ સગરામ સોનીના કહેવાતા મંદિરના મંડપમાં.	ડિસકળકર; સંકલન આચાર્ય; પુનર્વાચના ઢાંકી અને ભોજક
સં.૧૨૭૫	કુંજરાપદ્મીય-ગચ્છના શાંતિસૂરિનો લેખ	નેમિનાથ જિનાલયના ગૂઢમંડપમાં	મોંદદેશાઈ દ્વારા ઉલ્લિખિત પણ અઘાવધિ અપ્રકાશિત
સં.૧૨૭૬	—	ગુમાસ્તાના મંદિરમાં, અતિ ઘસાયેલ	ઢાંકી અને ભોજક

વાઘેલા યુગ

સં.૧૨૮૭	મહત્તમ પાંધલ કારિત નંદીશ્વરદ્વીપપટ્ટ પરનો લેખ	નેમિનાથ મંદિરની પશ્ચિમ તરફની ભમતી.	સારાભાઈ નવાબ (અપૂર્ણ વાચના); પુનર્વાચના ઢાંકી અને ભોજક
સં.૧૨૮૮	વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ	વસ્તુપાલવિહાર	બર્જેસ; બર્જેસ અને કઝિન્સ; સંકલન જિન-વિજય; આચાર્ય; મુનિ પુણ્યવિજયજી
સં.૧૨૮૮	વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ	વસ્તુપાલવિહાર	બર્જેસ; બર્જેસ અને કઝિન્સ; સંકલન જિન-વિજય; આચાર્ય; મુનિ પુણ્યવિજયજી
સં.૧૨૮૮	વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ	વસ્તુપાલવિહાર	બર્જેસ; બર્જેસ અને કઝિન્સ; સંકલન જિન-વિજય; આચાર્ય; મુનિ પુણ્યવિજયજી

સં. ૧૨૮૮	વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ	વસ્તુપાલવિહાર	બર્જેસ; બર્જેસ અને કઝિન્સ; સંકલન જિન- વિજય; આચાર્ય; મુનિ પુણ્યવિજયજી
સં. ૧૨૮૮	વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ	વસ્તુપાલવિહાર	બર્જેસ; બર્જેસ અને કઝિન્સ; સંકલન જિન- વિજય; આચાર્ય; મુનિ પુણ્યવિજયજી
સં. ૧૨૮૮	વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ	વસ્તુપાલવિહાર	બર્જેસ; બર્જેસ અને કઝિન્સ; સંકલન જિન- વિજય; આચાર્ય; મુનિ પુણ્યવિજયજી
મિતિવિહિન,	વસ્તુપાલ અને લલિતા- દેવીની મૂળે આરાધક મૂર્તિના ગોખલા પર	વસ્તુપાલવિહાર	બર્જેસ; સંકલન જિનવિજય
મિતિવિહિન,	વસ્તુપાલ અને સોખુ- દેવીની આરાધક મૂર્તિના ગોખલા પર	વસ્તુપાલવિહાર	બર્જેસ; સંકલન જિનવિજય
મિતિવિહિન,	વસ્તુપાલ અને લલિતા- દેવીની મૂર્તિ બાબતનો ભારપટ્ટ પર લેખ	વસ્તુપાલવિહાર	બર્જેસ
મિતિવિહિન,	વસ્તુપાલ અને સોખુ- દેવીની મૂર્તિના ભારપટ્ટ પરનો લેખ	વસ્તુપાલવિહાર	બર્જેસ
સં. ૧૨૮૮	ટૂંકી વસ્તુપાલ પ્રશસ્તિ	રાજલવેજલ ગુફાની પૂર્વ તરફ	બર્જેસ; બર્જેસ અને કઝિન્સ; સંકલન જિનવિજય; આચાર્ય; મુનિ પુણ્યવિજયજી

સં. ૧૨૮૮	ટૂંકી વસ્તુપાલ પ્રશસ્તિ (અતિખંડિત)	ખબુતરી ખાણ	બર્જેસ અને કઝિન્સ; સંકલન જિનવિજય
સં. ૧૨૮૦	મહત્તમ ધાંધલનો (સમ્મેતશિખરપટ્ટ)નો	નેમિનાથની ઉત્તર તરફની ભમતી	ઢાંકી અને ભોજક
સં. ૧૨૮૯	વરહુડિયા કુટુંબનો પ્રશસ્તિ લેખ	જૂનાગઢ મ્યુઝિયમ (મૂળ વસ્તુપાલ- વિહારમાં)	અત્રિ; પુનર્વાચના ઢાંકી; પુન- ર્વાચના ઢાંકી તથા ભોજક
સં. ૧૩૦૫	ઉદયન મંત્રી વંશજ સામંતસિંહ અને મહા- માત્ય સલક્ષણસિંહનો મૂલનાયક પાર્શ્વનાથના પબાસણનો લેખ	વસ્તુપાલવિહાર ગર્ભગૃહમાં હાલ મલ્લિનાથ-મૂલનાયક નીચેની ગાદીરૂપે	બર્જેસ અને કઝિન્સ; ડિસ્કળ- કર; સંકલન જિનવિજય; આચાર્ય; વિશેષ ચર્ચા ઢાંકી અને ભોજક
(સંભવતઃ સં. ૧૩૦૫	ઉપર્યુક્ત પરિવારની મોટી (પણ અતિખંડિત પ્રશસ્તિ)	ગિરનાર (મૂળ પાર્શ્વનાથ- નાં મંદિરમાં?)	બર્જેસ અને કઝિન્સ; સંકલન તથા ચર્ચા જિનવિજય; પુન- ર્વાચના ડિસ્કળકર.
સં. ૧૩૧૯	અપૂર્ણ અને ખંડિત	ગિરનાર	ડિસ્કળકર
સં. ૧૩૩૦	અર્જુનદેવ વાઘેલાના સમયનો સૂત્રધાર હરિપાલને પ્રદત્ત અધિકાર સંબંધી	નેમિનાથ જિનાલય ગૂઢમંડપ	ડિસ્કળકર; સંકલન આચાર્ય
સં. ૧૩૩૩	દાન સંબંધી	ગિરનાર નેમિનાથ જિનાલય, ગૂઢમંડપ	બર્જેસ-કઝિન્સ; સંકલન જિન- વિજય
સં. ૧૩૩૪	દાન સંબંધી	નેમિનાથ મંદિરના પટ્ટશાલાના સ્તંભ પર	ઢાંકી અને ભોજક
સં. ૧૩૩૫	દાન સંબંધી	નેમિનાથ જિનાલય	બર્જેસ-કઝિન્સ; સંકલન જિન- વિજય
સં. ૧૩૩૯	દાન સંબંધી	નેમિનાથ જિનાલય	બર્જેસ-કઝિન્સ; સંકલન જિન- વિજય

આ તાલિકામાં, જાણમાં છે તે તમામ લેખોને કાલક્રમાનુસાર ગણતરીમાં લઈ લીધા છે. તે હિસાબે સિદ્ધરાજ-કુમારપાળ સમય પૂર્વેનો એક પણ લેખ અઘાવધિ પ્રાપ્ત નથી થયો. (સાહિત્યના તેમ જ પ્રતિમાઓના અલબત્ત પ્રાચીનતર એવાં કેટલાંક પ્રમાણો છે). અને વાઘેલાયુગની સમાપ્તિ બાદના ઘણાખરા લેખ ચૂડાસમા યુગના, છેલ્લા રાજા રા'માંડલિક સુધીના કાળના છે; તે પછી કોઈ કોઈ મોગલ, અને ત્યારબાદ બ્રિટિશ (યા નવાબી) યુગના છે. દિગંબર સંપ્રદાયના થોડાક લેખો જોવા મળ્યા છે, પણ તે સૌ ૧૫મી તેમ જ ૧૭મી શતાબ્દી અને બાદના છે. જ્યારે બ્રાહ્મણીય સંપ્રદાયને અનુલક્ષ તો એક પણ અભિલેખ અઘાપિ મળ્યો નથી, કે પર્વત પર બ્રાહ્મણીય મંદિરો હોવાનાં સાહિત્યિક કે પુરાતત્ત્વનાં પ્રમાણો ઉપસ્થિત નથી, પ્રાપ્ત થયાં નથી. (ગિરનાર પરના તમામ સાહિત્યિક ઉલ્લેખો—આગમિક, જૈન-પૌરાણિક, તીર્થનિરૂપણાત્મક—સાહિત્ય (કલ્પો, તીર્થમાળાઓ, ચૈત્યપરિપાટીઓ, રાસો, વિવાહલાઓ, ઇત્યાદિના) અને સ્તોત્રો, સ્તવો ઇત્યાદિ—ના તેમ જ ઉપલબ્ધ અભિલેખો, દેવાલય નિર્માણો, યાત્રા-વિષયક અને સલ્લેખના આદિના ઉલ્લેખોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં, અને મૂળ સ્રોતોને સાંગોપાંગ ઉદ્દેશિત કરવા સાથેની શિલ્પ-સ્થાપત્યની વિસ્તૃત ચર્ચા લેખકના સચિત્ર “મહાતીર્થ ઉજ્જયંતગિરિ”માં આવનાર હોઈ અહીં આથી વિશેષ કહેવાનો આયાસ કર્યો નથી.

ટિપ્પણો :

૧. જુઓ “ગિરનારના ત્રણ અપ્રસિદ્ધ શિલાલેખો,” સ્વાધ્યાય, પુ.૫, અંક ૨, પૃ. ૨૦૪-૨૧૦.

૨. શ્રી અત્રિ લેખ આ પ્રમાણે વાંચે છે :

(૧) સં ૧૧૧૫ (૬૧) વર્ષે.

(૨) ઠઠ્ઠા પેહા (ક્ષ ?) સુત

(૩) ઠઠ્ઠા જસણા પ્ર (અ ?)સ્ય ॥

૩. Cf. C. M. Atri “A Collection of Some Jain Stone Images from Mount Girnar,” *Bulletin of the Museum and Picture Gallery, Baroda*, Vol. XX1, Baroda 1968, pl. XLIII, Fig. 3.

૪. અત્રિ પ્રસ્તુત રાજપુરુષની સ્મારક પ્રતિમાને “ગુજરાતી દાનેશ્વરી”ની “દાતામૂર્તિ” ઘટાવે છે (પૃ. ૨૦૪). પણ દાતામૂર્તિ(એટલે કે આરાધક મૂર્તિ)ને મધ્યકાલીન પશ્ચિમ ભારતમાં પ્રાયઃ અંજલિહસ્તમાં વા માલાધરરૂપે રજૂ કરવાની પ્રથા હતી.

૫. *Revised List of the Antiquarian Remains in Bombay Presidency*, Vol. VIII, p. 356, No. 17.

આ લેખ પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ (ભાગ બીજો) (સંપાદન-સંપાદક જિનવિજય), પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજય જૈન ઇતિહાસમાળા પુષ્પ છકું, જૈન આત્માનંદ સભા-ભાવનગર, ભાવનગર ૧૯૨૧, અંતર્ગત પૃ. ૭૩ પર લેખાંક ૬૨ રૂપે સંકલિત કર્યો છે; પણ ઉપર્યુક્ત બન્ને ગ્રંથ આજે દુષ્પ્રાપ્ય બન્યા હોઈ અહીં તેનું કેટલાક ખૂટતા શબ્દો સાથેનું પુનર્મુદ્રણ ઉપયોગી નીવડશે.

૬. ફકારસયસહીત પંચાસીય વચ્છરિ । નેમિભુવણુ ઉદ્ધરિત સાજણિ નરસેહરિ ॥૧॥

(જુઓ C. D. Dalal, *Pracina-Gurjara Kavyasamgraha Part I*, Gaekwad's Oriental Series, No. 13, First ed., Baroda 1920; Reprint 1978, p. 4; તથા મુ. પુણ્યવિજયસૂરિ, સુકૃતકીર્તિકાલ્પોલિન્યાલિન્યાદિ વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ સંગ્રહ, સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા (ગ્રંથાંક ૫) મુંબઈ ૧૯૬૧. પૃ. ૧૦૧.

૭. Ed. James M. Campbell, *Gazetteer of the Bombay Presidency*, Vol. 1, Pt. 1, "History of Gujarat," Bombay 1896, p. 177.

૮. *Report on the Antiquities of Kathiawad and Kacch (1874-75)*, Archaeological Survey of Western India, Reprint, Varanasi 1971, p. 167.

૯. *Revised List.*, Ins. No. 14, p. 355.

૧૦. "સિદ્ધરાજ અને જૈનો," ઐતિહાસિક લેખ-સંગ્રહ, શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા, પુષ્પ ૩૩૫, વડોદરા, ૧૯૬૩, પૃ. ૧૧૯-૧૨૦.

૧૧. એજન.

૧૨. એજન : તથા મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ, જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, મુંબઈ ૧૯૩૨, પૃ. ૨૪૩-૨૪૪.

૧૩. જુઓ મુનિ જયંતવિજય, શ્રી અર્બુદ-પ્રાચીન-જૈન-લેખસંદોહ (આબૂ-ભાગ-બીજો), શ્રી વિજયધર્મસૂરિ જૈન ગ્રંથમાળા પૃ. ૪૦, લેખાંક ૭૨, જાલોર ૧૯૬૬, ઉજ્જૈન વિ. સં. ૧૯૯૪ (ઈ. સં. ૧૯૩૮), "આબૂ-જૈન-લેખ-સંગ્રહ," પૃ. ૩૪૭, લેખાંક ૩૮. તથા પં. કલ્યાણ વિજયજી ગણિ, પ્રબન્ધ-પારિજાત.

૧૪. Cf. Burgess, *Report on Antiquities.*, p. 167. And Burgess & Cousins, *Revised List.*, p. 356.

૧૫. એજન

૧૬. પ્રાચીન, "અવલોકન" પૃ. ૮૦.

૧૭. ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો, (ભાગ ૨જો), શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ગ્રંથાવલિ ૧૫, મુંબઈ ૧૯૩૫, પૃ. ૫૧.

૧૮. બૃહતપાગચ્છીય રત્નાકરસૂરિની પરંપરાના જયતિલકસૂરિની સંપ્રતિ ગ્રંથમાં પ્રકાશિત, ઈસ્વીસનના ૧૪મા શતકના પ્રારંભની "ગિરનાર ચૈત્ય પ્રવાડી" (સં. સ્વ. અગરચંદ નાહટા અને મધુસૂદન ઢાંકી)માં ૨૪મી કડીમાં

નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે :

નાગમોરી ઝિરિ આગલિ કુંડ જ

ગયંદમઈ પક્ષાલઉ પિંડ જ

ઈંદ્રમંડપ સો અંગો-૨૪

આ ઉલ્લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે બર્જેસે જેની “નાગજરિસિરિયા” એવી વાચના કરી છે તે અસલમાં ‘નાગમોરિઝિરિયા’ હોવું જોઈએ. (અમે તે સુધારો લેખ અંતર્ગત સૂચવ્યો છે.) નાગમોર એક હેતવ રૂપે જૈન મધ્યકાલીન સાહિત્ય અને શિલ્પમાં પ્રસિદ્ધ છે.

પંદરમા શતકના મધ્યભાગની તપાગચ્છીય રત્નસિંહ સૂરિ-શિષ્યની ગિરનારતીર્થમાલા અંતર્ગત પણ આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે :

ઈંદ્રમંડપ ગજપદ વસિષ્ઠરિષિ નાગમોરઝિરિ કુંડ

જિહાં જિન તિહાં કરું સેવ સુણી લિખિત. ૧૮

(સં. વિજયધર્મસૂરિ, પ્રાચીન તીર્થમાળા-સંગ્રહ, ભાગ ૧ લો, ભાવનગર સં. ૧૯૭૮ (ઈ. સં. ૧૯૨૨), પૃ. ૩૬).

તથા તપાગચ્છીય મુનિસુંદર સૂરિ-શિષ્ય હેમહંસગણિની ગિરનારચૈત્યપરિપાટી(આ. સં. ૧૫૧૫ / આ ઈ. સં. ૧૪૫૯)માં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે :

નાગમોરઝિરિ ઈંદ્રમંડપ પેખિએ આણું દો।

જોઈએ કુંડ ગઈદમુ એ છગસિલા તસુ હેઠિ।૨૮’

(સં. પંડિત બેચરદાસ જીવરાજ દોશી, પુરાતત્ત્વ, ૧-૩, એપ્રિલ ૧૯૨૩, પૃ. ૨૮૬).

૧૯. “ગિરનારના,” પૃ. ૨૦૪-૨૦૫.

૨૦. શ્રી અત્રિએ ઠક્કુર જસયોગવાળા લેખનું ચિત્ર તો પ્રગટ કર્યું છે (Cf. “A Collection, pl. XLIII, Fig. 3), પણ આ સ્મરણ-સ્તંભનું ચિત્ર પ્રકાશિત નથી કર્યું.

૨૧. Poona Orientalist, Vol I, No.4, p. 45.

૨૨. ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો, ભાગ ૩જો, “પુરવણીના લેખો” (૧૫૭ ઈ), મુંબઈ ૧૯૪૨, પૃ. ૧૯૧-૧૯૨.

૨૩. “A Collection.,” p. 57.

૨૪. મુનિ શ્રી જિનવિજયજી આ બધા સ્રોતોમાંથી મૂળ સંદર્ભો ટાંક્યા છે : જુઓ। પ્રાચીન, “અવલોકન” પૃ. ૮૧-૮૩.

૨૫. Revised list., Ins. 27 and 30, p. 359; અને પ્રાચીન., લેખાંક ૫૦-૫૧, પૃ. ૭૦; તથા “અવલોકન” પૃ. ૮૧-૮૩.

૨૬. ગુજરાતના, ભાગ ૩જો, પૃ. ૧૮૧.

૨૭. "A Collection," p. 57.

૨૮. આચાર્ય, પૃ. ૧૮૧.

૨૯. લેખમાં અલભત તિથિ વાર અને ત્રિસ્ત્યાબ્દ માસ-તારીખમાં ફરક છે તે તરફ ડિસ્ક્લેમર અને એમને અનુસરીને આચાર્યજીએ ધ્યાન દોર્યું છે : પણ લેખ બનાવટી જણાતો નથી.

૩૦. "ગિરનારના," પૃ. ૨૦૫ અને તે પરનું વિવેચન પૃ. ૨૦૬-૨૦૮.

૩૧. "ગિરનારના એક નવપ્રસિદ્ધ પ્રશસ્તિ-લેખ પર દષ્ટિપાત," સ્વાધ્યાય પુ. ૮, અંક ૪, પૃ. ૪૬૯-૪૮૯.

૩૨. જુઓ "અર્જુનદેવનો કાંટેલાનો શિલાલેખ," ગુજરાતના, ભાગ ૩જો, પૃ. ૨૦૪-૨૦૭. સંદર્ભકર્તા શ્લોક આ પ્રમાણે છે : તથા પ્રાચીન, "અવલોકન" પૃ. ૮૬.

रैवताजलचूले च श्रीनेमिनिलयाग्रतः

प्रांशुप्रासाद प्रस्थापि बिंबं पार्श्वजिनेशतुः ॥१०॥

૩૩. Revised list., No. 23, p. 358; પ્રાચીન, લેખાંક ૫૩, પૃ. ૭૧ તથા "અવલોકન" પૃ. ૮૪-૮૬; D. B. Diskalkar, *Inscriptions of Kathiawad*; (Reprinted from *New Indian Antiquary*, No. I-II (1938-41) Bombay, p. 691; ગુજરાતના, ભાગ ૩જો, લેખાંક નં. ૨૧૦, પૃ. ૪૨.

૩૪. પ્રાચીન, પૃ. ૮૪-૮૬.

૩૫. "મંત્રી ઉદયન અને તેનો વંશ," સ્વ. રામલાલ યુનીલાલ મોદી લેખસંગ્રહ ભાગ-૨, અમદાવાદ ૧૯૬૫, પૃ. ૧૦૦-૧૧૮.

૩૬. જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, મુંબઈ ૧૯૩૨, પૃ. ૨૬૮-૨૭૧ તથા પૃ. ૪૦૨-૪૦૩.

૩૭. આ સંદર્ભમાં જુઓ અહીં અન્ય લેખ "ઉજ્જયંતગિરિના કેટલાક અપ્રકટ ઉત્કૃષ્ટ લેખો." લેખાંક ૨.

૩૮. Revised List., Ins., 11, pp. 353-354.

૩૯. Diskalkar, *Inscriptions.*, No. 30, p. 736.

૪૦. આ બાબતમાં ડિસ્ક્લેમરનું આમ માનવું છે : I think the King Mahipala in this inscription is probably the first of the three." (*Ibid.*) He dates the first to V. S. 1364-87 (A. D. 1308-31), the second to V. S. 1452-56 (A. D. 1396-1400), and the third to V. S. 1506-27 (A. D. 1450-71). પણ વિમલનાથ જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા સમયે (ઈ. સ. ૧૪૫૩માં) રા'મંડલિક(દ્વિતીય)નું શાસન ચાલતું હતું; અને આ મંડલિકનો પિતા મહિપાલદેવ (દ્વિતીય) હતો તેમ પ્રસ્તુત જિનાલયના કારાપકોની પ્રશસ્તિને આધારે સિદ્ધ છે, તેનું શું ?

૪૧. સં. વિજયધર્મસૂરિ, પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ, ભાગ ૧લો, ભાવનગર સં. ૧૯૭૮ (ઈ. સ. ૧૯૨૨), પૃ. ૩૬.

૪૨. આ ગ્રંથમાં પ્રકાશિત સંઘવી શવરાજવાળી ચૈત્ય-પરિપાટી. લેખમાં સા. મેલા પછી પુનઃ મેલા શબ્દ છે. એ નામ એની ભાર્યાનું "મેલાદેવી" રૂપ હોઈ શકે. અહીં આવી કલ્પના કરવા માટે એ યુગના બે સમાંતર દાખલાઓ

ટાંકીશું. વિ. સં. ૧૪૫૫(ઈ. સં. ૧૩૮૮)માં શ્રીમાળી “મેલિગ” શ્રાવકે પાર્શ્વનાથચરિતની પ્રતિલિપિ કરી છે, તેની પ્રશસ્તિમાં તેની પત્નીનું નામ “મેલાદેવી” આપ્યું છે. (જુઓ, મુનિ જિનવિજય, જૈનપુસ્તકપ્રશસ્તિસંગ્રહ, સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા, મુંબઈ ૧૯૪૩, પ્રશસ્ત્યંક ૪૪, પૃ. ૪૫.) બીજો દાખલો પણ પ્રસ્તુત સંકલનમાં પૃ. ૧૪૮ પર ક્રમાંક ૩૯૪માં નોંધાયો છે. સં. ૧૪૯૨(ઈ. સં. ૧૪૩૬)માં આવશ્યકબૃહદ્વૃત્તિની નકલ કરાવનાર રાજમંત્રી સજ્જનપાલની માતાનું નામ “મેલાદે” આપ્યું છે.

૪૩. *Report on Antiquities.*, p. 169.

૪૪. *Ibid.*

ઉજ્જયંતગિરિના કેટલાક અપ્રકટ ઉત્કીર્ણ લેખો

મહાતીર્થ ઉજ્જયંતગિરિના અઘાવધિ અપ્રકટ રહેલ પ્રતિમા તથા પટ્ટાદિના લેખો વિશે સાંપ્રત લેખમાં મૂળ વાચના સમેત વિસ્તારથી કહીશું. સન્ ૧૯૭૩ તથા પુનઃ સન્ ૧૯૭૭ની વસંત ઋતુમાં પર્વત પરનાં મંદિરોનાં કરેલાં સર્વેક્ષણો દરમિયાન પ્રાપ્ત થયેલા ચૌદેક જેટલા અઘાવધિ અજ્ઞાત અભિલેખો સાંપ્રત લેખમાં સવિવરણ પ્રસ્તુત કરવામાં આવી રહ્યા છે.

પ્રાપ્ત ઐતિહાસિક (સાહિત્યિક, અભિલેખીય) પ્રમાણ અનુસાર ઉજ્જયંતપર્વત/ગિરનારગિરિ ઉત્તર મધ્યકાળ સુધી તો કેવળ જૈન તીર્થરૂપે જ રહ્યો હોઈ ત્યાંથી પ્રકાશમાં આવેલા તમામ લેખો જૈન દેવાલયો અનુલક્ષિત જ છે અને નવપ્રાપ્ત લેખોથી પણ એ પરિસ્થિતિમાં કશો ફરક પડતો નથી.

ગિરનાર પરના થોડાક લેખોની (વાચના લીધા વિના) અંગ્રેજ સેનાનાયક જેમ્સ ટોડ દ્વારા પ્રાથમિક પણ અત્યંત સંદિગ્ધ, ભ્રેણસેળિયા અને ગડબડગોટાળાયુક્ત નોંધ લેવાઈ છે^૧. (ટોડે જેની સહાયતાથી આ લેખો વાંચ્યા હશે તેનું મધ્યકાલીન લિપિવિષયક જ્ઞાન તેમ જ લેખની અંદરની વસ્તુની લાંબી સમજ હોય તેમ જણાતું નથી. ભારતીય અભિલેખવિદ્યાના અને ઇતિહાસ-લેખનના આરંભકાળે અનભિજ્ઞ લોકો પાસેથી ઝાઝી આશા પણ ભાગ્યે જ રાખી શકાય. તત્કાલીન ભાષા સમજવાની કઠણાઈને કારણે પણ ટોડે પોતે સમજ્યા હશે તેવું લખ્યું હશે.) આથી ટોડની નોંધો પર બિલકુલ ઇતબાર રાખી શકાય તેમ નથી. ટોડ પછી પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ તીર્થનાયક જિન નેમિનાથના મંદિર(એમના કથન અનુસાર)ના દક્ષિણ દ્વાર અંદરના સં. ૧૧૭૬ / ઈ. સં. ૧૧૨૦ના લેખ પર વાચના દીધા સિવાય થોડી શી ચર્ચા કરી છે^૨, જો કે આવા સમર્થ વિદ્વાન્ પણ પ્રસ્તુત લેખને ન તો સારી રીતે વાંચી શક્યા છે કે ન તો તેનું હાઈ સમજી શક્યા છે. (આ સંબંધમાં આ ગ્રંથમાં જ આના પછી આવતા લેખમાં વિશેષ ચર્ચા કરી છે.)

ઇન્દ્રજી પછી જેમ્સ બર્જેસે ગિરનારનાં મંદિરો આવરી લેતા સર્વેક્ષણ-અહેવાલમાં વસ્તુપાળના સં. ૧૨૮૮ / ઈ. સં. ૧૨૩૧-૩૨ની મિતિના છ પ્રશસ્તિ લેખોમાંનો એક, તે ઉપરાંત શાણરાજની પ્રશસ્તિનો અપૂર્ણ લેખ અને અન્ય નાના મોટા છ એક લેખો પ્રગટ કર્યા છે^૩ : પણ બર્જેસ દ્વારા પ્રકાશિત કેટલાક લેખોના પાઠોમાં વાચનાદોષો (અને અર્થ સમજવામાં ક્ષતિઓ) રહી ગયાં છે; શાણરાજની પ્રશસ્તિનો યથાર્થકાળ જ્ઞાત ન થવાથી તેના અર્થઘટનમાં, તેમ જ ચૂડાસમા વંશ સંબંધી ઐતિહાસિક તારવણીઓ દોરવામાં, બર્જેસ જબ્બર ભૂલથાપ ખાઈ ગયેલા. (બર્જેસના આ ભૂલભરેલા લખાણથી થયેલી દિગ્બ્રાન્તિમાંથી પછીના વિદ્વાનોએ

મહદંશે મુક્તિ મેળવી લીધી છે^૯.) તત્પશ્ચાત્ બર્જેસ અને કઝિન્સે એમના મુંબઈ મહાપ્રાંતના પ્રાચ્યાવશેષોની બૃહદ્સૂચિ ગ્રંથમાં આગળના બર્જેસે આપ્યા છે તે (ક્યાંક ક્યાંક પાઠાંતર છે), અને ૧૩ જેટલા બીજા લેખો પણ સમાવી લીધેલા^{૧૦}.

આ પછી દત્તાત્રય ડિસકળકરે કાઠિયાવાડના અભિલેખોની એક લેખમાળા *Poona Orientalist*માં શરૂ કરેલી (જે પછીથી પુસ્તકાકારે પ્રગટ થયેલી છે^{૧૧}), જેમાં બર્જેસ-કઝિન્સે અગાઉ આપી દીધેલ ચારેક લેખો અતિરિક્ત અન્ય ચારેક નવીન લેખોની વાચના એવં ભાવાર્થ આપ્યાં છે.

બર્જેસ અને બર્જેસ-કઝિન્સે આપેલા લેખોમાંથી ચૂંટી કાઢેલા અઢારેક જેટલા લેખો (સ્વ.) મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ પોતાના પ્રાચીન જૈન શિલાલેખોના સંકલન ગ્રંથમાં આવરી લીધા છે^{૧૨}, અને તેના પર કેટલુંક ટિપ્પણ પણ કર્યું છે^{૧૩}. તે પછી એક વર્ષે આચાર્ય વિજયધર્મસૂરિએ એક પિત્તળના પરિકરના કાઉસસગીયાના લેખ (સં. ૧૫૨૩)ની વાચના એમની ચર્ચાના સંદર્ભમાં આપેલી^{૧૪}. ત્યારબાદ (સ્વ.) ગિરજાશંકર વલ્લભજી આચાર્યે પણ ગુજરાતના શિલાલેખો સંબંધી તેમના બૃહદ્ સંકલન ગ્રંથના ભાગ ૨-૩માં બર્જેસ-કઝિન્સે પ્રકાશિત કરેલ, તથા ડિસકળકરે સંપાદિત કરેલ ગિરનાર-પ્રાપ્ત લેખોમાંથી ૧૭ જેટલા લેખો સમાવિષ્ટ કર્યા છે^{૧૦}.

આ પછી ગિરનારના બે વિશેષ લેખોની વાચના (એક અલબત્ત અપૂર્ણ) સારાભાઈ મણિલાલ નવાબે પોતાના જૈન તીર્થો અને સ્થાપત્ય વિષયક ગ્રંથમાં દીધી છે^{૧૧}. ત્યાર પછીના તરતનાં વર્ષોમાં તો ગિરનારના અભિલેખો વિશે ખાસ નોંધપાત્ર પ્રવૃત્તિ થઈ હોવાનું અમને જ્ઞાત નથી; પણ જૈન દેવાલયો ફરતા દેવકોટના સમારકામમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ શિલ્પખંડાદિ અવશેષોમાંથી ત્રણ પરના અંકિત લેખોની વાચના છો. મં. અત્રિએ આપેલી છે^{૧૨}, જેમાંથી એક પર—વરહુડિયા કુટુંબની પ્રશસ્તિની વાચનામાં—સુધારા સૂચવી પુનઃ અર્થઘટન સહિત-વિસ્તૃત ચર્ચા સાંપ્રત લેખક દ્વારા થયેલી છે^{૧૩}.

અમારા માનવા મુજબ નીચે આપીએ છીએ તે લેખો અઘ્યાપિપર્યન્ત પ્રકાશમાં આવ્યા નથી; છતાં અમારી જાણ બહાર રહેલા કોઈ સ્રોતમાં તેમાંથી કોઈક પ્રગટ થઈ ચૂક્યો હોય તો અમારા ભવિષ્યનાં પ્રકાશનોમાં તેની ઉચિત નોંધ લેશું. અહીં રજૂ થાય છે તેમાંથી થોડાકની સંયોગાનુસાર પૂરી વાચના થઈ શકી નથી, જેનાં કારણો તેવા કિસ્સાઓના સંદર્ભમાં દર્શાવ્યાં છે.

(૧)

આ લેખ કહેવાતા સંપ્રતિ રાજાના (વાસ્તવમાં સં. ૧૫૦૮ / ઈ. સં. ૧૪૫૩માં વ્યવહારી શાણરાજ વિનિર્મિત વિમલનાથ-જિનના મંદિરના) ગૂઢમંડપના દક્ષિણ દ્વારની

ચોકીમાં વાપરેલ, ને અત્યારના મંદિરથી પુરાણા એવા સાદા સ્તંભમાં નીચે કોરેલ મુનિમૂર્તિની નીચે ખોદાયેલો ચાર પંક્તિનો લેખ જેટલો વાંચી શકાય છે તેટલો આ પ્રમાણે છે : સંવત ૧૨૩૬ ચૈત્ર સુદિ ૧૫ શ્રી સૂરિ...ઉજ્જયંતગિરિ પર જૈન મુનિઓ સલ્લેખનાર્થે આવતા એવાં સાહિત્યિક પ્રમાણો છે^{૧૪}. આ સ્તંભ કોઈ સૂરિના સં. ૧૨૩૬ / ઈ. સં. ૧૧૮૦માં થયેલ નિર્વાણ બાદનો, તેમની 'નિષેદિકા' રૂપે ઊભો કર્યો જણાય છે. (આવા સાધુમૂર્તિઓ ધરાવતા બીજા પણ બેએક સ્તંભોના ભાગ દેવકોટથી ઉપર અંબાજીની ટૂંક તરફ જતા માર્ગની બંને બાજુએ જડી દીધેલા જોવાય છે.) સંપ્રતિ લેખ ચૌલુક્યરાજ ભીમદેવ દ્વિતીય (ઈ. સં. ૧૧૮૬-૧૨૪૦)ના શાસનકાળના પ્રારંભના ચોથા વર્ષમાં પડે છે.

(૨)

વસ્તુપાલવિહારની પાછળની ભેખડ પર સ્થિત આ લેખ હાલ ગુમાસ્તાના મંદિર તરીકે ઓળખાતા (મૂળ વસ્તુપાલ મંત્રી કારિત મરુદેવીના) મંદિરના મૂળનાયકની ગાદી પર છે; પણ પુષ્કળ કચરો જામેલ હોઈ સં. ૧૨૭૬ વર્ષે ફાગુણ સુદિ ૪....એટલું જ સ્પષ્ટ વાંચી શકાયું છે. (ઈ. સં. ૧૨૨૦નો આ તુલ્યકાલીન લેખ વસ્તુપાલ-તેજપાલના નિર્માણોથી પૂર્વનો છે. અહીં મૂળે તે નેમિનાથના મંદિર અંતર્ગત ક્યાંક હશે.)

(૩)

તીર્થપતિ જિન નેમિનાથની પશ્ચિમ તરફની ભમતીમાં શ્વેત આરસના નંદીશ્વરપદ (ચિત્ર '૧') પર બે પંક્તિમાં આ લેખ કોતરાયેલો છે; યથા :

[પં. ૧] ૯ સં. ૧૨૮૨ ફાગુણ વ ૨ શુક્રે પ્રાગ્વાટ ઠ. રાજપાલસુત મહં. ધાંધલેન બાંધવ ઉદયન વાઘા તથા ભાર્યા સિરીસુત સૂમા સોમા સીહા આસપાલ તથા સુતા જાલ્હ નાસુ પ્રભૃતિ નિજગોત્રમાત્રુય શ્રેયસે નંદીશ્વરજિનવિમ્બા -

[પં. ૨] નિ કારાપિતાનિ ॥ બૃહદ્ગચ્છ્રેય શ્રીપ્રદ્યુમ્નસૂરિ-શિષ્યઃ શ્રીમાનદેવસૂરિપદ-પ્રતિષ્ઠિત શ્રી જ્યાનંદસૂરિભિઃ પ્રતિષ્ઠતાનિ । છ ॥ શુભં ભવતુ ॥ પુરિષમૂર્તિ. સ્ત્રીમૂર્તિ. મહં. ધાંધલમૂર્તિઃ ઠ. કાન્હડસૂતા મહં. ધાંધલભાર્યા મહં. સિરીમૂર્તિઃ ।

ઈ. સં. ૧૨૨૬ના તુલ્યકાલીન આ લેખમાં ઉલ્લિખિત મહં. ધાંધલ (જેઓ કદાચ મંત્રીમુદ્રા ધારણ કરતા હશે), તેમના વિશે વિશેષ માહિતી હાલ તો ઉપલબ્ધ નથી.

(૪)

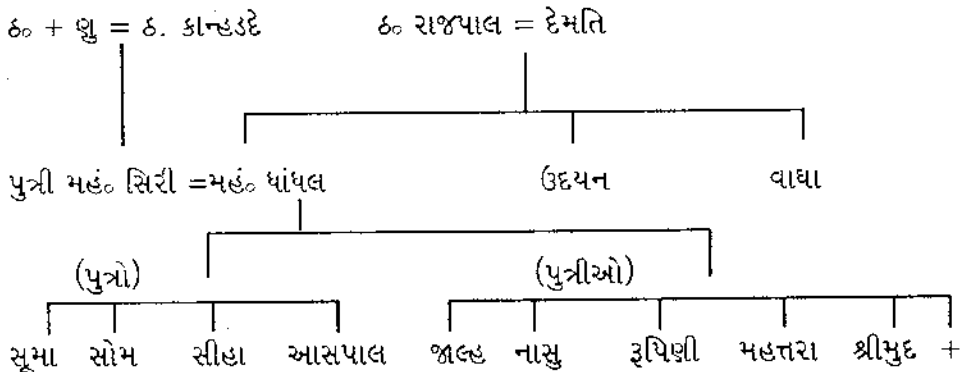
રૈવતાચલાધીશ નેમિજિનના મંદિરની ઉત્તર તરફની ભમતીમાં અને ઉત્તર નિર્ગમ-પ્રતોલીની ભમતીમાં પડતી ભીંતને અઢેલીને લગાવેલ 'વીસ વિહરમાન જિન'ના મનાતા

પટ્ટની નીચે આ પ્રમાણેનો ત્રણ પંક્તિમાં લેખ કોર્યો છે. (ચિત્ર '૨'). આ લેખની અપૂર્ણ વાચના સારાભાઈ નવાબે પૂર્વે પ્રકાશિત કરેલી^{૧૫}. અહીં અમે તે લેખનો ઉપલબ્ધ પૂરો પાઠ આપીએ છીએ :

સં. ૧૨૧૦ આષાઢ શ્રુ ૮ ભોમે પ્રાગ્વાટ ઠ. રાજપાલ ઠ. દેમતિ સુત મહં. ધાંધલેન સ્વભાર્યા મહં. સિરી [૧] તત્પિતૃતઃ કાન્હડ ઠ-શૂ સુત સૂમા સોમા સીહા આસપાલ સુતા જાલ્હ રૂપિણિ મહતરા શ્રીમુદ+ [૨] [સમ્મેતશિખરપટ્ટ:] કારિતઃ । પ્રતિષ્ઠિતઃ શ્રી [જયાનંદસૂરિ]ભિઃ[૩]

આ પટ્ટના કારાપક, આગળ અહીં આઠ વર્ષ અગાઉ નંદીશ્વરદ્વીપપટ્ટ સ્થાપનાર, મહત્તમ ધાંધલ અને તેમનો પરિવાર છે; આગળ લેખાંક '૪'માં કહેલ કેટલાકનાં નામો અહીં પણ મળે છે. પ્રતિષ્ઠાપક આચાર્ય અગાઉ કહ્યા છે તે જયાનંદસૂરિ હશે તેવું અમારું અનુમાન છે. પટ્ટ જો કે તેમાં કંડારેલ વીસ જિનની સંખ્યાને કારણે વીસ વિહરમાન (સીમંધરાદિ મહાવિદેહ ક્ષેત્રના પ્રવર્તમાન) જિન હોવાનું માની લેવામાં આવ્યું છે; પણ બે કારણસર અમને તે સમ્મેતશિખરનો પટ્ટ હોવાનું લાગે છે. તેમાં પહેલું એ કે અંકિત વીસ જિનોમાં ભરતક્ષેત્રની વર્તમાન ચોવીસીના ૨૩મા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથ (નાગકણ્ઠા-છત્રાંકિત) છે; અને પ્રત્યેક જિનને શિખરયુક્ત પ્રાસાદમાં પ્રતિષ્ઠિત હોય તેમ દર્શાવ્યા છે, જે તેમની મૂર્તિઓની સમ્મેતશિખર પર મુક્તિ પામેલ ૨૦ જિનોના દેવકુલો વિશે સ્થાપનાનો ભાવ રજૂ કરે છે. આ તથ્યો લક્ષમાં લઈ અમે પંક્તિ બેમાં સંદર્ભગત સ્થાને ખૂટતા આઠ અક્ષરો 'સમ્મેતશિખરપટ્ટઃ' હશે તેમ માન્યું છે^{૧૬}.

બંને લેખોમાં અપાયેલી કારાપક સંબંધી માહિતી એકઠી કરતાં આ પદો સ્થાપનાર મહત્તમ ધાંધલનું વંશવૃક્ષ નીચે મુજબ આકારિત બને છે :

(૫)

જિન નેમિનાથના મંદિરના દક્ષિણ દિશાના પ્રતોલી-નિર્ગમદ્વારની નજીકના કાળમીઠ પથ્થરના એક સ્તંભ પર આ ઘણો જ ઘસાઈ ગયેલો સં. ૧૩૩૪ / ઈ. સ. ૧૨૭૮નો લેખ મળે છે. તેમાં મહત્વની વાત એ છે કે જીર્ણદુર્ગ (ઉપરકોટ), અસલી જૂનાગઢના ઉપકંઠમાં, દુર્ગની પશ્ચિમે મંત્રી તેજપાળે ઈ. સ. ૧૨૩૨ આસપાસમાં (આજે જૂનાગઢ રૂપે ઓળખાતું) “તેજલપુર” નામક શહેર વસાવ્યાની વાત જે ઈસ્વીસનના ૧૪મા-૧૫મા શતકના જૈન પ્રબંધાત્મક સાહિત્યમાં, તેમ જ એ જ કાળમાં રચાયેલી ચૈત્ય-પરિપાટીઓમાં મળે છે, તેનો અહીં પ્રથમ જ વાર, અને ઉપલબ્ધ સાહિત્યિક પ્રમાણોથી પ્રાચીન એવો અભિલેખીય ઉલ્લેખ મળે છે. લેખ નીચે મુજબ છે :

સંવત ૧૩૩૪ વર્ષે વૈસાખ વદિ ૮ રવાવ (?)...[અ]

દોહ.....

.....

.....

.....

..... પૂજાર્થ.....

શ્રીતેજલપુરે.....

...ક્ષેત્રપાલ.....

શ્રીદેવકીયક્ષેત્રે પ્રાગ્વાટજાતી ઠ. શ્રી

-માલ મહં આલ્હનદેવ્યા શ્રેયોર્થ

વાજડેન.....ભાર્યા ઠ.....

.....

.....શ્રીદેવકીયભાંડા[ગારે]

.....શ્રીતીર્થે શ્રીમાલજા

તીય.....

.....કારિતા

(૬)

હવે પછીના લેખો સોલંકી-વાઘેલાયુગની સમાપ્તિ બાદના છે. પીળા પાષાણ પર કંડારેલ સં. ૧૩૬૧ / ઈ. સ. ૧૩૦૫નો લેખ નેમિજિનના ગૂઢમંડપમાં વાયવ્ય ખૂણાના ગોખલામાં ગોઠવેલ છે. લેખ ઉજ્જયંત મહાતીર્થ પર ચતુર્વિંશતિ પટ્ટની સ્થાપના સંબંધી છે :

યથા :

સંવત ૧૩૬૧ જ્યેષ્ઠ શુદિ ૧ બુધે શ્રીમાલજ્ઞાતીય ઠ. તિહુણા સુત [પં. ૧] મહં. પદમ મહં. વીકા મહં હરિપાલપ્રભૃતિભિઃ શ્રી ડજ્જયંતમહાતીર્થે [પં. ૨] નિજ પિતૃપિતામહ માતામહ ભ્રાતૃ સ્વસુ શ્રેયોર્થ ચતુર્વિંશતિપદ્મઃ કા [પં. ૩] રિતઃ । પ્રતિષ્ઠિતઃ શ્રીનેમિચંદ્રસૂરિ શિષ્ય શ્રી જયચંદ્રસૂરિભિઃ । શુભં ભવતુ । સમસ્ત કુ... પદ્મના કારાપકો તથા પ્રતિષ્ઠાપક સૂરિના ગચ્છ વિશે કોઈ જ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી.

(૭)

સં. ૧૪૮૪ / ઈ. સં. ૧૪૩૮નો આ લેખ એક પુરુષ અને પાંચ સ્ત્રીઓની આરાધક પ્રતિમા સમૂહ ધરાવતા પીળા ફલક પર નીચેના ભાગમાં કોરેલ છે : યથા :

સા સારંગ । સ્થાળી । વ્હાસૂ । ફા (પી ?) । નાથી । (ચાદ્રી ?) એ સંવત ૧૪૯૪ વર્ષે શ્રી શ્રીમાલન્યાતીઝ શ્રેષ્ઠી કરમણ ભાર્યા કરમાદે સુત સારંગ ભાર્યા સહિત [૧] ઉલગિસહા [૨]

પંદરમી શતાબ્દીના એક ચૈત્ય-પરિપાટીકાર હાથીપગલા જવાના માર્ગે “સારંગ જિણવર”ને નમ્યાનો ઉલ્લેખ કરે છે^{૧૭} તે જિન આ સાહુ સારંગના કરાવેલા હશે ? પ્રસ્તુત જિનનો નિર્માણકાળ આથી ઈ. સં. ૧૪૩૮ના અરસાનો અંદાજી શકાય. આ જ સાલમાં અહીં જિનકીર્તિસૂરિ દ્વારા, સમરસિંહ-માલદે દ્વારા નિર્મિત, ‘કલ્યાણત્રય’ પ્રાસાદની પ્રતિષ્ઠા થયેલી. પ્રસ્તુત સૂરિ દ્વારા (વર્ષ અજ્ઞાત) અહીં પૂનિગ-વસહીની પણ પ્રતિષ્ઠા થયેલી, જે પણ મોટે ભાગે આ ૧૪૩૮ની સાલમાં કે તેની સમીપના વર્ષમાં હોવાનું અનુમાન થઈ શકે. (આ વિષય પર જુઓ અહીં લેખકનો “ગિરનારસ્થ કુમારવિહારની સમસ્યા” નામક લેખ.)

(૮)

જિન નેમિનાથના ગૂઢમંડપમાં હાલ જોવા મળતા પીળા પાષાણના જિનચતુર્વિંશતિપદ્મ (૩૮" x ૨૧")ની નીચે આ સં. ૧૪૮૮ / ઈ. સં. ૧૪૪૨-૪૩નો ટૂંકો લેખ છે : યથા :

[પં. ૧] સં. ૧૪૯૯ વર્ષે ફાગુણ સુદિ ૧૨ સોમે ઓસવાલ જ્ઞાતીય સા. સમરસિંહેન સો.....દેવયુતે ચતુર્વિં. [પં. ૨] પદ્મઃ કારિતઃ પ્રતિ. શ્રીસોમસુન્દરસૂરિભિઃ।

લેખનું મહત્વ તેમાં આવતા પ્રતિષ્ઠાપક આચાર્ય-રાણકપુરના જગપ્રસિદ્ધ નલિનીગુલ્મ ચતુર્મુખમહાવિહાર તેમ જ દેવકુલપાટક(મેવાડ-દેલવાડા)માં પ્રતિષ્ઠાઓ કરનાર તપગચ્છાલંકર યુગપ્રધાન આચાર્ય-સોમસુંદરસૂરિને કારણે વધી જાય છે. સોમસુંદરસૂરિ ગિરનારની યાત્રાએ ગયાના સાહિત્યિક ઉલ્લેખો છે^{૧૮}. અને સમરસિંહ તે કદાચ ‘કલ્યાણત્રય’ના મંદિરને સં. ૧૪૮૪માં નવું કરાવનાર બે ઓસવાળ કારાપકો (સમરસિંહ-માલદે) પૈકીના એક હશે.

(૯)

આ લેખ તથાકથિત સંપ્રતિરાજના મંદિરના ગૂઢમંડપમાં જળવાયેલી એક ચેત આરસની જિન પ્રતિમા પર નીચેના હિસ્સામાં કંડારાયેલો છે : યથા :

[પં. ૧] સં. ૧૪ [૦૯] વર્ષે માઘ સુ ૨ શુક્રે સૂર્યત બાસિ શ્રી શ્રી -

[પં. ૨] માલજ્ઞાતીય શ્રે. ભાઈ આચ્છેન ભા. રુઢી સુ. શ્રે જ્ઞાંઝણ પ્રમુખ કુટુંબ [૩] યુતેન શ્રીવિમલનાથર્થિબંધં કારિત પ્રતિષ્ઠિતં વૃદ્ધતપાપક્ષે શ્રીરત્નસિંહસૂરિભિઃ॥

આ લેખનો ઉલ્લેખ (સ્વ.) મુનિ શ્રી દર્શનવિજયજીએ કર્યો છે^{૧૯}; પણ ત્યાં વાચના આપી નથી. વર્ષના છેલ્લા બે અંક વંચાતા નથી; પણ મુનિશ્રીએ સં. ૧૫૦૮ વર્ષ જણાવ્યું છે, જે લેખમાં આવતા પ્રતિષ્ઠાપક આચાર્યરૂપે શ્રી રત્નસિંહસૂરિના નામને કારણે લખ્યું હશે; કેમ કે પ્રસ્તુત સૂરિવરે આ મંદિરમાં મૂળનાયક જિન વિમલનાથની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૫૦૮માં કરાવેલી તેવું સમકાલિક સાહિત્યિક પ્રમાણ છે^{૨૦}; પરંતુ સાંપ્રત મૂર્તિ જિન વિમલનાથની હોવા છતાં, અને તેની પ્રતિષ્ઠાની મિતિ સં. ૧૫૦૮ હોવાનો સંભવ હોવા છતાં^{૨૧}, પ્રસ્તુત પ્રતિમા આ મંદિરના મૂળનાયક વિમલનાથની અસલી પ્રતિમા નથી સ્વાગતી; કેમ કે આની પ્રતિષ્ઠા તો “સૂર્યત (સૂરત) નિવાસી શ્રીમાળી કુટુંબે કરાવી છે; જ્યારે મંદિર ખંભાતવાસી શ્રેષ્ઠી શાણરાજ અને ભુંભવનું કરાવેલું હોઈ તેમનાં નામ ત્યાં હોવા ઘટે. વળી મૂળનાયકનું બિંબ પિત્તળનું હતું, છતાં લેખમાં અન્યથા મંદિરના પ્રતિષ્ઠાપક બૃહદ્રતપગચ્છનાયક રત્નસિંહસૂરિનું નામ મળતું હોઈ આ લેખ એક મૂલ્યવાન ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ બની જાય છે.

(૧૦)

સગરામ સોનીના કહેવાતા મંદિરની જગતી પરની (અને મૂળ મંદિરની પાછળની) દેવકુલિકામાં એક આદિનાથના ચોવિસી પદ્મ પર સં. ૧૫(૦?)૯નું વર્ષ અંકિત છે જેની પ્રતિષ્ઠા આગમગચ્છના કોઈ (દિવેન્દ્ર ?) સૂરિની કરેલી હોવાનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે : યથા

સ્વસ્તિ સંવત ૧૫(૦?)૯ વર્ષે વૈશાખ વદિ ૧૧ શુક્રે વીસલનગર-વાસ્તવ્ય શ્રી શ્રીમાલજ્ઞાતી શ્રે. લષમણ ભાર્યા [લીટી ૧] લષમાદે સુ. મેઘાવામણકમળ ભા. જાગૂ શ્રીઆદિનાથર્થિબંધં કારિત આગમગચ્છે [લીટી-૨] પ્રતિષ્ઠિતં શ્રીદે- (સૂરિ?) ધિઃ [લી. ૩]

પ્રતિમા વિસલનગર(વિસનગર)ના શ્રીમાળી શ્રાવકોએ ભરાવેલી છે.

(૧૧)

આ લેખ રત્નસિંહસૂરિના શિષ્ય ઉદયવલ્લભસૂરિ દ્વારા પ્રતિષ્ઠિત, મૂળ ગભારામાં વર્તમાન મૂળનાયકની બાજુમાં રહેલ, પીળા પાયાણની પ્રતિમા પર છે. લેખમાં જિનનું નામ આપ્યું નથી, તેમ જ લાંછન સ્પષ્ટ રીતે દેખાતું ન હોઈ ઓળખ શક્ય નથી બની.

[પં. ૧] સં ૧૫૧૯ વર્ષે વૈ. વ ૫ શુ

[પં. ૨] સા. અમરા ભા. અહિવદે સુતા હીરુ કા. પ્ર.

[પં. ૩] શ્રી ઉદયવલ્લભસૂરિભિઃ

હાલ મૂળનાયક રૂપે પૂજાતી, પણ જિન નેમિનાથની શ્યામ પ્રતિમા પર પણ સં. ૧૫૧૯નો (રા'મંડલિકના શાસનનો ઉલ્લેખ કરતો) લેખ છે^{૨૨} અને બીજો સં. ૧૫૨૩ / ઈ. સં. ૧૪૬૭નો મૂળનાયક જિન વિમલનાથના ભોંયરામાંથી મળી આવેલ પિત્તળમય પરિકર પર છે, જે રત્નસિંહસૂરિ તેમ જ ઉદયવલ્લભસૂરિના ઉપદેશથી કરાવવામાં આવેલું, અને તેની પ્રતિષ્ઠા ઉદયવલ્લભસૂરિના શિષ્ય જ્ઞાનસાગરે કરેલી^{૨૩}. (પરિકર પિત્તળનું હોઈ, અસલી મૂળનાયક વિમલનાથની પ્રતિમા પણ પિત્તળની હોવાનો પૂરો સંભવ છે.)

આ સિવાય થોડાક ઈસ્વીસન્ની ૧૮-૧૯મી શતાબ્દીના શ્વેતાંબર લેખો, તેમ જ કેટલાક દિગંબર સંપ્રદાયના ૧૫-૧૭મી શતાબ્દીના લેખો જોવામાં આવ્યા છે, જેનો અહીં સમાવેશ કર્યો નથી.

ટિપ્પણો :

૧. *Travels in Western India*, reprint, Delhi 1971, Nos. XI(1-3) and XII (1-4), pp. 504-512.

૨. Ed. James M. Campbell, *Gazetteer of the Bombay Presidency*, Vol.1, Pt. 1, "History of Gujarat," Bombay 1896, p. 177.

૩. *Report on the Antiquities of Kathiawad and Kacch (1874-75)*, Archaeological Survey of Western India. Reprint, Varanasi 1971; pp. 159-170. આ સિવાય બર્જેસના *Memorandum on the Antiquities at Dabhoi, Ahmedabad, Than, Junagadh, Girnar and Dhank*, London 1875માં પ્રારંભિક નોંધો છે.

૪. કે.કે. શાસ્ત્રીના ચૂડાસમા વંશ સંબંધના લેખોમાં આ સ્પષ્ટતા વરતાય છે.

૫. "Inscriptions of Girnar," *Revised List of the Antiquarian Remains in the Bombay Presidency*, Vol VIII.

૬. "Inscriptions of Kathiawad," *New Indian Antiquary*, Vols. 1-III, Poona 1934-1941.
૭. પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ (દ્વિતીય ભાગ), પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી જૈન ઇતિહાસમાળા, પુષ્પ છટ્ટું, જૈન આત્માનંદ સભા-ભાવનગર, ભાવનગર ૧૯૨૧, પૃ. ૪૭-૭૪.
૮. એજન, પૃ. ૬૯-૧૦૦.
૯. પ્રાચીન તીર્થમાળા-સંગ્રહ (ભાગ ૧લો) શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગંધમાલા, ભાવનગર સં. ૧૯૭૮ (ઈ. સં. ૧૯૨૨), પૃ. ૫૭.
૧૦. ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો (ભાગ ૨જો), શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ગ્રંથાવલિ ૧૫, મુંબઈ ૧૯૩૫, પૃ. ૫૧, ૫૬, અને ૧૫૪; તથા પ્રસ્તુત ગ્રંથનો ભાગ ૩જો, ફા. ગુ. સં. ગ્રં. ૧૫, મુંબઈ ૧૯૪૨, પૃ. ૧૪, ૧૯, ૨૩, ૮૮, ૩૨, ૩૭, ૪૨; તથા એજન, "પુરવણીના લેખો", પૃ. ૧૯૧, ૨૧૦, ૨૫૪, તેમ જ ૨૫૭-૨૫૮.
૧૧. *Jaina Tirthas in India and Their Architecture*, Shri Jaina Kala Sahitya Samsodhaka Series 2, English series Vol II, Ahmedabad 1944, p. 34.
૧૨. "ગિરનારના ત્રણ અપ્રસિદ્ધ લેખો" સ્વાધ્યાય પુ. ૫, અંક ૨, પૃ. ૨૦૪-૨૧૦. તથા "A Collection of Some Jaina Images from Mount Girnar," *Bulletin of the Museum and Picture Gallery*, Baroda, Vol XX, pp. 34-57, Fig. 3 (pl XLIII).
૧૩. "ગિરનારના એક નવપ્રસિદ્ધ પ્રશસ્તિ-લેખ પર દૃષ્ટિપાત," સ્વાધ્યાય, પુ. ૮, અંક ૪, પૃ. ૪૬૯-૪૮૯.
૧૪. જેમ કે પૂર્ણતલ્લગચ્છીય સુપ્રસિદ્ધ હેમચંદ્રાચાર્યના પ્રગુરુના પ્રગુરુ યશોભદ્રસૂરિએ (ઈસ્વીસન્ના દશમા શતકના અંતભાગે) ગિરનાર પર સંચારો કર્યાનો ઉલ્લેખ પ્રસ્તુત ગચ્છના દેવચંદ્રસૂરિના શાંતિનાથચરિત્ર (પ્રાકૃત : સં. ૧૧૬૦ / ઈ. સં. ૧૧૦૪), તથા હેમચંદ્રાચાર્યના ત્રિષ્ઠિશલાકાપુરુષચરિત્ર (૧૨મી શતાબ્દી મધ્યભાગ)ની પ્રાંત-પ્રશસ્તિ, ઇત્યાદિ સાહિત્યમાં મળે છે; તથા ચારાપદ્રગચ્છીય વાદિવેતાલ શાંતિસૂરિએ ઉજ્જયંતગિરિ પર સં. ૧૦૯૬ / ઈ. સં. ૧૦૪૦માં પ્રાયોપવેશન કર્યાનો પ્રભાવકચરિતમાં નિર્દેશ થયો છે.
૧૫. Nawab, *Jaina Tirthas*, p. 34.
૧૬. નવાબે આ પટ્ટને 'વીસવિહરમાન'નો માન્યો છે તે ભૂલ જ છે.
૧૭. સંઘવી શવરાજવાળી આ ગ્રંથમાં સંપાદિત(મધુસૂદન ઢાંકી, વિધાત્રી વોરા)માં આવો ઉલ્લેખ છે. (અહીં આ સંકલનમાં તે પુનર્મુદ્રિત કરી છે.)
૧૮. સંઘપતિ ગુણરાજ તથા સંઘપતિ શ્રીનાથની સાથે સોમસુંદરસૂરિ ઓછામાં ઓછું બે વાર તો યાત્રાર્થે ગિરનાર ગયેલા : (જુઓ મો. ૬૦ દેશાઈ, જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, મુંબઈ ૧૯૩૨, પૃ. ૪૫૬, ૪૫૮, ઇત્યાદિ.)
૧૯. જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ, શ્રી ચારિત્ર સ્મારક ગ્રંથમાળા : પુષ્પ ૩૮મું, અમદાવાદ ૧૯૪૯, પૃ. ૧૨૭.
૨૦. તપાગચ્છીય રત્નસિંહસૂરિ-શિષ્યની ૧૫મા શતકના મધ્યના અરસામાં રચાયેલી ગિરનાર-તીર્થમાળામાં નીચે

મુજબ ઉલ્લેખ છે :

સામી વિમલનાથ તિહિ ગાજઈ
નિરૂમલ સોવનમય તનું છાજઈ,
રાજઈ મહિમ નિધાન;
ચિંતામણિ શ્રીપાસ જિણેસર
સુરતર અજિતનાથ તિત્થેસર,
બિહુપરિ સોવન વાન, ૧૫
પીતલમય જિન પ્રતિમા બહુવિધ
સમવસરણિ શ્રીવીર ચતુર્વિધ
પૂજુ પુણ્ય નિધાન;
પનરનવોત્તર ફાગુણ માસિઈ,
વંદુ જાં.સસિ ભાણ. ૧૬

(સં. વિજયધર્મસૂરિ, પ્રાચીન તીર્થમાળા-સંગ્રહ, ભાવનગર સં. ૧૯૭૮ / ઈ. સં. ૧૯૧૨, પૃ. ૩૫.)

આ પ્રમાણને હિસાબે મૂળ પ્રતિમા સોને રસેલ કે ચક્રચકિત પિત્તળની હશે. એમાં કહેલ પિત્તળના મહાવીરના સમવસરણનો મોટો ખંડિત ભાગ ભોંયરામાંથી પ્રાપ્ત થયો છે. આ વિમલનાથનો પ્રાસાદ ખંભાતના શ્રેષ્ઠ શાણરાજ તથા ભુંભવે કરાવેલો. તેમાં પિત્તળની પ્રતિમા હોવાનું તપાગચ્છ હેમહંસગણિની ગિરનાર ચૈત્ય-પરિપાટીમાં નોંધાયું છે : યથા :

(શો ? શા)ણગર પ્રાસાદિ બિંબ પિત્તલમઈ ઠાવિઅ રટ' (જુઓ. પં. બેચરદાસ જીવરાજ દોશી, પુરાતત્ત્વ, ૧-૩ એપ્રિલ ૧૯૨૩, પૃ. ૨૮૬.)

૨૧. શાણરાજ ભુંભવની મૂળ પ્રશસ્તિ ખંડિત રૂપે મળતી હોઈ તેમાં પ્રતિજ્ઞાનું જે નિશ્ચિત રૂપે વર્ષ દીધું હશે તે પ્રમાણ લુપ્ત થયું છે.

૨૨. જુઓ 'Diskalkar, 'Inscriptions., p. 120.

૨૩. વિજયધર્મસૂરિ, પૃ. ૫૭, પાદટીપ.

ઋણસ્વીકાર

અહીં પ્રકટ કરેલ બન્ને ચિત્રો American Institute of Indian Studies, Varanasi Centre, ના ચિત્રકોશમાંથી પ્રાપ્ત થયાં છે. પ્રસ્તુત સંસ્થાના સહાય અને સૌજન્યનો અહીં સ્વીકાર કરું છું. ચિત્રસ્થ બન્ને પટ્ટો અગાઉ સારાભાઈ નવાબના ઉપર સંદર્ભ સૂચિત ગ્રંથમાં Plate 33, Figs 73-74 રૂપે પ્રગટ થઈ ચૂક્યાં છે; પણ એ પુસ્તક અલભ્ય હોઈ ચિત્રોને અહીં સંદર્ભ-સુવિધાર્થે પુનઃપ્રકાશિત કરવાનું યોગ્ય માન્યું છે.

વસ્તુપાલ-તેજપાલની કીર્તનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ

ગુજરાતની વિવિધલક્ષી વાસ્તુપ્રણાલીનો મધ્યકાલીન ભારતીય સ્થાપત્યના મહોદધિને સમૃદ્ધ કરવામાં ગણનાપાત્ર કહી શકાય એવો ફાળો રહ્યો છે. ગુજરાતના રાજવંશો, મંત્રીઓ, શ્રેષ્ઠીઓ, અને બહુજનસમાજે ગૂર્જરધરાને વાસ્તુકૃતિઓથી શણગારવામાં કોઈ ક્યાશ રાખી નહોતી. આ વિપુલ પ્રશ્રયના પ્રતાપે એની વિશિષ્ટ સ્થાપત્યશૈલી પણ પૂર્ણ વિકાસ સાધી રહી; સારાથે પશ્ચિમ ભારતમાં વ્યાપ્ત એવી આ પ્રાણવાન મરુગૂર્જર પ્રથા પોતાની આંતરિક શક્તિ, એને અનુલક્ષીને રચાયેલા વાસ્તુગ્રંથોનું શિસ્તપૂર્ણ નિયમતંત્ર, તેમ જ સતત મળેલા પ્રશ્રય અને પોષણના પ્રતાપે આજ દિવસ સુધી ટકી રહી છે. વિધર્મી શાસનના કારણે ઉત્તરાપથમાં ઘણે સ્થળે જ્યારે દેવાલય સ્થાપત્યની ગ્લાનિ થઈ ત્યારે ગુજરાત અને રાજસ્થાનમાં એનો દીપ નિષ્કંપ જલતો રહ્યો. પશ્ચિમ ભારતની આ આલંકારિક અને કલાપૂર્ણ વાસ્તુપરંપરાની જ્યોતને અબાધિત, અવિરત ઉત્તેજન આપી પ્રકાશિત રાખી એની રક્ષા કરનાર, એની રચનાઓના મર્મજ અને પ્રશંસક, એની પ્રગતિના પુરસ્કર્તા અને પોષક તો હતા એ કાળે થયેલા કલિકાલકુબેર મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલ અને એમના લઘુબંધુ વાણિજ્યવીર રાજપુરુષ તેજપાલ. ગુજરાતની સ્વાધીનતા અને સંસ્કૃતિના સમર્થ સંરક્ષક, એની અસ્મિતાના અઠંગ આરાધક, દુર્જય રણવીર છતાંયે ધર્મવીર, સ્વધર્મનિષ્ઠ છતાંયે સર્વધર્મસમદર્શી, શ્રી અને સરસ્વતીના સમાન લાડીલા સચિવેશ્વર વસ્તુપાલ અને ધર્મધુરંધર તેજપાલનાં સદ્ધર્મકૃત્યોની સવિસ્તર નોંધ એમના સમકાલીન પ્રશંસકો અને વિદ્યાશ્રિતોએ રચેલાં કાવ્યો અને પ્રશસ્તિઓ તેમ જ ચરિત્રચિત્રણમાંથી વિગતે મળી આવે છે. ઉત્તરકાલીન લેખકો પણ વસ્તુપાલ-તેજપાલની ધર્મવિષયક પ્રવૃત્તિઓનું સવિસ્તર, કેટલીક વાર અતિશયોકિતભર્યું, વર્ણન કરતાં ચૂક્યા નથી. એ તમામ ગ્રંથસાધનોનાં નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, અને વિશ્લેષણ દ્વારા પ્રાપ્ત થતી અંતિમ અને વિશ્વસ્ત માહિતીના આધારે એટલું ચોક્કસ નિશ્ચિત થાય છે કે એમણે નિર્માણ કરાવેલ પ્રાસાદો અને પ્રતિમાઓ, વાપીઓ અને જલાશયો, પ્રાકારો અને પ્રકીર્ણ રચનાઓની સંપૂર્ણ યાદી સ્તબ્ધ કરે એવી વિસ્તૃત અને વિગતપૂર્ણ છે. સમ્રાટો પણ સવિસ્મય લજ્જિત બન્યા હશે એટલી વિશાળ સંખ્યામાં વાસ્તુ અને શિલ્પની રચનાઓ આ મહાન્ બંધુઓ દ્વારા થયેલી છે. અગાઉ કોઈ એક લેખમાં આ મહત્વપૂર્ણ વિષય પર પૂર્ણ અને તલસ્પર્શી આલોચના થયેલી જાણમાં ન હોઈ અહીં એની વિગતવાર ચર્ચા કરવા વિચાર્યું છે. આ રસપ્રદ વિષય પર પ્રકાશ પાડનાર સાધનોમાં મુખ્યત્વે નીચેનાં ગ્રંથ અને પ્રશસ્તિ રચનાઓનો આધાર અહીં લેવામાં આવ્યો છે : (૧) કવિ સોમેશ્વરકૃત કીર્તિકૌમુદી (ઈ. સ. ૧૨૨૧ આસપાસ), (૨) જયસિંહસૂરિરચિત 'શકુનિકાવિહારપ્રશસ્તિ' (ઈ. સ. ૧૨૩૦ પૂર્વે), (૩)-(૪) નાગેન્દ્રગચ્છીય ઉદયપ્રભ-

સૂરિવિરચિત ધર્માભ્યુદય મહાકાવ્ય(ઈ. સ. ૧૨૩૦ પૂર્વે) તથા સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિની (ઈ. સ. ૧૨૩૨ પૂર્વે), (૫) અરિસિંહકૃત સુકૃતસંકીર્તન (ઈ. સ. ૧૨૩૧ પૂર્વે), (૬) નરેન્દ્રપ્રભસૂરિવિરચિત 'વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ'(મોટી), (૭) વિજયસેનસૂરિકૃત રેવંતગિરિરાસુ (ઈસ્વી ૧૨૩૨ બાદ) (૮) પાલ્લણપુત્રકૃત આબુરાસ, (૯) બાલચંદ્રકૃત વસંતવિલાસ, (ઈ. સ. ૧૨૪૦ પશ્ચાત્), (૧૦) મેરુતુંગાચાર્યકૃત પ્રબંધચિંતામણિ (ઈ. સ. ૧૩૦૯), અને (૧૧) જિનહર્ષગણિ વિરચિત વસ્તુપાલચરિત્ર (ઈ. સ. ૧૪૪૧). આ સિવાયના ગ્રંથો-જેવા કે જિનપ્રભસૂરિવિરચિત કલ્પપ્રદીપ (૧૩મી-૧૪મી શતાબ્દી), રાજશેખરસૂરિનો પ્રબંધકોશ (ઈ. સ. ૧૩૪૯), અને મુનિશ્રી જિનવિજયજી સંપાદિત પુરાતન પ્રબંધસંગ્રહના ૧૩થી ૧૫મી શતાબ્દીના લેખનોમાં જણાવેલી કેટલીક નોંધોના અપવાદો બાદ કરતાં બાકીનાની વિગતો તપાસતાં ઘણી વાર વ્યવહારુ શક્યતાઓની પરિસીમાઓ વટાવી જતી હોઈ અહીં તેને બહુ લક્ષમાં લેવામાં આવી નથી; જ્યારે ઉપર કહી તે ૧૧ રચનાઓમાં અપાયેલી નોંધો સમતોલ, અન્યોન્ય પ્રામાણિત, પૂરક અને પ્રતીતિકર, તેમ જ કેટલીક વાર ઉપલબ્ધ ઉત્કીર્ણ લેખોના આધારો પર નિઃશંક પુરવાર થતી હોઈ અહીં એને જ પ્રમાણભૂત માનવામાં આવી છે. આ સિવાય ઉત્તરાકાલીન લેખકોએ વસ્તુપાલ-તેજપાલને અનુલક્ષીને લખેલા રાસમાંથી કેટલીક ઉપયોગી લાગી તે માહિતીનો પણ અહીં-સમાવેશ કર્યો છે. તેમાં હીરાણંદ (ઈ. સ. ૧૪૨૯), લક્ષ્મીસાગર (ઈ. સ. ૧૪૫૨ પશ્ચાત્), પાર્શ્વચંદ્ર (ઈ. સ. ૧૫૪૧), સમયસુંદર (ઈ. સ. ૧૬૨૬), અને મેરુવિજય(ઈ. સ. ૧૬૬૫)ની કૃતિઓ પ્રમુખ રૂપે ગણી શકાય. આ વાઙમયિક સાધનો ઉપરાંત ગિરનાર અને આબુ પરની બે મોટી પ્રશસ્તિઓના શિલાલેખોમાં અપાયેલી વિગતો તેમ જ શત્રુંજય, આબુ, અણહિલ્લવાડ પાટણ, ખંભાત, નગરા, સેરિસા, તારંગા, ધોળકા, ગણેશર, અને પ્રભાસમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા પ્રકીર્ણ લેખોની માહિતીને પણ અહીં સમાવી લેવામાં આવી છે.

વસ્તુપાલ-તેજપાલનાં ધર્મલક્ષી સુકૃત્યોનું સમગ્રાવલોકન કરતાં એ મહામના મંત્રીઓની દાનશીલતાનો પ્રવાહ જૈન અને બ્રાહ્મણધર્મનાં ધર્મસ્થાનો પરત્વે તેમ જ ધાર્મિક અને જનોપયોગી વાસ્તુનિર્માણ તરફ નિષ્પક્ષ રીતે, પૂર્ણ ઔદાર્યથી, એકધારો વહ્યો છે. આ સુકૃત્યો કરતી વખતે આ સહૃદયી, પ્રેમાળ મંત્રીઓ પોતાના ભાઈભાંડુઓ, પૂર્વજો, ગુરુજનો, સગાંસંબંધીઓ, મિત્રો અને સમકાલીન રાજપુરુષોને પણ ભૂલ્યા નથી. આ તમામ સુકૃત્ય-રચનાઓનું વિશ્લેષણ કરતાં આ પ્રમાણે વર્ગીકરણ થાય છે : નાગરિક વાસ્તુમાં (૧) નગર નિર્માણ, (૨) વરણ વિધાન : અ તટાક, આ કુંડ, ઇ વાપી, ઈ કૂપ, ઉ પ્રપા, ઋ તકમંડપિકા. અને સાથે જ દેવાલયાદિ વાસ્તુકર્મણામાં (૩) પ્રાસાદ નિર્માણ: અ જૈન, આ બ્રાહ્મણીય, ઇ મુસ્લિમ; (૪) દેવકુલિકાદિ નિર્માણ: અ જૈન, આ સ્તંભ, ઇ પ્રતિહસ્તક, ઈ ઉત્તાનપટ્ટ, (૫)

સુવર્ણદંડકલશાધિરોપણ, (૬) સંચારપાજા નિર્માણ, તેમ જ (૭) જીર્ણોદ્ધારો : અ જૈનમંદિરો, આ બ્રાહ્મણીય મંદિરો, અને (૮) પ્રતિમા-પ્રતિષ્ઠા, અ જૈન (જિન, સરસ્વતી, યક્ષીયક્ષાદિ), આ બ્રાહ્મણીય દેવતાઓ, ૬ આરાધક મૂર્તિ; તદુપરાંત (૯) અન્ય ઇમારતો: અ પૌષધશાલા, આ બ્રહ્મશાલા, ૬ ધર્મશાલા, ૬ રથશાલા, ૩ સત્રાગાર, ૩ મઠ અને (૧૦) શેષ: અ શુલ્કમંડપિકા, આ હટ્ટિકા, અને ૬ વાટિકા.

ગ્રંથોમાં સૌથી વિશેષ વિગતો વસ્તુપાલચરિત્રમાં અપાયેલી છે, જ્યારે પ્રશસ્તિઓમાં અલંકારમહોદધિના અંતે નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ આપેલી પ્રશસ્તિ સૌથી મોટી અને વિગતપૂર્ણ છે. જુદાં જુદાં સ્થળોએ વસ્તુપાલ-તેજપાલે કરાવેલ સુકૃત્યોની અહીં રજૂ કરવામાં આવી રહેલી હકીકતો બહુધા મૂળ કૃતિઓની અસલ શબ્દરચનાઓને પ્રામાણિક રહીને કરવામાં આવી છે.

(૧) શત્રુંજય

ચેતાંબર જૈન તીર્થોમાં અગ્રણી એવા આ દેવાત્મા સમા પુનિત, પ્રાચીન, પર્વતીય તીર્થ પર વસ્તુપાલને અપાર ભક્તિ, પ્રીતિ, અહોભાવ હતાં. એની એણે સાડાસાત વાર યાત્રા કરેલી. છેલ્લી યાત્રા અધૂરી રહી અને મહાયાત્રા બની. અહીં એણે ઘણાં સુકૃત કરાવેલાં. શત્રુંજયના દક્ષિણ શ્રંગ પર મંત્રીશ્વર ઉદયનના પુત્ર વાગ્ભટ્ટે ઈ. સ. ૧૧૫૭માં પુનર્નિર્માણ કરાવેલ ભગવાન્ સમો મણિકાંચનમય પૃષ્ઠપટ્ટ અને મુખભાગે શાતકુંભમય તોરણ કરાવ્યાં. એ પ્રાસાદના ત્રણે મંડપો પર જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપી મહારત્નવત્ ત્રણ સુવર્ણકલશો પૌત્ર પ્રતાપસિંહના^૧ કલ્યાણ અર્થે ચઢાવ્યાં. એના પ્રવેશદ્વારમાં આરસનું મોટું તોરણ કરાવ્યું; તેમ જ એની સન્મુખે ઉભયમુખી લક્ષ્મીની^૨ મધ્યમૂર્તિવાળું તોરણ કરાવ્યું. એની સમીપમાં પ્રશસ્તિ સહિત બે ચતુષ્કિકાઓ કરાવી; તેમ જ ત્યાં લુણિગ અને મલ્લદેવની અશ્વારૂઢ મૂર્તિઓ જુદી મંડપિકાઓમાં કરાવી; અને ઉત્તર-દક્ષિણે ચાર ચાર ચતુષ્કિકાઓ કરાવી. નાભેયના આ મહામંદિરની સામે પ્રત્યેક દ્વારે તોરણયુક્ત ઇન્દ્રમંડપ^૩ કરાવ્યો. તેમાં ભીમદેવ (?)^૪, મહામંડલેશ્વર વીરધવળ, અને રાણી જૈતલદેવીની દ્વિપારૂઢ મૂર્તિઓ કરાવી; જ્યારે પોતાની અને તેજપાલની તુરગારૂઢ મૂર્તિઓ ઉપરાંત લલિતાદેવી(?)^૫, સાત ગુરુજનો, પૂર્વજો, સંબંધીઓ અને મિત્રવર્ચમંત્રી યશોવીર(?)ની મૂર્તિઓ મુકાવી. આ ઉપરાંત આદિનાથના એ મૂલચૈત્યના વામપક્ષે દ્વિતીય પત્ની સોબુકાના શ્રેયાર્થે ભૃગુકચ્છવિભૂષણ શ્રી મુનિસુવ્રતસ્વામીનું સમવસરણ, અશ્વાવબોધચરિત્ર, અને શકુનિકાચરિત્રપટ્ટ સહિતનું મંદિર કરાવ્યું. સત્યપુરમંડન મહાવીરના એ મંદિરને છોડે, પ્રવેશમાર્ગે, બે તોરણવાળું વાગ્દેવી(ભારતી)નું મંદિર કરાવ્યું. આ ત્રણે મંદિરો પર પ્રતાપસિંહના કલ્યાણ માટે કાંચન-કલશો મુકાવ્યા. ભૃગુપુરાવતારના મંદિરમાં પ્રપિતામહ ચંડપ્રસાદના શ્રેયાર્થે અજિતનાથ અને સંભવનાથના બિંબ મુકાવ્યાં તેમ જ પોતાની અને સોબુકાની મૂર્તિ મુકાવી. એ શકુનિચૈત્યની પાછળ સ્વર્ગીય બંધુ મલ્લદેવના

શ્રેયાર્થે ઉત્તુંગ તોરણ સહિત અષ્ટાપદ તીર્થ કરાવ્યું : આટલામાં જ પોતાના અને લલિતાદેવીના શ્રેયાર્થે સ્ફટિકના દ્વારવાળી ઉત્તરમુખી બે દેવકુલિકાઓ કરાવી. એ સિવાય ગિરનારના ચાર કૂટ—અંબા, અવલોકના, શાંબ અને પ્રદ્યુમન—ના શિખરાવતાર, હેમદંડકલશયુક્ત મંદિરો સાથે રૈવતાધીશ નેમિનાથનું ચૈત્ય કરાવ્યું : તેમ જ સ્તંભનકાષિપ પાર્શ્વનાથનું મંદિર કરાવ્યું. એક ઉત્સવમંડપ કરાવ્યો. જિનમાતા મરુદેવીના મંદિર પર હેમદંડ સહિત કલશ મુકાવ્યો. તીર્થરક્ષક કપર્દીયક્ષના પુરાતન મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. એમાં વામપક્ષે તોરણ કરાવ્યું અને અંતરાલના ગોખલામાં પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ કરાવી તેમ જ ત્યાં પરિધિમાં આરસની જગતી કરાવી. જગતીમાં મત્તવારણ મંડિત ઉત્તુંગ તોરણ કરાવ્યું. આદિનાથના આ દેવાલયસમૂહ ફરતો પ્રતોલીયુક્ત પ્રાકાર કરાવ્યો. (અહીં યુગાદિદેવના મંદિર પાસે શિલ્પીએ ઘડેલી સ્વર્ગીય માતા કુમારદેવીની પ્રતિમા જોઈ આર્દ્રહૃદયી મંત્રીશ્વરની આંખોમાં આંસુ આવેલાં.) શત્રુંજયના (ઉત્તર શૃંગ પર આવેલા) શાંતિનાથના પ્રાચીન મંદિર પર પાંચ શાતકુંભ (સુવર્ણકલશ) મુકાવ્યા અને એના મંડપમાં સાંત દેવકુલિકાઓ^૬ કરાવી; તેમ જ સાત જયસ્તંભો આરોપ્યા. આટલામાં ક્યાંક ગજપાદકુંડ પણ કરાવ્યો. મોઢેરપુરાવતાર મહાવીરના મંદિરમાં પોતાની આરાધક મૂર્તિ મુકાવી. શત્રુંજય પર પોતે કરાવેલાં દેવસ્થાનોના ખર્ચનિભાવ માટે વીરધવલ પાસે તામ્રશાસન કરાવી અર્કપાલિત (અંકેવાળિયા) ગામ સમર્પણ કરાવ્યું.

શત્રુંજયને અનુલક્ષીને લઘુબંધુ તેજપાલે પણ કેટલાંક સુકૃત્યો કરાવેલાં જેની નોંધ હવે જોઈએ. એણે શત્રુંજય પર ચડવાની પાજ (સંચારપાજા) કરાવી. આદિનાથના શૃંગની સામે અનુપમાદેવીના શ્રેય માટે અનુપમાસરોવર કરાવ્યું. એના ઉપકંઠ અને કુંડ વચ્ચેના તટ પર વાટિકા કરાવી. ત્યાં અંબાલય, કપર્દીભવન અને પદ્મબંધ (પગથિયા) કરાવ્યાં. ઇન્દ્રમંડપ પાસે નંદીશ્વરદ્વીપચૈત્ય કરાવ્યું. પોતાની સાત ભગિનીઓના^૭ કલ્યાણ અર્થે સાત દેવકુલિકાઓ કરાવી. બંધુ મલ્લદેવની બે વિધવા પત્નીઓ—લીલુ અને પાનુ—અને એમના પુત્ર પૂર્ણસિંહ અને પૌત્ર પેથડના શ્રેયાર્થે ત્યાં બીજી ચાર દેવકુલિકાઓ કરાવી. મંત્રી યશોરાજ- (યશોવીર ?)^૮ના શ્રેયાર્થે ત્રણ દેવકુલિકાઓ કરાવી. પોતાની અને અનુપમાદેવીની આરસની બે મૂર્તિઓ કરાવી. શંખેશ્વરાવતાર પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ કરાવી. છેલ્લે વસ્તુપાલના સ્મરણમાં સ્વર્ગારોહણ પ્રાસાદ કરાવ્યો.^૯

ઈ. સ. ૧૩૧૩ દરમિયાન થયેલાં ખંડન અને ત્યારપછીના જીર્ણોદ્ધાર, ખાસ કરીને ૧૬મી શતાબ્દીના કર્માશાના જીર્ણોદ્ધાર દરમિયાન શત્રુંજય પરની વસ્તુપાલ-તેજપાલ નિર્મિત સ્થાપત્યકૃતિઓનો અન્ય પ્રાચીન દેવાલયો સાથે સર્વથા વિનાશ થયો હોવાનું જણાય છે.

(૨) પાદલિમ્પુર

શત્રુંજયની તળેટીમાં વાગ્ભટ્ટ-પ્રપા પાસે અને પાલીતાણાની સીમમાં વસ્તુપાલે લલિતાદેવીના શ્રેયાર્થે લલિતાસર કરાવ્યું. એના સેતુ પર રવિ, શંકર, સાવિત્રી અને વીરજિનનાં ધામો કરાવ્યાં. જિનપૂજન માટે કુસુમવાટિકા તેમ જ પ્રપા અને વસતી કરાવ્યાં. પાલીતાણાગામમાં મહાવીરનું મંદિર કરાવ્યું અને ત્યાં કુમારવિહાર (વસ્તુતથા ત્રિભુવનવિહાર) પર હેમકુંભ અને ધજા ચડાવ્યાં.

(૩) ગિરનાર

શત્રુંજય પછીનું તરતનું મહત્ત્વ ધરાવતા પુરાણપ્રસિદ્ધ રૈવતાચલ—ગિરનાર—પર પણ વસ્તુપાલે મહત્ત્વનાં સુકૃત્યો કરાવેલાં. અહીં ઈ. સ. ૧૧૨૮માં સોરઠના દંડનાયક સજ્જન દ્વારા નવનિર્મિત તીર્થનાયક ભગવાન નેમિનાથના મંદિરના પશ્ચિમ તેમ જ ઉત્તર અને દક્ષિણ દ્વારે તોરણો કરાવ્યાં. એના ગૂઢમંડપ આગળની ત્રિક(મુખમંડપ)માં ડાબીજમણી બાજુએ પિતા તથા પિતામહની અશ્વારૂઢ મૂર્તિઓ કરાવી, તેમ જ ત્યાં પિતાના શ્રેયાર્થે અજિત અને શાંતિજિનની કાયોત્સર્ગ પ્રતિમાઓ કરાવી. સંકડાશ ટાળવા અહીં ઈન્દ્રમંડપ પણ કરાવ્યો. મંડપ પર કલ્યાણકલશો મુકાવ્યાં. નેમિનાથના આ પ્રશસ્ય જિનભવનના અંતભાગે (પાછળ, પૂર્વમાં) પૂર્વજોની પ્રતિમાઓ અને પ્રશસ્તિ સહિત કાશ્મીરાવતાર દેવી સરસ્વતીની કુલિકા કરાવી.

આ સિવાય વસ્તુપાલે અહીં કેટલાંક મહત્ત્વનાં નવાં મૌલિક મંદિરો પણ કરાવેલાં. એમાં સ્વશ્રેયાર્થે શત્રુંજયાવતાર ઋષભદેવનું મંદિર, તેને વામપક્ષે જોડેલો લલિતા-દેવીની પુણ્યવૃદ્ધિ અર્થે કરાવેલ, પૂર્વજોની મૂર્તિ સાથેનો, વિંશતી જિનાલંકૃત સમ્મેતશિખર મંડપ અને દક્ષિણ પક્ષે સોબુકાના શ્રેયાર્થે કરાવેલ અષ્ટાપદતીર્થ સમેત ‘વસ્તુપાલવિહાર’ નામે ઓળખાતું, ઈ. સ. ૧૨૩૨માં પૂર્ણ થયેલું, ઝૂમખું મુખ્ય અને મહત્ત્વનું છે. આદિનાથના એ મંદિરમાં પોતાના પૂર્વજોના શ્રેયાર્થે અજિતનાથ અને વાસુપૂજ્યનાં બિંબ મુકાવ્યાં. એના મંડપમાં ચંડપની મૂર્તિ, વીર જિનેન્દ્રનું બિંબ, અને અંબિકાની મૂર્તિ કરાવ્યાં; ત્યાં ગર્ભગૃહના દ્વારની ડાબીજમણી બાજુએ પોતાની અને તેજપાલની ગજારૂઢ મૂર્તિઓ કરાવી. અષ્ટાપદના મંડપમાં કુમારદેવીની અને ભગિનીની મૂર્તિ કરાવી. આ ત્રણે પ્રાસાદનાં ત્રણ તોરણ કરાવ્યાં. આ વસ્તુપાલવિહારની પૃષ્ઠે કપર્દીયક્ષનું મંદિર કરાવ્યું. ઋષભદેવની માતા મરૂદેવીનું મંદિર અને તેમાં જિનમાતાની ગજારૂઢ મૂર્તિ કરાવી. આ ઉપરાંત સ્તંભનપુરાવતાર પાર્શ્વનાથનું મંદિર કરાવ્યું. અહીં પણ વસ્તુપાલે સત્યપુરાવતાર મહાવીરનું મહિમાસ્વરૂપ મંદિર બંધાવેલું. નેમિનાથની પ્રતિમા અને આત્મીય, પૂર્વજ, અનુજ, પુત્રાદિની મૂર્તિઓ સહિતનો એક સુખોદ્ઘાટનક કે મુખોદ્ઘાટનક સ્તંભ કરાવ્યો. ઉત્તર બાજુએ પિતા આસરાજ અને પિતામહ

સોમની અશ્વારૂઢ મૂર્તિઓ કરાવી. જિનમઠની પ્રપા કરાવી અને ત્રણ દેવકુલિકાઓ કરાવી. શિવાચૈત્યમાં પોતાની, પોતાની પત્નીની, તેજપાળ અને એની ભાર્યાની મૂર્તિ મુકાવી. અંબાશિખરે અંબિકાસદનનો નવો મંડપ કરાવ્યો. અંબિકાનું આરસનું પરિકર કરાવ્યું. અર્હતની દેવકુલિકા કરાવી. અહીં ચંડપના શ્રેયાર્થે નેમિનાથની મૂર્તિ તથા ચંડપ, મલ્લદેવ, તેજપાળ અને પોતાની મૂર્તિઓ કરાવી. અવલોકનાશિખરે ચંડપ્રસાદની પુણ્યવૃદ્ધિ અર્થે નેમિજિનની પ્રતિમા તેમ જ ચંડપ્રસાદની અને પોતાની પ્રતિમા મુકાવી. પ્રદ્યુમનશિખરે સોમના શ્રેયાર્થે નેમિજિનની મૂર્તિ તથા સોમની અને તેજપાળની મૂર્તિ મુકાવી. શાંભશિખરે પિતા આસરાજના કલ્યાણ અર્થે નેમિનાથની પ્રતિમા તેમ જ આસરાજ અને કુમારદેવીની પ્રતિમા મુકાવી^{૧૦}.

તેજપાળે ગિરનાર ઉપર તો માત્ર ‘કલ્યાણત્રય’સંજ્ઞક નેમિનાથનું મંદિર બંધાવ્યાના ઉલ્લેખો છે. એ મંદિરનો સમરસિંહ-માલદેએ ઈ. સ. ૧૪૩૮માં આમૂલચૂલ ઉદ્ધાર કરેલો અને હાલ તે સંગ્રામસોનીના મંદિર તરીકે ઓળખાય છે. વસ્તુપાલે કરાવેલા પાર્શ્વનાથના ચૈત્યને સ્થાને સંપ્રતિ રાજાના મંદિરના નામે ઓળખાતું શાણરાજ અને ભુંભવે ઈ. સ. ૧૪૫૩માં બંધાવેલું મંદિર ઊભું છે; જ્યારે સત્યપુરવીરને સ્થાને નરપાલ સંઘવીએ ઈ. સ. ૧૪૩૮ના અરસામાં મહાવીરનું નવીન જ મંદિર બંધાવ્યું જે હાલ મેલકવસહી તરીકે ઓળખાય છે. અંબિકાના મંદિરનો પણ શ્રેષ્ઠી સોમલે ઈ. સ. ૧૪૬૮માં પૂર્ણરૂપે ઉદ્ધાર કરેલો છે. છતાં વસ્તુપાલની મુખ્યકૃતિ ‘વસ્તુપાલ-વિહાર’ હજુ અસ્તિત્વમાં છે. નેમિનાથના મંદિરની પાછળ એ મંદિર આવેલું છે. તેમાં પણ જોકે મંડપોની છતો, સંવરણા, અને ગર્ભગૃહનાં શિખર ૧૫મી શતાબ્દીમાં નવેસરથી બંધાયાં લાગે છે. આ મંદિરમાં જ સંવત્ ૧૨૮૮ના વર્ષવાળી વસ્તુપાલની ૬ મોટી અને મહત્ત્વપૂર્ણ શિલાલેખપ્રશસ્તિઓ લગાવેલી છે. આ દેવાલય ગુજરાતના સ્થાપત્યની એક અણમોલ કૃતિ ગણાય છે.

ડુંગર ઉપરના સ્થાપત્ય ઉપરાંત ગિરનારની તળેટીમાં તેજપાલે ગઢ સહિત તેજલપુર વસાવેલું. તેમાં મમ્માણી ખાણના પથ્થરમાંથી ઘડેલી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા સહિત આસરાજવિહાર કરાવ્યો. આ ઉપરાંત ત્યાં વસતી, સંઘેશગૃહ, સત્રાગાર, વાપી, પ્રપા, અને નવહટ્ટ કરાવ્યાં. પાર્શ્વનાથની પૂજા માટે ઉદ્યાન કરાવ્યું; અને માતાના નામથી કુમારસરોવર કરાવ્યું. વજ્રાપથમાં ભવનાથનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો. ત્યાં આગળ કાલમેઘ ક્ષેત્રપાલ સ્થાપ્યા અને આશ્વમંડપ કરાવ્યો. તેજપાલની આ તમામ કૃતિઓ (કદાચ કુમાર-સરોવર સિવાય)* કાળબળે નષ્ટ થઈ ચૂકી છે. ભવનાથ મહાદેવનો અંદરનો જૂનો ભાગ હજુ ઊભો છે. તે તો મૈત્રકકાલ જેટલો છે.

★ તળાવ દરવાજા બહાર આવેલાં આ તળાવમાં હવે વસાહત બની ગઈ છે.

(૪) વામનસ્થળી

મંત્રી તેજપાળે વંધળીમાં વસતી કરાવી અને ગામના પ્રાંતરમાં વાપી કરાવી.

(૫) દેવપત્તન

વસ્તુપાલે અહીં પુરાતન ચંદ્રપ્રભજિનના મંદિરના અંત ભાગે પૌષધશાલા સહિત અષ્ટાપદપ્રાસાદ બંધાવ્યો. એક બીજી પૌષધશાલા પણ કરાવી અને આવક માટે અક્રશાલા અને ગૃહમાલા કરાવી આપ્યાં. ભગવાન સોમનાથની રત્નપ્રચિત મુંડમાળા રાજા વીરધવળના સંતોષ માટે કરાવી. સોમનાથના મંદિર આગળ તેજપાલે પોતાની કીર્તિ માટે ડુંગર જેવા બે હાથી અને એક ઘોડો કરાવ્યા. દ્વિજના વેદપાઠ માટે બ્રહ્મશાલા અને સત્રાગાર કરાવ્યાં. તેજપાળે આદિનાથનું મોટું મંદિર કરાવ્યું. અનુપમાદેવીએ ઈ. સ. ૧૨૩૪માં મહાવીરના બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. વસ્તુપાલે કરાવેલા અષ્ટાપદના સ્તંભો અને સુંદર છત હાલ અહીંના જુમ્મામસ્જિદના પ્રવેશમંડપમાં છે; જ્યારે તેજપાલવાળા આદિનાથ મંદિરના સ્તંભો અને મંડપની છત માર્છપુરી મસ્જિદમાં છે^{૧૧}.

(૬) કુહેડીગ્રામ

તપોધનો માટે વસ્તુપાલે અભિરામ (આરામ ? આશ્રમ ?) કરાવ્યો^{૧૨}.

(૭) કોડિયનારિ

કોડીનારમાં વસ્તુપાલે નેમિનાથચૈત્યને ચંચધ્વજથા શાાભત ક્યુ. આબકાના મદિરનો ઉદ્ધાર કરી તેના પર હેમકલશ ચઢાવ્યો.

(૮) અજાહરપુર

ઉના પાસેના અજારાગ્રામમાં મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલે જિનાધીશ(પાર્શ્વનાથ ?)ના મંદિરનો ઉદ્ધાર કરી તેના શિખર પર કાંચનકલશ મુકાવ્યો. નિત્યપૂજા અર્થે ગામની બહાર વાટિકા અને વાપી કરાવ્યાં.

(૯) મધુમતી

મહુવામાં જાવડી શ્રેષ્ઠીએ કરાવેલ વીરમંદિર પર વસ્તુપાલે ધજા અને હેમકુંભ મુકાવ્યાં.

(૧૦) તાલધ્વજપુર

તળાજામાં વસ્તુપાલે ઋષભદેવનો પ્રાસાદ કરાવ્યો.

(૧૧) અર્કપાલિત

પાલીતાણા ક્ષેત્રની નજીક આવેલા ઉત્તર મધ્યકાળમાં અંકીપલિય નામે કે અત્યારે અંકેવાળિયાના નામે ઓળખાતાં ગામમાં વસ્તુપાલે જનકની ધર્મવૃદ્ધિ માટે શ્રી વીરજિનનું મંદિર કરાવ્યું. માતૃપુણ્યાર્થે પ્રપા, પિતૃપુણ્યાર્થે સત્ર, સ્વશ્રેયાર્થે વસ્તુપાલસરોવર અને ગ્રામલોકોના કલ્યાણ માટે શિવમંદિર અને પાન્યાવાસ કુટિ પણ કરાવ્યાં.

(૧૨) વલભી

વલભીપુરમાં મલ્લદેવના શ્રેયાર્થે વસ્તુપાલે ઋષભપ્રભુના મંદિરનો ઉદ્ધાર કર્યો; કૂપ, સુધાર્કુડ, અને પ્રપા કરાવ્યાં.

(૧૩) વિરેજયગ્રામ

અહીં વસ્તુપાલ વિહાર કરાવ્યો, તેમ જ યાત્રિકોની સગવડ માટે સત્ર અને પ્રપા કરાવ્યાં. સંઘને ઊતરવા માટે પ્રતોલી સહિત સ્થાન કરાવ્યું. પાંચ મઠ કરાવ્યા.

(૧૪) વાલાકભુંડપદ્ર

(વાળાક પંથક ?)માં વસ્તુપાલે વટકુપમંડપિકા કરાવી.

(૧૫) કલિર્ગુદ્દીગ્રામ

તેજપાળે અહીં પ્રપા અને વાપી કરાવ્યાં, વસ્તુપાલે તેની ડાબી બાજુએ ગાંગેયનું કલશયુક્ત મંદિર કરાવ્યું.

(૧૬) વર્ધમાનપુર

વસ્તુપાલે વઢવાણમાં વર્ધમાનજિનેશનો હેમકુંભદંડવિભૂષિત બાવન જિનાલયવાળો પ્રાસાદ કરાવ્યો. સંઘરક્ષા માટે દુર્ગ કરાવ્યો. વીરપાલદેવના (મહાવીરના ?) પુરાતન દેવાલયનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો. વાપી કરાવી અને બે સત્રાગારો કરાવ્યાં. આ મંદિરો કાળના ગર્ભમાં વિલીન થઈ ગયાં છે.

(૧૭) ધવલકક્ક

વીરધવલના સમયમાં ધોળકા વાઘેલાઓનું પાટનગર હતું. અહીં વસ્તુપાલે શત્રુંજયાવતાર શ્રી નાભિજિનેશનો વિશાલખિંબપ્રતિષ્ઠિત, સુવર્ણકલશયુક્ત, ચતુર્વિંશતિ પ્રાસાદ તેમ જ કપર્દીયક્ષનું મંદિર કરાવ્યું. પૌષધશાલા કરાવી, મુનિઓ માટે બીજી વસતી પણ કરાવી. રાણકભટ્ટારકના મંદિરનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો તથા વાપી અને પ્રપા કરાવ્યાં. તેજપાલે અહીં

ઉજ્જયંતાવતાર શ્રી નેમિનાથનો 'ત્રૈલોક્યસુંદર'પ્રાસાદ કરાવ્યો. અહીંની ટાંકા મસ્જિદમાં આ પૈકીના કેટલાક અવશેષો હોવા જોઈએ. વસ્તુપાલના મૂલમંદિરનું સ્થાન ધોળકામાં બતાવવામાં આવે છે, પણ વર્તમાન મંદિર પ્રમાણમાં અર્વાચીન છે.

(૧૮) ધંધુક્ક

વસ્તુપાલે ધંધુકામાં ચતુર્વિંશતિબિંબ અને વીરજિન સહિત અષ્ટાષ્ટક ચૈત્ય કરાવ્યું. કુમારવિહારનો ઉદ્ધાર કરી એમાં મૂલનાયકની પ્રતિષ્ઠા કરી અને શિખર પર હેમકુંભ મુકાવ્યાં. તેજપાલે અહીં મોઢવસતિમાં પાંચાલિકા(પૂતળી)વાળો રંગમંડપ કરાવ્યો. એ ઉપરાંત અહીં ત્રણ ધર્મશાલા, બે વિદ્યામઠ અને ત્રણ સત્રાગાર કરાવ્યાં. ધંધુકા અને હડાલાના પ્રાંતરમાં વીરધવળના સુકૃત માટે પ્રપા સહિત વાપી કરાવી^{૧૩}.

સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં કરાવેલ સુકૃત્યોના અવલોકન બાદ હવે લાટમાં તેમણે કરાવેલ કૃતિઓની નોંધ જોઈએ.

(૧૯) ગણેશ્વર

વસ્તુપાલે અહીં ઈ. સ. ૧૨૩૫માં ગણેશ્વરના મંદિરનો મંડપ કરાવ્યો.

(૨૦) નવસારિકા

નવસારીમાં તેજપાલે બાવન જિનાલયયુક્ત પાર્શ્વનાથનો પ્રાસાદ કરાવ્યો.

(૨૧) ઘણદેવીપુરી

ગણદેવીમાં તેજપાલે નેમિચૈત્ય કરાવ્યું.

(૨૨) ઝીઝરીઆ ગ્રામ

તેજપાલે (ઝગડિયામાં ?) પ્રાસાદ, સરોવર અને વાપી કરાવ્યાં^{૧૪}.

(૨૩) ભૃગુકચ્છ

અહીં ઉદયનમંત્રીના પુત્ર આબ્રવદ્દે ઈ. સ. ૧૧૬૬માં પુનર્નિર્માણ કરેલા પ્રસિદ્ધ શકુનિકાવિહારમાં ૨૫ દેવકુલિકાઓ પર હેમદંડ સહિત કલ્યાણકુંભ મુકાવ્યા. મંદિરનું પ્રતોલી-નિર્ગમ દ્વાર તારતોરણ સહિત નવું કરાવ્યું. ગૂઢમંડપમાં પોતાના અને લલિતાદેવીના શ્રેયાર્થે પરિકરયુક્ત અજિતનાથ અને શાંતિનાથની પ્રતિમાઓ તેમ જ તેની (કોડે ?) દક્ષિણમાં પોતાની અને લલિતાદેવીની મૂર્તિ કરાવી. એ શકુનિચૈત્યના મુખ પાસે આરસની બે દેવકુલિકાઓ કરાવી. (તેમાં ?) પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરનાં બિંબ મુકાવ્યાં.

મુનિસુવ્રતસ્વામીની ધાતુની મૂર્તિ કરાવી. જાંબુનદ (સોનાની) અને ધાતુની ૨૦ જિન પ્રતિમાઓ પણ કરાવી. આ ભૃગુપુરમાં ચાર ચૈત્યો તેમ જ વાપી, કૂપ, અને પ્રધાયુક્ત અભેદ દુર્ગ કરાવ્યો. ગામ બહાર પુષ્પવન કરાવ્યું. તેજપાલે અહીં લેપમયી મૂર્તિઓ કરાવી, તેમ જ યુગાદીશના મંદિર પર હેમમહાધ્વજ ચડાવ્યો. ત્યાં ઉત્તર અને દક્ષિણે એમ બે દેવકુલિકાઓ કરાવી. ત્રણ કાંચનકુંભ પધરાવ્યા. સ્નાત્રપીઠ પર ધાતુબિંબ પધરાવ્યાં. નાગેન્દ્રાદિ (નાગેન્દ્ર ગચ્છ આદિના ?) મુનિઓની લેપમયી પ્રતિમાઓની પોતાના ગુરુ (વિજયસેનસૂરિ ?) દ્વારા પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(૨૪) વડકૃષ્ણપલ્લિ

વસ્તુપાલે અહીં(વટકૂપ ?)ના બે ચૈત્યોમાં (અનુક્રમે) નાભેય અને નેમિનાથના બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. સુવ્રતસ્વામીના ચૈત્યમાં હેમબિંબ મુકાવ્યું.

(૨૫) શુકલતીર્થ

વસ્તુપાલે સત્રાગાર કરાવ્યું.

(૨૬) વટપદ્ર

વડોદરામાં તેજપાલે પાર્શ્વજિનેન્દ્રનો મંદરોપમ વિશાળ પ્રાસાદ કરાવ્યો.

(૨૭) વટકાટપુર

(આકોટા ?)માં આદિનાથના મંદિરનો તેજપાલે ઉદ્ધાર કરાવ્યો.

(૨૮) અસોવનગ્રામ

તેજપાલે અહીંચૈત્ય કરાવ્યું.

(૨૯) દર્બાવતી

ડભોઈ વાઘેલાઓની પ્રિય ભૂમિ હતી. અહીં મંત્રીપુંગવોએ કેટલાંક મહત્વનાં સુકૃત્યો કરાવેલાં. વસ્તુપાલે અહીંના વૈદ્યનાથ મંદિરના ૨૦ સુવર્ણ કલશો (પૂર્વે માલવાનો સુભટવર્મન હરી ગયેલો તેના સ્થાને) નવા કરાવી મુકાવ્યા. એના ગર્ભગૃહની બહારની ભીંતમાં વીરધવલ, જૈતલદેવી, મલ્લદેવ, પોતાની તથા તેજપાલની મૂર્તિ કરાવી. દિનપતિ(સૂર્ય)ની પણ મૂર્તિ મુકાવી. ઉત્તરદ્વાર પાસે તોરણ કરાવ્યું. કાંચનકુંભથી શોભતી બે ભૂમિકાવાળી વૃષમંડપિકા (નંદીમંડપિકા) કરાવી. એ મંદિરના અગ્રભાગમાં તેજપાલે જૈનમંદિર કરાવ્યું ને એના પર સુવર્ણના નવ કલશ મુકાવ્યા. ત્યાં પ્રશસ્તિ મુકાવી. સ્વયંવર મહાવાપી કરાવી. કૈલાસપર્વત સમા તોરણયુક્ત, સુવર્ણકુંભાંકિત પૂર્વજમૂર્તિયુક્ત (૧૭૧ દેવકુલિકાઓના પરિવાર સાથે ?)

પાર્શ્વજિનેશ્વરના ચૈત્યની રચના કરાવી. ત્યાં વલ્લાનકમાં ગજારૂઢ, રજતપુષ્પમાલાધારી માતા કુમારદેવીની પ્રતિમા મુકાવી. નગર ફરતો વિવિધભંગી વપ્ર (દુર્ગ) કરાવ્યો. રેવોરૂસંગમે (વીરધવલના નામથી ?) વીરેશ્વર દેવનું મંદિર કરાવ્યું. કુંભેશ્વર તીર્થમાં તપસ્વી મંડપ કરાવ્યો.

અત્યારે તો ડભોઈમાં વૈદ્યનાથ મહાદેવ કે પાર્શ્વનાથના મંદિરનો પત્તો નથી. વૈદ્યનાથ મંદિર સામે જે જૈનમંદિર હશે, કદાચ તેના અવશેષો ત્યાંના મહાલક્ષ્મીના નવા મંદિરમાં વપરાયા લાગે છે. ત્યાં લલાટબિંબ તરીકે દ્વારશાખામાં જિનમૂર્તિ છે. ડભોઈના કિલ્લાનાં ત્રણ દ્વારો—નાંદોદ, વડોદરા, અને મહુડી—તેજપાલે બંધાવેલાં લાગે છે; જ્યારે પૂર્વ તરફની ગઢકાળિકાના મંદિરવાળી હીરાભાગોળ તો ત્યાંના પ્રશસ્તિલેખ અનુસાર વીસજદેવ વાઘેલાએ ઈ. સ. ૧૨૫૩માં બંધાવી છે. કલાની દૃષ્ટિએ આ દ્વારો કેવળ ગુજરાતના જ નહીં, સારાથે ભારતના ગૌરવ સમા છે.

(૩૦) પાવકગિરિ

પાવાગઢ પર તેજપાલે અર્હતદેવ(સંભવનાથ)નો ગજાશ્વનર પીઠાંકિત સર્વતો-ભદ્રપ્રાસાદ (ચૌમુખ પ્રાસાદ) તેમ જ આદિજિનેશ, અજિતનાથ, અને અર્બુદનાગનાં મંદિરો કરાવ્યાં. નેમિનાથ અને અંબિકાનાં મંદિરોનો ઉદ્ધાર કર્યો. પાવાગઢનાં આ તમામ મંદિરો સર્વથા નષ્ટ થયાં છે. એના પર રહેલાં સાત જૈન મંદિરો તો ૧૫મી શતાબ્દીના અને પૂર્વ તરફનાં ઝૂમખાનાંઓ હવે દિગંબર સંપ્રદાયના કબજામાં આવી ગયાં છે.

(૩૧) સંભનક

શેઢી નદીને કિનારે, થાંભણામાં, સંભન પાર્શ્વનાથનું પ્રાચીન પ્રતિમાવાળું મંદિર હતું. એના શિખર પર વસ્તુપાલે કાંચનકુંભ અને દંડ મુકાવ્યાં, એના ગૂઢમંડપમાં નાભેય અને નેમિનાથની, અને જગતીમાં સરસ્વતીની પ્રતિમા કરાવી. મંદિર ફરતો નગાકાર પ્રાકાર કરાવ્યો. વાપીનો ઉદ્ધાર કરાવી બે પ્રપા કરાવી.

(૩૨) સંભતીર્થ

ગુજરાતમાં અણહિલવાડપાટણ પછીનું સૌથી મોટું જૈન કેન્દ્ર તો હતું ખંભાત. અહીં સચિવેશ્વર વસ્તુપાલે મોકળે મને સદ્ધર્મકૃત્ય કર્યાં છે. અહીં પોતાની પત્નીના કલ્યાણાર્થે મથુરાભિધાન અને સત્યપુરાભિધાનનાં જિનાલયો કરાવ્યાં. વલ્લાનક અને ત્રિક, મોઢા આગળ પ્રતોલી, મઠ તથા અદ્ધમાં ૬ જિનાબિંબની રચના કરી. અષ્ટમંડપ (અષ્ટાપદ મંડપ ?) સહિત આરસના ઉત્તાનપટ્ટ અને દ્વારપત્રયુક્ત બાવન જિનાલય કરાવ્યું. તેના પર બાવન પ્રૌઢ ધ્વજદંડ અને ઘટ મુકાવ્યાં. ત્રણ તોરણવાળી પાંચાલિકા(પુતળી)ની શ્રેણી કરાવી. ત્યાં પિતાના શ્રેયાર્થે

શત્રુંજય અને ગિરનારના પ્રતિહસ્તક (પટ્ટ) કરાવ્યા ને એની આવક માટે બે હટ્ટિકા, ચાર ગૃહવાટિકા અને એક વાટિકા આપ્યાં. અહીંના પ્રાચીન શાલિગ જિનાલયના ગૂઢમંડપનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો. એના ગર્ભગૃહના દ્વારે ખતકમાં પોતાની અને તેજપાલની મૂર્તિ મુકાવી; લક્ષ્મીધરના શ્રેયાર્થે એની પરિધિમાં અષ્ટાપદનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો. રાણક શ્રીઅંબડ અને વૈરિસિંહના પુણ્યાર્થે એની બાજુના ચૈત્યમાં બે અર્ધતુર્બિંબ મુકાવ્યાં. ઋષભસ્વામીના કુમારવિહારમાં મૂલનાયક કરાવ્યાં, એના ૭૨ સુવર્ણકુંભદંડ સહિત નવાં કરાવ્યાં તથા બંને બાજુએ દેવકુલિકા કરાવી. મહાવીર અને પાર્શ્વનાથની ૧૧૩ પ્રતિષ્ઠા કરાવી. પૌત્ર પ્રતાપસિંહની અને એના નાનાભાઈની પુણ્યવૃદ્ધિ માટે અનુક્રમે નિર્ગમન દ્વાર અને વલાનકના પ્રવેશમાં એમ બે અર્ધતુર્કુલિકાઓ કરાવી. ઓસવાલગચ્છીય પાર્શ્વનાથનાં જિનાલયોમાં પોતાની અને તેજપાલની મૂર્તિ કરાવી; એના મોક્ષપુરદ્વારે તોરણના સ્તંભ પાસે મલ્લદેવની અને પોતાના કલ્યાણ માટે યુગાદિદેવની અને પોતાની પત્નીના શ્રેયાર્થે નાભેય અને વીરની મૂર્તિઓ કરાવી; વિશેષમાં એના ગૂઢમંડપમાં બે કાયોત્સર્ગ જિન કરાવ્યાં. થારાપદ્રગચ્છીય શાંતિનાથ જિનાલયના વલાનક, ત્રિક, અને ગૂઢમંડપનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો. (પ્રસ્તુત મંદિરમાં ?) કેલિકા ફઈ, દુઆ ત્રિભુવનપાલ, અને પોતાના શ્રેયાર્થે અનુક્રમે સંભવનાથ, અભિનંદન જિન અને શારદાનાં બિંબ પટ્ટશાલામાં કરાવી પ્રતિષ્ઠિત કર્યાં. શત્રુંજયાવતારના મંદિરમાં નેમિનાથ અને પાર્શ્વનાથની બે દેવકુલિકાઓ કરાવી. ક્ષપણાર્દવસતિકાનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો; એમાં ચંદ્રપ્રભનું બિંબ મુકાવ્યું. મઠ અને બે અટ્ટ કરાવ્યાં, રોહડીચૈત્યમાં અજયસિંહની મૂર્તિ કરાવી, અને એના કલ્યાણાર્થે નાભેયની મૂર્તિ કરાવી. બ્રહ્માણગચ્છીય નેમિનાથના જિનાલયમાં આદિનાથની દેવકુલિકા કરાવી. સંડેરગચ્છીય મલ્લિનાથ-જિનાલયે લલિતાદેવીના શ્રેય માટે સીમંધર પ્રભુ અને (એના) વિશાળ મંડપમાં દેવકુલિકા સહિત યુગંધર, બાહુ, સુબાહુ અને જિનાધિપં સ્થાપ્યાં. ભાવડાચાર્યગચ્છીય પાર્શ્વજિનેશનો જિનત્રય નામક પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર કર્યો. ચાહડવિહારનું વલાનક કરાવ્યું; એમાં વચમાં ધાતુમય બિંબ મુકાવ્યું. આસરાજવિહારે પિત્તળનું સમવસરણ કરાવ્યું. સ્વ-કુલસ્વામી (કુલદેવ ?)ના મંદિર આગળ રંગમંડપ કરાવ્યો. તેજપાલે તેમાં માતાના શ્રેયાર્થે અરિષ્ટનેમિની પ્રતિમા મુકાવી, જૈન સાધુઓના નિવાસ માટે એક પૌષ્પશાલા કરાવી. મુનિઓ માટે બીજી પાંચ વસતી કરાવી.

ખંભાતમાં વસ્તુપાલે કેટલાક બ્રાહ્મણ મંદિરોને અનુલક્ષીને પણ સુકૃત કરાવેલાં : જેમકે વીરધવલના શ્રેયાર્થે વૈદ્યનાથ મંદિરનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો; એનો અખંડપદ મંડપ કરાવ્યો; એમાં મલ્લદેવની મૂર્તિ મુકાવી, ત્યાં સમીપમાં પૌત્ર પ્રતાપસિંહના કલ્યાણ અર્થે બન્ને બાજુ ગવાક્ષવાળી પ્રપા કરાવી. ભીમેશ્વરના મંદિર પર કળશ અને ધ્વજદંડ ચઢાવ્યા; એના ગર્ભગૃહમાં પોતાની તથા તેજપાલની મૂર્તિ કરાવી; એની જગતીમાં વટસાવિત્રી-સદન સહિત

લલિતાદેવીની મૂર્તિ કરાવી. લોલાકૃતિ દોલા તથા મેખલા-વૃષ કરાવ્યાં. પોતાના અને પોતાના બંધુના શ્રેયાર્થે તક-વિક્રય વેદિકા-સ્થાન કરાવ્યું. બકુલાદિત્યના મંદિર આગળ સુધામંડપ કરાવ્યો. ત્યાં મંદિર આગળ ઉત્તાનપટ્ટ કરાવ્યો. (ફરસબંધી કરાવી) યશોરાજ નામક શિવાલય કરાવ્યું. વીરધવલના ઉલ્લાસ માટે ઈંદુમંડલિ શિવાલય કરાવ્યું. નગરના ઉપકાર માટે કૃષ્ણનું ઈંદિરા સહિત મંદિર કરાવ્યું. દ્વિજરાજ માટે બ્રહ્મપુરી કરાવી અને તેર વાટિકા આપી. ષટ્કર્મનિરત બ્રાહ્મણોને શાસન કરાવી રામપલ્લડિકા ગ્રામ આપ્યું. કૂપ, આરામ, પ્રપા, તટાક, વાટિકા, બ્રહ્મપુરી અને શૈવમઠની રચના કરાવી. જલસ્થલ (બંદર) પર આવતા વણિજો(વેપારીઓ)ની સગવડ માટે શુલ્કમંડપિકા (જકાતની માંડવી) કરાવી. મહિસાગર સંગમે શંખ સાથેના યુદ્ધના સમયે રણમાં પડેલ રાજાઓના કલ્યાણાર્થે ભુવનપાલશિવના મંદિરમાં દશ દેવકુલિકાઓ કરાવી. એની જગતીમાં ચંડિકાયતન અને રત્નાકરનું મંદિર કરાવ્યું.

(૩૩-૩૪) આશાપલ્લી અને કર્ણાવતી

સુલતાન અહમદશાહ દ્વારા સ્થાપિત અહમદાબાદ(અમદાવાદ)ના સ્થાને યા બાજુમાં આ બન્ને નગરો સોલંકીયુગમાં વિદ્યમાન હતાં. અહીં ખાસ તો તેજપાલે જ સુકૃતો કરાવ્યાં લાગે છે. એણે અહીં (આશાપલ્લીમાં) હેમકુંભાવલીયુક્ત આરસનું નંદીશ્વરાવતાર ચૈત્ય કરાવ્યું. શત્રુંજયાવતારના પ્રાસાદ પર હેમધ્વજ ચઢાવી. ઉદયનવિહારમાં બે અત્તક કરાવી પોતાના પુત્રના શ્રેયાર્થે વીર અને શાંતિજિનની પ્રતિમા સ્થાપી. શાંતૂવસતીમાં માતાના પુણ્યોદય માટે મૂલનાયક કરાવ્યા. વાયટીયવસતીમાં પણ માતાના કલ્યાણ માટે મૂલનાયક કરાવ્યા. કર્ણાવતીમાં વિંશતિજિનાલય પર હેમકુંભ ચઢાવ્યા.

(૩૫) કાશહદ

અમદાવાદની નજીકના કાસીન્દ્રામાં વસ્તુપાળે અંબાલય કરાવ્યું અને તેજપાળે નાભેય ભવનનો ઉદ્ધાર કર્યો.

(૩૬) પત્તન

ગુજરાતના ગરવા પાટનગર પાટણમાં તો અનેક દેવમંદિરો હતાં. સંતભતીર્યની જેમ અહીં પણ પૂર્વે રચાઈ ગયેલા કેટલાયે પ્રાસાદોની હકીકત પરોક્ષ રીતે જાણવા મળે છે. અન્ય ગ્રંથોમાંથી આ પ્રાસાદોના અસ્તિત્વ વિશે આધારભૂત માહિતી મળતી હોઈ જિનહર્ષે આપેલી હકીકતો કેટલી ચોક્કસ છે એનો ખ્યાલ આવે છે. અહીંનાં સુકૃતો મોટે ભાગે તેજપાલે કરાવેલાં જણાય છે. પંચાસરા-પાર્શ્વનાથનો આમૂલચૂલ ઉદ્ધાર કરાવી, એમાં મૂલનાયક સ્થાપી, એ પ્રાસાદને હેમકુંભથી વિભૂષિત કર્યો. ગજ, અશ્વ, નરથરની રચનાવાળો ભગવાન

શાંતિનાથનો ૭૨ દેવકુલિકાયુક્ત આસરાજવિહાર કરાવ્યો; એના પર કુલ ૭૭ સુવર્ણ કલશો ચઢાવ્યા. તે પ્રાસાદની ડાબી બાજુ કુમારદેવીના પુણ્યાર્થે અજિતસ્વામીનું ચૈત્ય કરાવ્યું; એમાં કુમારદેવીની ગજારૂઢ મૂર્તિ મુકાવી. કુમારવિહારચૈત્ય પર સાત તામ્રકલશ ચઢાવ્યા.

આહડદેવના ચૈત્યમાં મુખમંડપ કરાવ્યો અને તે મંદિરમાં નેમિનાથની ધાતુપ્રતિમા પધરાવી, કોરંટવાલગચ્છીય ચૈત્યમાં ચંદ્રપ્રભજિન કરાવ્યા. ખંડેલવાલવસતીમાં કાયોત્સર્ગ જિનયુગ્મ કરાવ્યું. શાંતૂવસતિકાનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી તેના પર હેમકુંભ ચઢાવ્યો. મલ્લિનાથ જિનાધીશના મંદિરનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો. (મુ ? ઉ)કેશવસતીમાં મોટું (જિન)બિંબ કરાવ્યું. વીરાચાર્ય-જિનાગારમાં ગજશાલા કરાવી. તેમાં અષ્ટાપદાવતારનું ઉત્તરચૈત્ય કરાવ્યું. રાજવિહાર પર નવા કાંચન કલશ કરાવ્યા. મૂલનાથજિન(મૂલવસતિકાપ્રાસાદ)નો કલશ કરાવ્યો. શીલશાળી મુનિઓ માટે (૧૦૦ ?) ધર્મશાળા કરાવી. નાગેન્દ્રગચ્છના સાધુઓ માટે ત્રણ મજલાવાળો ઉપાશ્રય કરાવ્યો; ત્યાં સત્રાલયની શ્રેણી કરાવી.

(૩૭) બાઉલા ગ્રામ

તેજપાલે અહીં નેમિનાથનું મંદિર કરાવ્યું.

(૩૮) વડનગર

વડનગરમાં તેજપાલે આદિજિનેશના પ્રાસાદનો સમુદ્ધાર કર્યો. આ મૂળ મંદિર દશમા શતકના મધ્યભાગમાં અને એની સામેની બે દેવકુલિકાઓ દશમા શતકના અંતભાગે થયેલી. મૂળમંદિરના વેદિબંધ સુધીનો ભાગ કાયમ રાખી ઉપલો તમામ ભાગ તેમ જ ગૂઢમંડપ અને ત્રિક તેજપાળે નવેસરથી કરાવેલાં. મૂળમંદિરનો જંઘાથી ઉપરના સમસ્ત ભાગનો ૧૮મી શતાબ્દીમાં ફરીને ઉદ્ધાર થયો છે.

(૩૯) વ્યાઘ્રપલ્લિ

વાઘેલાઓની જન્મભૂમિ વાઘેલમાં પૂર્વજોએ કરાવેલ જિનમંદિરનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો.

(૪૦) નિરીન્દ્રગ્રામ

વોળા નામના વાલીનાથ(વ્યંતર વલભીનાથ)ના મંદિરનો ઉદ્ધાર કર્યો.

(૪૧) સીંહુલગ્રામમંડલ

શ્રી વીર-જિનના મંદિરમાં કશુંક કરાવ્યું.

(૪૨) ગોધ્રા

ગોધરામાં ચાર (જિન)વેશ્મ કરાવ્યાં; ગિરીન્દ્ર સમો ઉત્તુંગ ગજ-અથ રચનાંકિત ચતુર્વિંશતિ અજિતસ્વામી તીર્થેશનો પ્રાસાદ તેજપાળે કરાવ્યો.

(૪૩) મંડલિ

માંડલમાં આદિજિનેન્દ્રની વસતી કરાવી. મોઢ અર્ધત્વસતીમાં મૂલનાયક પધરાવ્યા. કુમારજિનાલયનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો.

(૪૪) શંખેશ્વર

અહીં સુપ્રસિદ્ધ પાર્શ્વનાથના ચૈત્યનો ઉદ્ધાર કરી તે નવું કરાવ્યું. તેની દેવકુલિકાઓ પર હેમકુંભો મુકાવ્યા.

(૪૫) સેરિસક

સેરિસામાં મળેલાં પબાસણોના લેખોના આધારે પાર્શ્વનાથભવનમાં મલ્લદેવ અને પુણ્યસિંહના પુણ્યાર્થે નેમિ અને વીર ખત્તકમાં સ્થાપ્યાં. આ સિવાય (મૂલ)ચૈત્ય પર કાંચનકુંભ મુકાવ્યા. ચાર ચતુષ્કિકાઓ કરાવી અને ધર્મશાળાનો ઉદ્ધાર કર્યો. જિનપૂજન અર્થે વાપી પ્રપાયુક્ત વાટિકા આપી. પ્રપાયુક્ત સત્રાગાર કરાવ્યું.

(૪૬) પ્રહ્લાદનપુર

પાલણપુરમાં જિનવેશ્મ ધર હેમકુંભ મુકાવ્યાં. વામખત્તકમાં મોટું બિંબ મુકાવ્યું. ત્યાં બલાનકનો ઉદ્ધાર કર્યો. પોતાના પુણ્ય માટે (વસ્તુપાળે ?) વસતી કરાવી.

(૪૭) ભીમપલ્લી

ભીલડિયામાં સુવર્ણકુંભયુક્ત પાર્શ્વનાથના ઉન્નત મંદિરનું નિર્માણ કરાવ્યું. ગૌરીશંકર સંયુક્ત રાણકેશ્વરપ્રાસાદ (વીરધવળ શ્રેયાર્થે હશે ?) કરાવ્યો.

(૪૮) કર્કરાપુરી

કાકરમાં આદિ-જિનેશનો પ્રાસાદ કરાવ્યો તથા નરેન્દ્રની (ભીમદેવની કે વીરધવળની ?) અને પોતાની ધાતુનિર્મિત પ્રતિમાઓ (વસ્તુપાળે) ખત્તકે સ્થાપી.

(૪૯) આદિત્યપાટક

ચૈત્ય અને ધાતુબિંબ કરાવ્યાં.

(૫૦) વાય(ડ ?)ગ્રામ

(વાયડ ?)માં વીર જગત્યુરુ(જિનમહાવીર)ના ચૈત્યનો ઉદ્ધાર કર્યો.

(૫૧) સૂર્યપુર

ભાસ્વતવેશ્મનો ઉદ્ધાર કર્યો. વેદપાઠીઓ માટે બ્રહ્મશાલા કરાવી. એક, વિદ્યાર્થીઓ માટે, અને બીજું સાર્વજનિક, એમ બે સત્રાગાર કરાવ્યાં.

(૫૨) થારાપદ્ર

થરાદમાં કુમારવિહારના સહોદર સમું નવીન જૈનમંદિર કરાવ્યું. જિનાગારમાં તેજપાળે અનુપમાદેવીના શ્રેયાર્થે મૂળનાયકની સ્થાપના કરી.

(૫૩) ઉમારસીજશ્રામ

વસ્તુપાળે પ્રપા અને પાન્થકુટિ કરાવી, બદરકૂપમાં પ્રપા કરાવી.

(૫૪) વિજાપુર

શ્રી વીર અને નાભેયનાં જિનાલયો હેમકુંભાકિત કર્યાં.

(૫૫) તારંગા

કુમારવિહારમાં નાભેય અને નેમિજિન ખત્તકમાં પ્રતિષ્ઠિત કર્યાં, જેના લેખો મોજૂદ છે.

ગુજરાતને અડીને આવેલ અર્બુદમંડલ અને સત્યપુર(સાંચોર)મંડલ એ સમયે સોલંકીઓના આધિપત્ય નીચે હતાં; તે પ્રદેશની નગરીઓમાં પણ વસ્તુપાલે યા તેજપાળે તીર્થ સુકૃત્યો કરાવેલાં.

(૫૬) ચંદ્રાવતી

(તેજપાળે ?) પોતાના પુણ્ય માટે વસતી કરાવી.

(૫૭) અર્બુદગિરિ

બન્ને બાજુ હદ સહિત પદ્મા કરાવી. દેડેશ વિમલના મંદિરમાં મલ્લદેવના શ્રેયાર્થે મલ્લિનાથની પ્રતિષ્ઠા (ઈ. સ. ૧૨૨૨) ખત્તકમાં કરાવી. જિનેંદ્રભવન ૨૪ સુવર્ણ દંડકલશથી અલંકૃત કર્યું. પ્રદ્યુમન, શાંબ, અંબા અને અવલોકનાનાં શિખરોની અવતારરૂપ કુલિકાઓ કરાવ્યાં. તેજપાળે આરસના અઘપર્યંત ઊભા રહેલા જગાવિખ્યાત લુણવસહી મંદિરની ઈ. સ. ૧૨૩૨માં રચના કરી અને મૂલપ્રાસાદ, ગૂઢમંડપ, ત્રિક, રંગમંડપ, વલાનક અને ૪૮ દેવકુલિકાઓથી એને શણગાર્યું. આ ઉપરાંત વસ્તુપાળ તેમ જ તેજપાલે અચલેશ્વરવિભુના મંડપનો તેમ જ શ્રીમાતાના મંદિરનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો.

(૫૮) સત્યપુર

સાંચોરનાજિન (મહાવીર)ના મંદિરમાં દેવકુલિકાયુગ્મ કરાવ્યું. (પૂર્વે) હરણ કરાયેલા ચંદ્રપ્રભનું અધિવાસન કર્યું.

રાજસ્થાનના સુદૂરના પ્રદેશોમાં પણ મંત્રી વસ્તુપાળે તીર્થધામો કરાવ્યાના ઉલ્લેખ વસ્તુપાળચરિતમાં મળી આવે છે.

(૫૯) નાગપુર

નાગોરમાં સત્રાલય શરૂ કરાવ્યું. પાર્શ્વનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. ચતુર્વિંશતિ જિનાલય કરાવ્યું.

(૬૦) શંખપુર

શાંતિનાથનું મંદિર કરાવ્યું. શાંખવસતીમાં નાભેયનું ભવન કરાવ્યું.

(૬૧) દેવપલ્લી

જિનચૈત્ય કરાવ્યું.

(૬૨) ખેટ(ક)

ખેડનગરમાં જિનચૈત્ય કરાવ્યું.

(૬૩) (જા ?)વટનગર

નવું નેમિવેશ્મ કરાવ્યું.

(૬૪) ખદિરાલય

વસ્તુપાળે નાભેય-જિર્નેદ્રનું મંદિર કરાવ્યું; અને તેજપાળે ત્રિશલાદેવીનું ભવન કરાવ્યું.

(૬૫) ચિત્રકૂટ

ચિતોડમાં પહાડી પર અરિષ્ટનેમિનું જિનાગાર કરાવ્યું, જે પછીથી 'સમિદ્ધેશ્વર' શિવાલયમાં પરિવર્તિત થયું છે.

જિનહર્ષની નોંધો પરથી એમ જણાય છે કે વસ્તુપાળે મહારાષ્ટ્ર, મધ્યભારત, અને છેક દિલ્હી સુધી તીર્થધામો કરાવેલાં.

(૬૬) નાસિકથપુર

નાસિકના જિનવેશ્મમાં ખત્તકમાં જિનબિંબ કરાવ્યાં.

(૬૭) વસંતસ્થાનક અવંતિ

જિનાલયના ખતકમાં જિનબિંબ મુકાવ્યાં.

(૬૮) સૂર્યાદિત્યપુર

ઋષભપ્રભુનું મંદિર કરાવ્યું.

(૬૯) ગોપગિરિ

ગ્વાલિયરમાં જિનમૂર્તિ સ્થાપી. આમસરોવરની પાળે શાંતિજિનાલય કરાવ્યું. પોતાના હિત માટે ધર્મચક્ર સહિતનું ધાતુબિંબ કરાવ્યું.

(૭૦) યોગિનીપુર

દિલ્હીમાં ગોમટાકારઅર્હત્(બાહુબલી)નું ઉન્નત ચૈત્ય કરાવ્યું. સમ્મેતશિખરથી લાવેલ વજ્રબિંબ અને ચક્રેશ્વરી મહાદેવી સ્થાપ્યાં.

જિનહર્ષનાં કેટલાંક વિધાનો તદ્દન સ્પષ્ટ નથી; જેમ કે આશાપલ્લી પાસે કે કોઈ બીજે સ્થળે, મોટે ભાગે તો વસ્તુપાળે, પોતાના નામથી નગર વસાવી તેમાં તીર્થાધિપ વર્ધમાન જિનેશનું હેમકુંભવાળું નગોપમ દેવાલય કરાવેલું ને ત્યાં વીરધવલના સુકૃત્ય માટે ગજ, વાજિ અને નરથરવાળા બ્રહ્માનો પ્રાસાદ કરાવ્યો.

જિનહર્ષે નોંધેલી હકીકતો આમ તો શંકાથી પર છે પણ દ્વારકાના ઉપલક્ષમાં કહેલી વાતો અત્યંત વિવાદાસ્પદ ગણવી જોઈએ. જિનહર્ષે કહે છે કે તેજપાળે (?) ગોમતીસાગર સંગમે ઉત્તુંગ નેમિચૈત્ય કરાવ્યું, હવે આ સ્થાને તો દ્વારકાધીશ શ્રીકૃષ્ણનું મંદિર છે. સાંપ્રતકાળે જૈનોમાં એવી માન્યતા છે કે આ મંદિર નેમિનાથનું હતું અને જો એમ હોય તો એ તેજપાળની (?) કૃતિ ઠરે, પણ દ્વારકાધીશના મંદિરના મૂલપ્રાસાદ તેમ જ કપિલીનો ભાગ તો સિદ્ધરાજના સમય જેટલાં પુરાણાં છે અને એમાં સ્પષ્ટ રીતે જ વૈષ્ણવ શિલ્પચિહ્નો છે. એનું આયોજન પણ બ્રાહ્મણીય પ્રથાને અનુસરે છે, બ્રાહ્મણધર્મીઓનો જૈનો પર એક આક્ષેપ એ છે કે તેઓ કેટલાંક બ્રાહ્મણ તીર્થધામોને અસલમાં જૈન હતાં તેવું મનાવે છે. હવે હકીકત એ છે કે વર્તમાન દ્વારકામાં જૈન પ્રતિમાઓના કોઈ અવશેષો મળતા જ નથી, તો પછી જિનહર્ષે આવી નોંધ કેમ કરી હશે? આ સંબંધે વિચારતાં એમ લાગે છે કે દ્વારકાધીશનું મંદિર નેમિનાથનું હોવાની માન્યતા ૧૫મી શતાબ્દીમાં પણ જૈનોમાં પ્રચલિત હશે અને એ આધારે જિનહર્ષે દ્વારકાધીશના મંદિરનું નામ પાડ્યા સિવાય ગોમતીસાગર સંગમે તેજપાલ (?) નિર્મિત નેમિચૈત્યની વાત લખી હોય અથવા તો દ્વારકાધીશના મંદિરની સામેના ભાગમાં બાજુમાં ક્યાંક કદાચ હોય પણ ખરું. પણ એનું કંઈ જ નક્કર પ્રમાણ નથી એ આશ્ચર્યજનક ગણાય. દ્વારકાધીશ અને રુકિમણીનાં પુરાણાં મંદિરો જળવાઈ રહે તો નેમિનાથનું જબરું મંદિર સર્વથા નષ્ટ થઈ જાય તેમ માનવું તર્ક સુસંગત

લાગતું નથી. જિનહર્ષ વધુમાં નોંધે છે કે શંખોદ્ધારદ્વીપમાં તેજપાળે પ્રથમાર્હતું મંદિર કરાવ્યું અને વીરધવલના શ્રેયાર્થે શંખેશ્વરનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો. આ વાતોમાં તથ્ય હોઈ શકે છે.

અહીં એકત્ર કરેલી આ વિષય પરની માહિતી ઉપરાંત પણ આ બન્ને બંધુઓનાં અન્ય સુકૃત્યો હશે જે અંગે ભવિષ્યમાં સામગ્રી ઉપલબ્ધ થશે તો પુરવણીરૂપે એક લેખ આપવા લેખકોનો સંકલ્પ છે.

ટિપ્પણો :

૧. વસ્તુપાલ અને લલિતાદેવીના પુત્ર જૈત્રસિંહનો આ પુત્ર હશે ?
૨. કેટલાક પ્રશસ્તિકારોનાં કથન અનુસાર ઈંદિરાની; અર્થ એક જ છે.
૩. આખંડલ મંડપ; કેટલાક પ્રશસ્તિકારોનાં કથન અનુસાર : અર્થ એક જ છે.
૪. જિનહર્ષે અહીં નિજનાયક શબ્દનો વિનિયોગ કર્યો છે.
૫. જિનહર્ષે કરેલ “નિજદૈતા”નો શું અર્થ કરવો ?
૬. ગોખલા સમજવાના.
૭. જાલ્હુ, માઉ, સાઉ, ધનદેવી, સોહગા, વયજુ અને પખલા.
૮. જાબાલિપુર(જાલોર)ના રાજા ઉદયસિંહના મંત્રી યશોવીર વસ્તુપાલના મુરબ્બી મિત્ર હતા. બન્ને વચ્ચે અગાધ મૈત્રી હતી એટલે યશોવીરના કલ્યાણ માટે શત્રુંજય પર વસ્તુપાલે પ્રતિમાઓ ભરાવી હોય તો એ બનવાજોગ છે.
૯. જૈત્રસિંહે તેજપાલના સ્મરણાર્થે ચાન્દોન્માનપુરમાં ગજઅશ્વની રચનાવાળો પ્રાસાદ કરાવ્યાનું જિનહર્ષ નોંધે છે. આ પ્રાસાદ પણ સ્વર્ગારોહણપ્રાસાદ સમજવાનો. સ્વર્ગારોહણપ્રાસાદ સંબંધમાં એક સંશોધનાત્મક લેખ શ્રી પ્રભાશંકર સોમપુરા અને સાંપ્રત લેખક દ્વારા સ્વાધ્યાયમાં છપાઈ ચૂક્યો છે.
૧૦. અંબાજીના દેવાલયવાળું ‘અંબા’ શિખર તો એ નામથી આજે પણ ઓળખાય છે, પણ અવલોકના, શાંબ, અને પ્રભુન્ન શિખરોનાં નામ બદલાઈ જઈ આજે તો ગોરખનાથ, દત્તાત્રય, અને ઓઘડનાથના, નામથી પરિચયમાં છે.
૧૧. વસ્તુપાલ-તેજપાલના પ્રભાસમાં કરાવેલ જૈનમંદિરની ચર્ચા આ અગાઉ ‘સ્વાધ્યાય’ પુસ્તક, અંક ૩- (અક્ષય તૃતીયા, વિઠ્ઠ ૨૦૨૨)માં “પ્રભાસપાટણનાં પ્રાચીન જૈનમંદિરો”એ શીર્ષક તળેના સચિત્ર લેખમાં વિસ્તારથી આ લેખના લેખકો કરી ચૂક્યા છે. (જુઓ અહીં એ પુનર્મુદ્રિત લેખ.)
૧૨. કુહેડીગ્રામ તેમ જ લેખમાં આવતાં બીજાં કેટલાંક પ્રાચીન ગામોનાં અર્વાચીન નામો અંગે વાંધેલા યુગ પર મહાનિબંધ લખી પીએચ.ડી.ની ઉપાધિ મેળવનાર શ્રી નવીનચંદ્ર આચાર્ય સંશોધન કરી રહ્યા હતા. પછીથી એ પુસ્તક છપાઈ ગયું હતું.
૧૩. વટેમાર્ગુઓ માટે રસ્તા ઉપર હશે.
૧૪. ભરૂચ પાસે ઝઘડિયા એ ઝાંઝરિયા કદાચ હોઈ શકે. જિનહર્ષે આપેલા ગ્રામક્રમમાં તે બેસે છે ખરું ?

સાહિત્ય અને શિલ્પમાં “કલ્યાણત્રય”

‘કલ્યાણત્રય’ સંજ્ઞાનો સામાન્ય અર્થ છે જિનેશ્વરદેવનાં “પંચકલ્યાણક” માંનાં ત્રણ. વિશેષ અર્થમાં, અને વિશિષ્ટ સંદર્ભમાં, તે ૨૨મા તીર્થંકર ભગવાન નેમિનાથના ઉજ્જયત્, ઉજ્જિજલ, ઉજ્જંત, ઉજ્જેન્ત એટલે કે ઉજ્જયન્ત/વા ઊજ્જયન્તના ઊજ્જયત-પર્વત (પછીથી રૈવતપર્વત, રૈવતગિરિ, સંપ્રતિ ગિરનાર પર્વત) પર થયેલા ‘દિક્ખ’ (દીક્ષા), ‘નાણ’ (કેવલજ્ઞાન), અને ‘નિસીહિઆ’ વા ‘નિવ્વાણ’ (નિઃસહી, નિર્વાણ) એ કલ્યાણકોનું ‘ત્રયક’. આગમિક સાહિત્યના આધારે મધ્યયુગમાં ‘કલ્યાણત્રય’થી આ અર્થવિશેષ જ અભિપ્રેત હોય તેમ લાગે છે.

ઉપરકથિત ત્રણ કલ્યાણકોના વિભાવને પ્રતીક રૂપે, પૂજનાર્થે પાર્શ્વ રૂપે, પ્રસ્તુત કર્યાના મધ્યકાલીન સાહિત્યમાંથી મળી આવતા ઉલ્લેખો, તેમ જ વાસ્તવિક શિલ્પિક રચના રૂપે દૃષ્ટાંતો, આપણે આગળ ઉપર જોઈશું તેમ, ૧૩મા શતકથી લઈ ૧૫મા શતક સુધીના ગાળામાં મળી આવે છે. પણ કલ્યાણત્રયની સાંપ્રત કાળે વિદ્યમાન એ પુરાણી રચનાઓ અઘાવધિ ઓળખી શકાઈ નથી; જે થોડીક રચનાઓ બચી છે, અને ઉપલબ્ધ છે, તે આજે તો ભળતા નામે જ પરિચયમાં છે. આથી સાંપ્રત લેખમાં તેની મધ્યકાલીન-ઉત્તર મધ્યકાલીન વાઙ્મયિક, તથા મળે ત્યાં અભિલેખીય સાક્ષ્યોના આધારે ખરી પિછાન સિદ્ધ કરી તે પર વિશેષ વિવરણ કરવા વિચાર્યું છે.

જ્ઞાત સાહિત્યમાં ‘કલ્યાણત્રય’ની સંરચના-સંબંધ સૌ પ્રથમ ઉલ્લેખ આપણને તેજપાળ મંત્રીએ ગિરનાર પર કરાવેલા ‘કલ્યાણત્રય’ના ભવનની વાતમાંથી મળે છે. મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળ અને લઘુબંધુ તેજપાળના કુલગુરુ, નાગેન્દ્રગચ્છીય આચાર્ય વિજયસેનસૂરિએ સં. ૧૨૮૮ / ઈ.સ. ૧૨૩૨માં ગિરિરાજ પર બંધુદ્વયે કરાવેલ જિનભવનાદિની પ્રતિષ્ઠા કર્યા પછી થોડા સમય બાદ, અપભ્રંશ ભાષામાં રૈવતગિરિરાસુ નામક—ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અતિ મૂલ્યવાન—રચના કરી છે. તેમાં વરિષ્ઠ બંધુ વસ્તુપાળે કરાવેલી, ગિરિવર પરની જિનાયતનાદિ રચનાઓ ગણાવ્યા બાદ, ઉમેર્યું છે કે “તેજપાળે ત્યાં ત્રિભુવનજનરંજન, ગગનાગ્રલગ્ન (આભને આંબતું), ‘કલ્યાણત્રય’ નામનું ઊંચું ભવન કરાવ્યું” યથા :

તેજપાલિ નિમ્મવિઝ તત્થ તિહુયજનરંજણુ !

કલ્યાણ(ઉત્તરતથ) ઉતુંગું ભૂયણુ બંધિઝ ગયગંગણુ ॥૧૭॥

ગિરિસ્થ પ્રસ્તુત જિનભવનનો નિર્દેશ સં. ૧૩૨૦ / ઈ. સં. ૧૨૬૪ આસપાસ તપાગચ્છીય ધર્મકીર્તિ ગણિ(પછીથી ધર્મઘોષસૂરિ)એ સંસ્કૃતમાં રચેલ શ્રી ગિરનારકલ્પમાં પણ

મળે છે; ત્યાં (પર્વતની) 'મેખલા' (ધાર) પાસે મંત્રી તેજપાળે 'કલ્યાણત્રયચૈત્ય' કરાવ્યાની વાતનો ઉલ્લેખ છે :

કલ્યાણત્રયચૈત્યં તેજ:પાલો ન્યવીવિશન્મન્ત્રી ।

યન્મેખલાગતમસૌ ગિરનારગિરીશ્વરો જયતિ ॥૨૮॥

ચૌદમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં, કલ્પપ્રદીપકાર જિનપ્રભસૂરિએ તેમના પ્રાકૃતમાં રચેલ 'રૈવતગિરિકલ્પ'માં પણ ડુંગર પરનાં જિનભવનોના સંદર્ભમાં (મોટે ભાગે તો વિજયસેનસૂરિના આધારે) ઉપરની હકીકતની નોંધ લીધી છે :

તેજપાલમંત્રિણા કલ્પાણત્રયચેદ્ઙં કારિણં ।

જિનપ્રભસૂરિના સમકાલિક મેરુતુંગાચાર્ય વિરચિત સુવિખ્યાત ગ્રંથ પ્રબંધચિંતામણિ (સં. ૧૩૬૫ / ઈ. સં. ૧૩૦૮)* અંતર્ગત "વસ્તુપાલ-તેજપાલ પ્રબંધ"માં મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળે સવારના પહોરમાં ઉજ્જત પર આરોહણ કરી, શૈવેય(શિવાદેવી સૂનુ = નેમિનાથ)ની અર્ચના કરી, પોતે નિર્માવેલ 'શત્રુંજયાવતાર'ના મંદિરમાં પ્રભાવના કરી, તે પછી 'કલ્યાણત્રય'માં અર્ચના કરી એવો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે; જો કે ત્યાં પ્રસ્તુત ચૈત્ય તેજપાળે કરાવેલું હતું, કે તે નેમીશ્વરનું હતું, તે તથ્યોની નોંધ લેવામાં આવતી નથી. યથા :-

પ્રાતરુજ્જયન્તમારુહ્ય શ્રીશૈવેયક્રમકમલયુગલમમલમખ્યર્ચ્ય

સ્વયંકારિત શ્રીશત્રુંજયાવતારતીર્થે પ્રભૂતપ્રભાવનાં વિધાય,

કલ્યાણત્રયચૈત્યે વર્યસપર્યાદિભિસ્તદુપચિત્તીમાર્ચ્ય, સમન્ત્રી.....(ઇત્યાદિ):

આ ઉલ્લેખ પછીથી એક પાછોતરો, પણ અન્યથા વસ્તુપાલ-તેજપાલના કાળને સ્પર્શતો, સંદર્ભ હર્ષપુરીયગચ્છના રાજશેખરસૂરિના ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ કિંવા પ્રબંધકોશ (સં. ૧૪૦૫ / ઈ. સં. ૧૩૪૮) અંતર્ગત મળે છે, જેમાં મંત્રીશ્વરે ગિરનાર પર દર્શન કરેલ દેવધામોમાં 'કલ્યાણત્રય'નો પણ સમાવેશ કર્યો છે યથા :-

તત્રાડપ્યશ્વહિકાદિવિધિઃ પ્રાગિવ । નાભેયભવન-કલ્યાણત્રય-ગજેન્દ્રપદ-

કુળ્હાન્તિકપ્રાસાદ-અમ્બિકા-શામ્બ-પ્રદ્યુમ્નશિખર તોરણાદિકીર્તન

દર્શનૈર્મન્ત્રી સઙ્ગશ્ચ નયનયોઃ સ્વાદુફલમાર્પિપતામ્ ।

આ પછીના કાળ સંબંધી ઉલ્લેખ સં. ૧૩૮૩ / ઈ. સં. ૧૩૩૭ના અરસામાં પૂર્ણ થયેલ, બૃહદ્-ખરતરગચ્છગુર્વાવલીના ઉત્તરાર્ધમાં મળે છે : સં. ૧૩૨૬ / ઈ. સં. ૧૨૭૦માં ખરતરગચ્છીય આચાર્ય દ્વિતીય જિનેશ્વરસૂરિએ સંઘ સહ ગિરનારની યાત્રા કરેલી ત્યારે ગિરિવર પર થયેલી ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં જુદાં જુદાં જૈન તીર્થાંચતનોની માલા પહેરાવવાની

ઉછામણીમાં “કલ્યાણ(જ?ત્ર)ય”ની માલા સા. રાજદેવભાતૃ ભોલાકે ૩૧૧ દ્રમ્મની બોલીથી પહેરી હોવાનો ઉલ્લેખ છે^૬. પ્રસ્તુત ‘કલ્યાણત્રય’ તે મંત્રી તેજપાળે કરાવેલ ચૈત્ય જ હોઈ શકે.

સં. ૧૩૬૭(ઈ. સ. ૧૩૧૧)માં ભીમપલ્લી(ભીલડીયા)થી સંઘ સહિત તીર્થયાત્રાએ નીકળેલ ખરતરગચ્છીય યુગપ્રવર જિનચંદ્રસૂરિ (તૃતીય) ગિરનાર ગિરિસ્થ ‘કલ્યાણત્રયાદિ’ તીર્થાવલિ-બિરાજમાન ‘અરિષ્ટનેમિ’ને નમસ્કાર્યાનો અને એ રીતે ‘કલ્યાણત્રય’ સંબંધી પ્રસ્તુત ગુર્વાવલીમાં એક વિશેષ ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે^૭ : યથા :

સમસ્તવિધિસંઘેન ચ કલિતાઃ, પ્રતિપુરં પ્રતિગ્રામં નિઃશઙ્કં ગીત -
નૃત્યવાદ્યાદિના જિનશાસનપ્રોત્સર્પણાયાં વિજૃમ્ભમાણાયાં ક્રમક્રમેણ
સુખંસુખેન શ્રીશત્રુજ્ઞયાલક્ષ્મ્યારત્રૈલોક્યસાર સમસ્તતીર્થપરમ્પરાપરિવૃતં
પ્રવિહિતસુરાસુરનેન્દ્રસેવં શ્રીનાભેયદેવમ્, શ્રીઝજ્જયન્તાચલશિખરમણ્ડનં
સમસ્તદુરિતખણ્ડનં સૌભાગ્યકમલોદિધાનં યદુકુલપ્રધાનં
કલ્યાણકવ્રયાદિનાતીર્થાવલિવિરાજમાનં શ્રીઅરિષ્ટનેમિસ્વામિનં ચ
નૂતનસ્તુતિસ્તોત્રવિધાનપૂર્વકં પરમભાવનયા સકલસંઘસહિતાઃ
શ્રીપૂજ્યા મહતા વિસ્તરેણાવન્દિષત ।

અહીં ઉલ્લેખ તો અલબત્ત પ્રાસંગિક છે, અને ‘કલ્યાણત્રય’ વિશે કોઈ અધિક માહિતી સાંપડતી નથી; પણ ગિરનાર પર નેમિનાથના મહિમ્ન મંદિર અતિરિક્ત બીજા કોઈ મંદિરનો ઉલ્લેખ કરવાને બદલે ‘કલ્યાણત્રય’નો કર્યો છે, જેમાંથી પ્રસ્તુત ચૈત્યની રૈવતતીર્થ સાથેની સંગતતા સિદ્ધ થવા અતિરિક્ત તેનું મહત્ત્વ તે કાળે સ્થપાઈ ચૂક્યું હશે એવું પણ કંઈક સૂચન મળી રહે છે.

ઈસ્વીસનૂના ૧૪મા શતકમાં આગળ વધતાં કેટલાક મહત્ત્વપૂર્ણ ઉલ્લેખો સાંપ્રત વિષય અનુષંગે, વિશેષ કરીને ‘કલ્યાણત્રય’ની રચના કેવી હતી તે પાસાં પર પ્રકાશ વેરનાર, પ્રાપ્ત થાય છે. મોટે ભાગે તો રાજગચ્છીય વાદીન્દ્ર ધર્મધોષસૂરિના આમ્નાયમાં થયા હશે તે જ્ઞાનચંદ્રના નવપ્રાપ્ત સંસ્કૃત ભાષા નિબદ્ધ ગિરનાર ચૈત્યપરિપાટી સ્તવન(પ્રાયઃ ઈ. સ. ૧૩૨૦-૧૩૨૫)માં પ્રસ્તુત જિનાલયમાં ત્રણભૂમિયુક્ત (રચનામાં) ચતુરાનન (ચતુર્ભુજ) અને અંજનાભ (શ્યામલ) એવા નેમિનાથને નમ્યાનો ઉલ્લેખ છે^૮ :

કલ્યાણત્રય-જિનાલય ભૂત્રયેપિ નેમિં નમામિ ચતુરાનનમંજનાથં ॥૧૧॥

આ ઉલ્લેખથી ‘કલ્યાણત્રયચૈત્ય’માં ત્રણ ભૂમિવાળી રચના હતી અને તેમાં ચારે દિશાએ નેમિનાથની શ્યામલ પ્રતિમાઓ હતી તે વાતની પ્રથમ જ વાર સ્પષ્ટતા મળે છે.

આ પછી ૧૪મા શતકના ત્રીજા ચરણમાં, ખરતરગચ્છાચાર્ય જિનકુશલસૂરિના શિષ્ય વિનયપ્રભોપાધ્યાય, સ્વરચિત અપભ્રંશ ‘તીર્થમાલાસ્તવન’^{૧૦}માં ગિરનારતીર્થ પર વાંદેલ જિનાલયોમાં વસ્તિગ(વસ્તુપાલ)ના ‘આદિ પહો’(શત્રુંજયાવતારચૈત્યના આદિપ્રભુ)નો, ‘કલ્યાણત્રયે’ નેમિજિનનો, અને (વસ્તુપાલ કારિત) અષ્ટાપદ તથા સમ્મેતગિરિ તથા ગિરનારના સાંબ, પ્રદ્યુમ્ન, અને અવલોકના શિખર પરનાં જિનબિંબોનો સમાવેશ કરે છે :

વસ્તિ(ગ)વસહીં હિં આદિ પહો ।

કલ્યાણત્રયે નમવિ જિણનેમિ અષ્ટાપદ સમ્મેતગિરે ।

વંદઠ એ તિત્થ જિણબિંબ સાંબ-પજ્જુન અવલોકગિરે ॥૨૧॥

આ ઉલ્લેખ પણ ‘કલ્યાણત્રય’માં નેમિજિન મૂળનાયક રૂપે હતા તે વાતને વિશેષ ટેકો મળે છે. વિનયપ્રભોપાધ્યાયની એક અન્ય (પણ સંસ્કૃત) રચના, ચૈત્યપરિપાટીસ્તવન^{૧૦}માં પણ, પ્રસ્તુત ચૈત્યનો ઉલ્લેખ છે, અને ત્યાં તેને ‘કલ્યાણત્રિતય’ સંજ્ઞા આપી શકે છે, જો કે ત્યાં બીજો કોઈ વિસ્તાર કર્યો નથી : યથા :

પ્રાસાદાન્તર-જૈન-દેવગૃહિકામધ્યસ્થિતાંસ્તીર્થપાન્

નાભેયં વર વસ્તુપાલભવને સમ્મેતકાષ્ઠાપદે

કલ્યાણત્રિતયેઽવલોકશિખરે શ્રીતીર્થપાનાં ગુ(ગ)ણં

શ્રી રૈવતગિરૌ નમામિ ચ તથા પ્રદ્યુમ્નસામ્બૌ ભજે ॥૨૪॥

આ પછી સો’એક વર્ષની અંદર રચાયેલ, તપાગચ્છીય જિનહર્ષગણિના સુપ્રસિદ્ધ ચરિત્ર ગ્રંથ વસ્તુપાલચરિત્ર^{૧૧} (સં. ૧૪૮૭ / ઈ. સં. ૧૪૪૧) અંતર્ગત ગિરનારગિરિ પર મંત્રીદ્વયે કરાવેલ સુકૃતોની અપાયેલી વિસ્તૃત સૂચિમાં ‘કલ્યાણત્રિતય’નું નેમિનાથનું ઊંચું પથ્થરનું ભવન તેજપાળે કરાવ્યાની નોંધ લેવાયા ઉપરાંત, પ્રસ્તુત જિનાલયમાં નેમીશ્વરસ્વામી ‘ત્રણરૂપે’ બિરાજતા હોવાની વાત કહી છે, યથા :

શ્રીનેમિનાથભવનં કલ્યાણત્રિતયસંજ્ઞયા વિહિતમ્ ।

તેજપાલઃ સચિવો વિદધે વિમલાશ્મભિસ્તુઙ્ગમ્ ॥૭૩૦॥

સસશત્યા ચતુઃષષ્ટ્યા, હેમગદ્યાણકૈર્નવમ્ ।

તન્મૌલૌ કલશં પ્રૌઢં ન્યધાદેષ વિશેષવિત્ ॥૭૩૧॥

તત્ર નેમીશ્વરઃ સ્વામી ત્રિરૂપેણ સ્વયં સ્થિતઃ ।

પ્રણતો દુર્ગતિં હન્તિ, સ્તુતો દત્તે ચ નિર્વૃત્તિમ્ ॥૭૩૨॥

આ બધા ઉલ્લેખોથી એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે, (ઈ. સં. ૧૨૩૨ પશ્ચાત્) મંત્રી તેજપાળે

‘કલ્યાણત્રય’, ‘કલ્યાણકત્રય’, વા ‘કલ્યાણત્રિતય’ સંજ્ઞક નેમિનાથનો અશ્મરચિત ઉત્તુંગ પ્રાસાદ કરાવેલો, જેમાં રૈવતતીર્થના અધિનાયક નેમિજિનની ‘ત્રણ રૂપે’ એટલે કે ત્રણ ભૂમિમાં (એવં પ્રત્યેક ભૂમિએ) ચતુર્ભુજ રૂપે પ્રતિષ્ઠા કરાવેલી.

આ ઉપરથી પ્રથમ દૃષ્ટિએ એટલું તો સમજી શકાય તેમ છે કે, ‘કલ્યાણત્રય’ એ જિન નેમિનાથનાં ત્રણ કલ્યાણકોને મૂર્તિ ભાવે રજૂ કરતી કોઈક પ્રતીક-રચના હશે, અને તેમાં કલ્યાણની ‘ત્રણ’ સંખ્યા બરોબર જિનનાં ત્રણ રૂપો બેસાડ્યાં હશે. (આ ‘ત્રણ રૂપો’થી શું વિવક્ષિત છે તેની વિશેષ સ્પષ્ટતા અહીં આગળ ઉપર થશે.)

તેજપાળ મંત્રી કારિત આ ‘કલ્યાણત્રય’ પ્રાસાદનો સં. ૧૪૮૪ / ઈ. સં. ૧૪૩૮માં ઓસવાલ સોની સમરસિંહ અને વ્યવહારી માલદેવે આમૂલચૂલ ઉદ્ધાર કરાવેલો. પ્રસ્તુત પુનરુદ્ધાર બાદ, ૧૫મા શતકમાં લખાયેલી ઓછામાં ઓછી આઠેક જેટલી ગિરનારતીર્થલક્ષી ચૈત્યપરિપાટીઓમાં ‘કલ્યાણત્રય’નાં જે વર્ણન-વિવરણ મળે છે, તે સાંપ્રત સંદર્ભમાં પ્રસ્તુત સંરચનાના સ્વરૂપને સ્પષ્ટાયમાન કરવામાં ઉપકારક હોઈ, અહીં હવે તે એક પછી એક જોઈશું.

તેમાં સૌ પ્રથમ લઈશું એક અનામી કર્તાની ૧૫મા શતકમાં રચાયેલી ‘શ્રી ગિરનાર શ્રી શત્રુંજય ચૈત્યપરિપાટી’^{૧૨}. તેમાં આવતો ઉલ્લેખ સંક્ષિપ્ત છે; તે, ‘કલ્યાણત્રય’ રચના નેમિજિનનાં ‘દીક્ષા’, ‘જ્ઞાન’, અને ‘નિર્વાણ’ કલ્યાણકોના પ્રતીકરૂપે હોવાના તર્કને, સમર્થન આપે છે : યથા :

કલ્યાણત્રય નેમિજિણ દિકખન્નાણ નિવ્વાણ ॥૧૬॥

આ પછી ૧૬મા શતકના પ્રારંભની એક અનામી કર્તાની અઘાવધિ અપ્રકટ ગિરનાર ચૈત્ય પ્રવાડી વિનતિ^{૧૩}માં પણ ‘કલ્યાણત્રય’માં ‘ત્રણ રૂપે નેમિ’ બિરાજમાન હોવાનો નિર્દેશ કર્યો છે :

કલ્યાણત્તુ નિરખીઈ હરખીય ચિત અપાર
ત્રિહુરૂપે નેમિ પૂજીઈ સફલ હૂઈ સંસારિ, રપ

પંદરમા શતકના ત્રીજા ચરણમાં મૂકી શકાય તેવી અન્ય અજ્ઞાત કર્તૃક ગિરનાર-ચૈત્યપરિપાટી^{૧૪}માં ‘કલ્યાણત્રય’નો સમરસિંહે ઉદ્ધાર કરાવ્યાનું, અને ત્યાં નેમિકુમાર ‘ત્રણરૂપે’ બિરાજતા હોવાનું, તેમ જ મંદિરને ‘સધર’ (એટલે કે થાંભલાવાળો) ‘મેઘનાદ’ મંડપ હોવાનું કહ્યું છે : યથા :

કલ્યાણત્રય પેખીઈ એ સમરસિંહ કીધુ ઉધાર;
ત્રિહુરૂપે છઈ નેમિકુમાર મેઘનાદમંડપ સધર. ૨૬

પંદરમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં થયેલા ખરતરગચ્છીય હરિકલશની ચૈત્યપરિપાટીમાં પણ (ગિરનાર ૫૨) ત્રણ ભૂમિમાં કલ્યાણકમાં રહેલા જિનને નમ્યાનો ઉલ્લેખ છે^{૧૫}.

ત્રિહું ભૂમિ કલ્યાણઈ જિણ નમંતિ ॥૧૨॥

આ પછી જોઈએ તપાગચ્છનાયક રત્નસિંહસૂરિશિષ્ય કૃત ગિરનારતીર્થમાલા (સં. ૧૫૦૯-૧૫૨૩ / ઈ. સં. ૧૪૫૩-૧૪૬૭ આસપાસ)^{૧૬}. તેમાં 'ત્રણભૂમિ'માં કાયોત્સર્ગરૂપે બિરાજમાન નેમિની પ્રતિમાઓને નમ્યાનો ઉલ્લેખ છે :

કલ્યાણત્રય ત્રિહુંભૂમિઠિય કવિ કાસગિ

કવિ પ્રતિમા સંઠિય નેમિ નમેસિ સુરંગો ॥૧૭॥

હવે જોઈએ તપાગચ્છનાયક, યુગપ્રધાન સોમસુંદરસૂરિના શિષ્ય હેમહંસગણિની સં. ૧૫૧૫ / ઈ. સં. ૧૪૫૯ના અરસામાં રચાયેલી ગિરનાર ચૈત્યપ્રવાડિ^{૧૭}. તેમાં 'કલ્યાણત્રયવિહાર' સોની સમરસિંહ અને માલદેવ્યવ્યવહારિએ ઉદ્યાર્યાની વાત કરતાંની સાથે પ્રસ્તુત રચનામાં ચારે દિશામાં 'ત્રણ ભૂમિ'માં બાર મૂલનાયકની મૂર્તિઓ હોવાનું, અને તેમાં પ્રથમ એટલે કે કેવળ નીચેની ભૂમિએ કાયોત્સર્ગે (ખડ્ગાસને) રહેલા 'નેમિકુમાર'ને ઉલ્લેખ કર્યો છે. આગળ ચાલતાં 'દીક્ષા, જ્ઞાન, નિર્વાણ' એ ત્રણ કલ્યાણકોનો ઉલ્લેખ કરી, મંદિરમાં રહેલી એક જીર્ણ પ્રતિમાની વાત કરી, મંદિરના વિશાળ 'મેઘમંડપ'નો ઉલ્લેખ કરીને કહ્યું કે ઓસવાલ વંશી સમરસી-માલદેવે એનો સં. ૧૪૯૪ / ઈ. સં. ૧૪૩૮માં ઉદ્ધાર કરાવ્યો :

હિવ કલ્યાણત્રય-તણઈ નિરમાલડિએ જાઈ જઈ પ્રાસાદિ. ૨૪

ધનધન સોની સમ(ર)સિંહ માલદે વ્યવહારિઅ

જૈહિં કલ્યાણત્રય-વિહાર-ઉદ્ધાર કરાવિઅ

ચિહું દિસિ ત્રિહું ભૂમીહિ મૂલનાયક તિહાં બાર

કોસગિ રહિઆ પ્રથમ ભૂમિ સિરિ નેમિકુમાર

ઘડતાં જસુ પાતલિ અંજલિઈ સવે ટલંતા રોગ

સેવિઉ સ્વામી પૂરવઈએ નિરમાલડિએ અનુદિન ભોગ-સંયોગ. ૨૫

દિકખ-નાણ-નિવ્વાણ તિહાં સિરિ સોહઈ છત્ર

જીરણ પ્રતિમા વામ પાસિ ધુરિ તાસુ સનાત્ર

મંડપ સયલ વિસાલ મેઘમંડપ રુલિઆલઉ

ઓસવંસિ શ્રી સમરસી માલદેવ મનરંગિ

સંવત ચઉદ ચઉરાણવઈ નિરમાલડિએ ઉદ્ધરિઉ ઉતુંગ . ૨૬

આ માહિતી વિશદ અને વિસ્તૃત હોઈ મહત્વની છે. મોટે ભાગે તો ઈસ્વીસનના પંદરમા શતકના અંતિમ ચરણમાં રચાયેલી, ખરતરગચ્છીય ભાવહર્ષગણિના શિષ્ય રંગસારની ગિરનાર ગિરિ ચૈત્યપરિપાટીમાં^{૧૮}, હેમહંસગણિવાળી પરિપાટીમાં કહેલી મુખ્ય મુખ્ય વાતોની પુષ્ટિ જોવા મળે છે : યથા :

ધનધન સોનીવંશ પ્રભાવક, સમરસંઘ માલદે સુશ્રાવક જિજ્ઞા કરી ઉદ્ધાર. ૧૪

તિણ ભૂમિપતિ જિજ્ઞાહર બારઈ કાઉસગ રહીયા નેમકુમાર
પદમ ભૂમિ પેખવિ સંવત ચઉદ ચઉરાણુ (૧૪૮૪) વચ્છર,
ઊધરિયા જિજ્ઞાભવણ મનોહર ભૂધર જેમ ઉત્તુંગ. ૧૫

આ વિશેષ પ્રમાણોના અન્વયો પરથી ‘કલ્યાણત્રય’ વિશે અધિક નિષ્કર્ષ એ નીકળે છે કે, તે ચૈત્યની અંદર, ગર્ભગૃહમાં કોઈ ત્રણ મજલાવાળી ચૈત્યમુખ્ય રચના હતી, જેમાં ત્રણે માળની મળી મૂળનાયક નેમિનાથ ભગવાનની કુલ બાર મૂર્તિ હતી; અને વિશેષમાં નીચલે માળે રહેતી ચારે મૂર્તિ(ઓ), પાછળ ઉદ્ભૂત કરી તે ચૈત્યપરિપાટીમાં પણ કહ્યું છે તેમ, કાયોત્સર્ગરૂપે હતી; (ઉપરના બે માળમાં સ્થિત પ્રતિમાઓ પદ્માસનમાં હોવાનું વિવક્ષિત છે); અને આ ત્રણે માળની પ્રતિમાઓ નેમિનાથના ગિરનાર સંદર્ભિત ત્રણ કલ્યાણકોના પ્રતીકરૂપે હતી.

સમરસિંહ-માલદેવે ઉદ્ધરાવેલ ‘કલ્યાણત્રય-ચૈત્ય’ ગિરનાર પર આજે પણ ઊભું છે; પણ તેનું મૂળ નામ વીસરાઈ જઈ, તે ‘સગરામ સોની’(સંગ્રામસિંહ સોની)ના મંદિરના નામે ખોટી રીતે ચડી ગયું છે. અલબત્ત પ્રસ્તુત મંદિરના સંગઠનમાં તેજપાળે કરાવેલ મૂળ જિનભવનને તો કોઈ જ ભાગ રહ્યો હોય તેમ દેખાતું નથી. વિશેષમાં મંદિરનું શિખર પણ ૧૫મી સદીનું હોવાને બદલે ૧૮મા સૈકાનું (આ. ઈ. સ. ૧૮૦૦નું) આધુનિક અને કઢંગું છે; અન્યથા તેમાં ૧૫મી શતાબ્દીના મળતા વર્ણન પ્રમાણે અનુક્રમે ‘મેઘનાદ’ અને ‘મેઘમંડપ’ છે. અંદર જતાં જોઈએ તો ગર્ભગૃહની કોરણીવાળી ૧૫મા શતકની દ્વારશાખાને સ્તંભશાખામાં ઉચ્ચાલકો લઈ અસાધારણ ઊંચેરી બનાવી છે; ગર્ભાગારમાં વાસ્તવિક પીઠિકા નથી, પણ ભીંત સમાણી પાતળી પીઠ કરી, તેના પર નાની નાની, ૧૮મી સદીમાં પ્રતિષ્ઠાપેલ આધુનિક જિનમૂર્તિઓ છે. અંદરના ભાગમાં વચ્ચે છત વગરના માળ-મજલા કરીને, માળોના અંકન ભાગે પણ પાતળી પીઠ કરી, પ્રતિમાઓ બેસાડેલી છે : પણ દ્વારશાખાનાં ઊંચેરાં માન-પ્રમાણ જોતાં તેની અંદર કોઈ એવી રચના હોવી જોઈએ, જે એની પૂરી ઊંચાઈ સાથે દ્વારમાંથી જ પેખી શકાય. આવી સંરચના તળભાગે પણ ઠીક મોટી હશે, અને તેની અંદર પ્રદક્ષિણા દેવા જેટલો અવકાશ રહેલો હશે; અને એ કારણસર તે ગર્ભગૃહની મધ્યમાં ખડી કરેલી હોવી જોઈએ.

આવી સંરચના બીજી કોઈ નહીં પણ પરિપાટીકારોએ વર્ણવેલ ત્રણ માળવાળી, મજલે મજલે નેમિનાથની ચૌમુખ મૂર્તિ ધરાવતી કૃતિ હોવી જોઈએ, જે અન્ય કોઈ નહીં પણ નેમીશ્વરદેવનાં ‘કલ્યાણત્રય’ની પ્રતીક રચના જ હોવી ઘટે. (પંદરમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં વર્ણિત પ્રસ્તુત રચના મૂળ તેજપાળના સમયની હતી, કે પુનરુદ્ધારમાં નવીન કરી હશે તેનો નિર્ણય તો આજે થઈ શકે તેમ નથી.)

સાહિત્યિક પ્રમાણોના આધારે ‘કલ્યાણત્રય’ની સંરચના વિશે એટલું તો જાણી-કલ્પી શકાય છે : પણ તે રચના તાદૃશ કેવી દેખાતી હશે, તેના ઉદયમાં ત્રણ મજલા પાડી ચૌમુખ કેવી રીતે ગોઠવ્યાં હશે, તેનું કોઈ પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ મળે તો વિશેષ સમજણ પડે. સદ્ભાગ્યે આવી એક રચના વિદ્યમાન છે, અને તે પણ મંત્રી તેજપાળ કારિત ! એ છે અર્બુદગિરિ પર મંત્રીવરે કરાવેલ યાદવ નેમિનાથના જગત્પ્ર્યાત લૂણવસાહિકાપ્રાસાદના આરસમય બાંવન જિનાલયમાં, મૂળપ્રાસાદના પૃષ્ઠભાગે આવેલ હસ્તિશાલામાં. અહીં હસ્તિશાલાના મધ્યબિંદુએ કરવામાં આવેલ પ્રતિમાન્વિત, ત્રણ તબક્કા, બતાવતી, નીચે કાયોત્સર્ગમાં ઊભેલા ચતુર્દિશામાં ખડ્ગાસન જિન, તે પછી સહેજ અંદર ખેંચેલો અને ઊંચાઈમાં ઓછો કરેલો બીજો મજલો અને તે ઉપર ત્રીજો મજલો એમ તે બન્નેમાં ચૌમુખ પદ્માસનાસીન પ્રતિમાઓ યુક્ત રચના છે (ચિત્ર ૧)^{૧૯}. પ્રતિમાઓ શ્યામ વર્ણની હોઈ, તેમ જ વિશિષ્ટ લાંછનાદિ અન્ય લક્ષણો તેમાં ઉપસ્થિત હોઈ, તે સૌ નેમિનાથની હોવાનું સૂચિત થાય છે. વસાહિકાનો મુખ્ય પ્રાસાદ પણ નેમિનાથનો છે, અને આ ‘કલ્યાણત્રય’ની રચના એ મધ્યના પ્રાસાદ કિંવા મૂળપ્રાસાદના પૂર્વ-પશ્ચિમ ગર્ભસૂત્ર સાથે મેળવેલી છે.

આ સંરચના પર અલબત્ત કોઈ લેખ કોરેલ હોવાનું જાણમાં નથી. (સ્વ.) મુનિવર કલ્યાણવિજયજીએ તેને ‘ત્રિખંડ ચૌમુખ’ કહી સંતોષ માન્યો છે^{૨૦}. (સ્વ.) મુનિશ્રી જયંતવિજયજીએ તેનું વિશેષ વર્ણન કરી, તેની ‘મેરુગિરિ’ તરીકે ઓળખ કરી છે. એમણે કરેલ વિવરણ સંદર્ભપ્રાપ્ત હોઈ, અહીં પૂરેપૂરું ઉદ્ધૃત કરીશું :

“હસ્તિશાળાની વચ્ચેના ખંડમાં મૂલનાયક શ્રી આદીશ્વર ભગવાનની પરિકરવાળી ભવ્ય અને મોટી પ્રતિમા એક બિરાજમાન છે. તેમની સન્મુખ શ્યામ વર્ણના આરસમાં અથવા કસોટીના પથ્થરમાં સુંદર નકશીથી યુક્ત મેરુ પર્વતની રચના તરીકે ત્રણ માળના ચૌમુખજી છે. તેના ત્રણ માળમાં એ જ પાષાણની શ્યામ વર્ણની જિનમૂર્તિઓ છે. પહેલા માળમાં ચાર કાઉસગીઆ છે, બીજા અને ત્રીજા માળમાં ભગવાનની પર્યકાસનવાળી ચાર ચાર મૂર્તિઓ છે. કુલ બાર મૂર્તિઓ શ્યામવર્ણી અને પરિકરવાળી છે.”^{૨૧}

દાઠ ઉમાકાન્ત શાહે પણ તેને ‘પંચમેરુ’ની રચના માની છે : યથા^{૨૨} :

“Representations of Panch-meru mountains of different dvipas, showing a siddhayatana suggested by a four-fold Jina image on each tier, one above the other (in five tiers) and surmounted by a finial, are more common among the Digambaras. One such Panch-meru is also obtained in a Svetambara Shrine, in the Hastisala of the Luna Vasahi MT.Abu.”

પરંતુ અહીં મજલા પાંચ નહીં, ત્રણ છે. ઉપર ઉદ્ધૃત મુનિશ્રી જયંતવિજયજીએ કરેલું વર્ણન આબૂની સંરચનાનું હોવા છતાં ગિરનાર પરના યાત્રિકો દ્વારા વર્ણિત ‘કલ્યાણત્રય’નું આબેહૂબરૂપ હોવાનું પ્રતીત થાય છે. એ ‘પંચમેરુ’ની રચના હોય તો તે માટે કંઈ આધાર તો હોવો ઘટે; પણ ‘મેરુગિરિ’ની રચનામાં ઉપરના ચૌમુખને વાસ્તુશાસ્ત્ર મત પ્રમાણે સમવસરણ દેવામાં આવે છે; અને ‘પંચમેરુ’ કહેવા માટે વચ્ચે એક અને ચાર ખૂણે ચાર અન્ય મેરુની (ભલે વચલા કરતાં નાની)^{૨૩} અથવા, પ્રકારાંતરે ઉપરાઉપર પાંચ મજલાવાળી^{૨૪} રચના હોવી ઘટે. અહીં એવી સંરચના નથી. આ તો આગળ જણાવ્યું તેમ, ગિરનાર પરના મંત્રી તેજપાળ કારિત ‘કલ્યાણત્રય’ વા ‘કલ્યાણત્રિતય’ના અગાઉ ચર્ચિત વર્ણનને હૂબહૂ મળતી રચના હોઈ, તેની ઓળખ હવે એ રીતે થવી ઘટે.

એમ જણાય છે કે વરિષ્ઠ બંધુ વસ્તુપાળને શત્રુંજયાદ્રિમંડન યુગાદિ ઋષભદેવ પર વિશેષ મોહ અને અહોભાવ હતા; ને લઘુબંધુ તેજપાળને રૈવતાયલાધીશ ભગવાન્ નેમિનાથ પર અધિક પ્રીતિ હતી. કેમ કે વસ્તુપાળે ગિરનારગિરિ પર અને ધવલકક્ક(ધોળકા)માં ‘શત્રુંજયાવતાર’નાં મંદિરો કરાવેલાં; તો તેજપાળે ગિરનાર પર નેમિજિનનો ‘કલ્યાણત્રિતય વિહાર’ અને અર્બુદગિરિ પર તેમ જ ધોળકામાં ‘ઉજજયંતાવતાર’નાં મંદિરો કરાવેલાં. આબૂલાળું મંદિર નેમીશ્વરસ્વામીનું હોઈ, તેમાં ‘કલ્યાણત્રય’ની રચના હોઈ, અને તે પણ ગર્ભગૃહ સાથે એકસૂત્રમાં મેળવેલી હોઈ, પ્રસ્તુત જિનાલયને ‘ઉજજયંતાવાર’ માનીએ તો સુસંગત છે. તેજપાળના પ્રસ્તુત રચના પ્રત્યેનાં ખાસ આકર્ષણ-વલણ-ઢળણ પણ તેની સ્થાપના અર્બુદગિરિ પર પણ કરવા પાછળ કામ કરી ગયાં હશે. ગિરનાર પર વસ્તુપાળે ‘શત્રુંજયાવતાર’ સાથે ‘અષ્ટાપદ’ અને ‘સમ્મેતશિખર’ની પ્રતીક રચનાનાં મંદિરો કરાવેલાં, તો તેજપાળે ત્યાં ‘કલ્યાણત્રય’ની પ્રતીક-રચનાનું ભવન કરાવ્યું. આમ બેઉ ભાઈઓને પ્રતીક-રચનાઓ નિર્માવવા પ્રતિ પણ રસ રહ્યો હશે તેમ લાગે છે.

ગિરનારના સં. ૧૨૮૮ / ઈ. સં. ૧૨૩૨ના મહામાત્ય વસ્તુપાલકારિત ‘વસ્તુપાલવિહાર’ના છ પ્રશસ્તિલેખોમાં લઘુબંધુ તેજપાળે ત્યાં કરાવેલા ‘કલ્યાણત્રય’ પ્રાસાદનો ઉલ્લેખ નથી. એથી એમ માની શકાય કે પ્રસ્તુત મંદિર સં. ૧૨૮૮થી થોડું મોડું બન્યું હોય. ગિરનારના ‘કલ્યાણત્રય’ પ્રાસાદના મંત્રી તેજપાળના સ્થાપનાના તેમ જ

પ્રશસ્તિના લેખ, તેમ જ મૂલ સંરચના વિનષ્ટ થયાં છે; અને આબૂવાળા ‘કલ્યાણત્રય’ પર આગળ કહ્યું તેમ કોઈ લેખ નથી ! તેમ મંદિરના પ્રશસ્તિલેખમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ નથી ! સંભવ છે કે બંને સ્થળોના ‘કલ્યાણત્રય’ એકકાલિક હોય, હવે પ્રશ્ન એ છે કે સાહિત્યિક અતિરિક્ત આવશ્યક એવું અભિલેખીય પ્રમાણ ‘કલ્યાણત્રય’ સ્વરૂપ-નિર્ણય અંગે છે ખરું ?

આની શોધ કરતાં મને બે પ્રમાણો હાથ લાગ્યાં છે. એક તો છે રાણકપુરના ‘ધરણવિહાર’માં સં. ૧૪૮૭ / ઈ. સ. ૧૪૫૧નો અભિલેખ ધરાવતો “શ્રીશત્રુંજય શ્રીગિરનાર પદ્મ.”^{૨૫} તેમાં ગિરનારવાળા ભાગમાં મૂળનાયક નેમિનાથની બાજુમાં એક પટ્ટીશું કરી, તેમાં ત્રણ ખંડ પાડી, નીચેના ખંડમાં કાયોત્સર્ગ જિનમૂર્તિ અને ઉપલા બે ખંડોમાં બેઠેલા જિનનાં રૂપ બતાવ્યાં છે, જે ‘કલ્યાણત્રય’ ચૈત્યનું સૂચન કરે છે (ચિત્ર ૨)^{૨૬}. બીજું છે કુંભારિયા (પ્રા. આરાસણ)ના નેમિનાથ ભગવાનના મંદિરમાં એક રચિકાબદ્ધ કાયોત્સર્ગ જિનમૂર્તિ અને તેને મથાળે ખંડમાં પર્યકાસને રહેલ જિનબિંબ ધરાવતું ફલક (ચિત્ર ૩), જેમાં નીચેની મૂર્તિની પાટલી પરના લેખમાં તે અરિષ્ટનેમિનાં બિંબ હોવાનું અને તેની પ્રતિષ્ઠા ‘કલ્યાણત્રય’માં હતી તેવો નિર્દેશ મળે છે^{૨૭}. સં. ૧૩૪૩ / ઈ. સ. ૧૨૮૭નું વર્ષ ધરાવતું આ શિલ્પ-પ્રતિમા-વિધાન તેજપાળની કૃતિઓ બાદ પ્રાયઃ ૫૫ વર્ષે તૈયાર થયેલું; અને અહીં પણ તે નેમિનાથના સંદર્ભમાં રચાયેલ હોઈ ‘કલ્યાણત્રય’ અંગે થોડોક પણ વિશેષ ખ્યાલ આપી રહે છે. એ સંબંધમાં વિશેષ કશું કહેતા પહેલાં (મુનિ વિશાલવિજયજીએ પ્રગટ કરેલ) મૂળ લેખ અહીં જોઈ જવો ઉપયુક્ત છે :

ૐ ॥ સંવત્ ૧૩૪૩ વર્ષે માઘ શુદ્ધિ ૧૦ શનૌ પ્રાગ્વાટાન્વયે શ્રે. (★) છાહડ સુત શ્રે. દેસલ ભાર્યા દેલ્હી તત્પુત્ર લક્ષમણ (આ) (★) સધર દેવધર સિરધર મયધર । તથા સિરધર ભાર્યા.... (★) પુત્ર જસદેવ । દ્વિતીયપુત્રેણ શ્રે. ગાંગદેવેન ભાર્યા....(★)....જાથી જયતુ તત્પુત્ર લૂળધવલ વાધુ કપૂરદેવિ તત્પુત્ર કલ્હણસીહ પ્રભૃતિ કુટુંબ સમુદાયે સતિ આત્મના....(★) પિતુઃ શ્રેયોર્થ કલ્યાણત્રયે શ્રીઅરિષ્ટનેમિબિંબાનિ કારિતાનિ । મંગલમસ્તુ સમસ્તસંઘસ્ય । (★) શ્રે. ગાંગદેવસુત ઋદલસુતા લૂણી ધગિનિ(ની) વયજૂ સહજૂ ક....સતિ ગાંગીપ્રભૃતિ ॥

આરાસણના નેમિનાથ જિનાલયમાં રહેલ આ ‘કલ્યાણત્રય’ સંબંધી બીજા પણ બે અભિલેખીય ઉલ્લેખ પ્રસ્તુત મંદિરમાં મળે છે, જેને પણ અહીં આવરી લઈશું. આ સંબંધનો પ્રથમ (સંવત્ વગરનો) લેખ મંદિરની (દેવકુલિકાની ?) ભીંત પર આવેલો નોંધાયો છે. (વસ્તુતઃ જો ગોખમાં આ ‘કલ્યાણત્રય’ છે તેની જ થાંભલીની બેસણી પર તે લેખ છે.) જેમાં નવાંગવૃત્તિકાર ‘અભયદેવસૂરિ’ના સંતાનીય ‘શ્રીચંદ્રસૂરિ’એ ‘કલ્યાણત્રય’માં નેમિનાથનાં બિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરી તેવો ઉલ્લેખ છે^{૨૮} : યથા :

કલ્યાણત્રયે શ્રીનેમિનાથચિંત્રાણિ પ્રતિષ્ઠિતાનિ નવાંગવૃત્તિકાર
શ્રીમદ્ અભયદેવસૂરિસંતાનીય શ્રીચંદ્રસૂરિભિઃ શ્રેઃ સુમિગ શ્રેઃ વીરદેવઃ
શ્રેષ્ઠી ગુણદેવસ્ય ભાર્યા જયતશ્રી સાહુપુત્ર વર્ડરા પુના લુણા વિક્રમ
ચેતા હરપતિ કર્મટ રાણા કર્મટપુત્ર ચીમસિંહ તથા વીરદેવસુત
અરસિંહ પ્રભૃતિકુટુંબસહિતેન ગાંગદેવેન કારિતાનિ.....

(મુનિશ્રી વિશાલવિજયજી ‘કલ્યાણત્રય’નું “શ્રી નેમિનાથ ભગવાનના ત્રણ કલ્યાણકોના દિવસોમાં ભરાવેલાં (મંદિર)નાં બિંબોની.....પ્રતિષ્ઠા કરી “એવું અર્થઘટન કરે છે : (એજન પૃ. ૨૨); તે બરોબર નથી.)

એમ જણાય છે કે અગાઉ કથિત સં. ૧૩૪૩નાં ‘કલ્યાણત્રય’નો ઉલ્લેખ કરતા લેખમાં પ્રતિષ્ઠાપક આચાર્ય ‘શ્રીચંદ્રસૂરિ’નું નામ આપવું રહી ગયું હોઈ, તે માટે જુદો લેખ દેવાની જરૂરત ઊભી થઈ હશે. પ્રસ્તુત ‘ચંદ્રસૂરિ’નો સં. ૧૩૪૪ / ઈ. સ. ૧૨૮૮માં ‘ઋષભદેવ’ની પ્રતિમા ભરાવ્યાનો એક અન્ય લેખ મંદિરમાં મોજૂદ છે : (એજન પૃ. ૧૧૦).

‘નેમિનાથ’ મંદિરના રંગમંડપના, અને ‘કલ્યાણત્રય’વાળા ગોખલાની બાજુમાં રહેલા એક સ્તંભ પર સં. ૧૩૪૪ / ઈ. સ. ૧૨૮૮માં પ્રસ્તુત ‘કલ્યાણત્રય’ની પૂજા માટે ૧૨૦ ‘વિસલપ્રિયદ્રમ્મ’ ભંડારમાં અપાયાનો પણ લેખ છે, જે ઘટના તેની પ્રતિષ્ઠા પછી લગભગ દોઢેક વર્ષ બાદની છે^{૨૦} :-

ઓમ્ ॥ સંવત્ ૧૩૪૪ વર્ષે આષાઢ સુદિ પૂર્ણિમાયાં । દેવ શ્રી નેમિનાથચૈત્યે
શ્રીકલ્યાણત્રયસ્ય પૂજાર્થે શ્રેઃ સિરધર તત્પુત્ર શ્રેઃ ગાંગદેવેન વીસલ
પ્રીયદ્રમા (મ્મા)ણાં ૧૨૦ શ્રીનેમિનાથદેવસ્ય ભાંડાગારે નિક્ષિપ્તં ।
વૃદ્ધફલ ભોગ(ય) માસં પ્રતિ દ્રમ ૩ ચટંતિ । પૂજાર્થે । આચંદ્ર
કાલં યાવત્ । શુભં ભવતુ ॥શ્રી॥

(અહીં પણ વિશાલવિજયજી મંદિરમાં “ત્રણે કલ્યાણકોની પૂજા માટે” એવો અર્થ ઘટાવે છે તે બંધબેસતો નથી. અહીં કલ્યાણકોની પૂજાની વાત નથી, પણ ‘કલ્યાણત્રય’ના પ્રતીકરૂપ રચનાની પૂજાની વાત સમજવાની છે.)

આ પ્રતિમા મુખમંડપની અસલ ચોકીઓથી પૂર્વ તરફની વધારેલી ચોકીમાં જાળીયુક્ત ભિત્તિને આધારે રથિકા સાથે ટેકવેલી છે; અને તે ચૌમુખ નહીં, એકમુખ છે; તેથી એક પ્રકારનો ‘કલ્યાણત્રય’નો ‘પટ્ટ’ છે, ત્રણે પરિમાણોમાં વિસ્તરતી રચના નથી^{૨૦} (ચિત્ર ૩); વિશેષમાં તેમાં સૌથી ઉપરની ત્રીજી મૂર્તિ ગાયબ થઈ છે, પણ તેમ છતાં આયોજન સરસ લાગે છે. મંદિરના ઉપર ચર્ચિત અભિલેખોમાં કહેલ ‘કલ્યાણત્રય’ તે આ જ રચના છે.

‘કલ્યાણત્રય’ અંગે કેટલાક વિશેષ સંદર્ભો પ્રાપ્ત થાય છે જે અહીં હવે રજૂ કરીશું. “ગિરનાર” પરના એક સંવત્ નષ્ટ થયેલા ખંડિત લેખમાં ‘કલ્યાણત્રય’નો આગળના વિશેષ લુપ્ત સંદર્ભમાં ઉલ્લેખ આવે છે :^{૩૧}

સ્વસ્તિ શ્રી ધૃતિ-

નમઃ શ્રીનેમિનાથાય જ-

વર્ષે ફાલ્ગુન શુદ્ધ ૫ ગુરૌ શ્રી (યાદવકુલ)

તિલકમહારાજ શ્રીમહીપાલ(દેવ વિજયરાજ્યે)

વયરસિંહ ભાર્યા ફાડસુત સા (સાલિંગ)

સુત સા. સાઈઆ સા. મેલા મેલા -

જસુતા રુઢી ગાંગી પ્રભૃતિ (શ્રીનેમિ)

નાથપ્રસાદઃ કારિતઃ પ્રતષ્ઠિ(ઠતં શ્રીચંદ્ર)

દ્રસૂરિ તત્પટ્ટે શ્રીમુનિસિંહ (સૂરિ)

.....કલ્યાણત્રય —

(લિં ઓં ઓં રિં ઈં બોં પ્રેં પૂં ૩૫૪)

આમાં વંચાયેલ..... “તિલક મહારાજ શ્રીમહીપાલ”.....ભાગમાં મૂળે “(યાદવકુલ)તિલક મહારાજ શ્રી મહીપાલ(દેવવિજય રાજ્યે)” હોઈ શકે છે અને તો તે ચૂડાસમા રા’મહીપાલદેવ(પ્રથમ)ના સમયનો, અને મોટે ભાગે ઈસ્વીસન્ની ૧૪મી શતાબ્દીના પ્રથમ ચરણનો, લેખ હોઈ શકે છે : અને જે પ્રાસાદ કરાવેલો તે.....(નેમિ)નાથનો હોવો જોઈએ અને તો ત્યાં તૂટેલ ભાગ પછીથી આવતું “કલ્યાણત્રય” એ પ્રસ્તુત લેખમાં જેનાં નામ આવે છે તે શ્રાવક-શ્રાવિકાઓએ મંત્રી ‘તેજપાળ’ના ‘કલ્યાણત્રય’માંથી સ્વતંત્ર કરાવેલો હોવો જોઈએ. (હું માનું છું કે ચૈત્યપરિપાટીકારો તેમ જ સોમસૌભાગ્યકાવ્યના કર્તા પ્રતિષ્ઠાસોમ જેને લક્ષોબા કિંવા લખપતિ દ્વારા ગિરનારમાં કરાવેલ ચતુર્મુખ પ્રાસાદની વાત કરે છે તે ૧૫મા શતકના પ્રાસાદને સ્થાને અસલમાં આ મહીપાલદેવના સમયનો કલ્યાણત્રય પ્રાસાદ હશે. લક્ષોબાવાળો પ્રાસાદ હાલ મોજૂદ છે. અને તેમાં ચાર ઊંચી થાંભલીવાળી મઢૂલી શી રચના છે, જેની અંતર્ગત મૂળે ‘કલ્યાણત્રય’ હશે.) ગિરનાર, આબૂ, કુંભારિયા સિવાય થોડાંક અન્ય સ્થળોએ પણ ‘કલ્યાણત્રય’ હોવાનાં કેટલાંક સાહિત્યિક સાક્ષ્યો ઉપલબ્ધ છે. એક કાળે એવી એક પ્રતિષ્ઠા શત્રુંજયગિરિ પરની ‘ખરતરવસહી’(ઈ. સ. ૧૩૨૫)માં હતી^{૩૨}, અને મેવાડમાં આવેલા ‘દેલવાડા’(દેવકુલપાટક)ની ‘ખરતરવસહી’માં પણ હતી; આ દેલવાડાના ‘કલ્યાણત્રય’ વિષયક બે અપ્રકટ અજ્ઞાતકર્તૃક ૧૫મા સૈકાની ચૈત્યપરિપાટીઓમાંથી ઉદ્ધરણ અહીં ટાંકીશું^{૩૩} :

તુ (સુઝદેવી ? મરુદેવી) ગયવરિ ચડિયા સિરિ સત્તરિસડ ચંગ,
 પંચય પંડવગુરુ સહિયએ કલ્યાણત્રય રંગ;
 અઘ્ઠાવય જગિ સલહિય એ તિહૂયણિ તિલય સમાણ,
 ઠામિ ઠામિ વર પૂતલીય જાણે કરઈ વઘાણ....૧
 પડિમાઠિય નમિવિનમિ નમિ જંબૂવૃક્ષવિહાર
 ગુરુ ગુરુવલિ વંદિય એ જિણદત્તસૂરિ ગણહાર
 સંભવ અજિય જુહારિય એ વાસપૂજ્ય ફલસાર
 ચરતરવસહી મનહર એ માણતુંગ અવતાર....૧૦

—શ્રી તીર્થચૈત્તપરિપાટી

અને

ચરતરભુવણિ સિરિ આદિ જિણેસરં,
 કલ્યાણત્રયી જાઈય એ;
 બાવત્ર દેહરા પવર ચિંબાવલી,
 અઘ્ઠાપદિ મન મોહીય એ. ૩

—શ્રી તીર્થચૈત્તપરિવાડી

તદતિરિક્ત જેસલમેરની ખરતરવસહી, જે સં. ૧૪૬૮ / ઈ. સં. ૧૪૧૩ આસપાસ બનેલી, તેમાં સં. ૧૪૮૫ / ૧૪૩૮ સુધીના સિલસિલાબંધ લેખો મળે છે; ત્યાં ‘કલ્યાણત્રય’ની રચનાની નોંધ લીધી છે જે મહત્ત્વની હોઈ અહીં તેની ચર્ચા કરીશું : પં. અંબાલાલ શાહ અનુસાર “અહીં એક પીળા પાષાણનું સ્તૂપાકૃતિનું સુંદર સમવસરણ સં. ૧૫૧૮ના લેખવાળું છે. મધ્યમાં ઉપરાઉપરી ત્રણ ચૌમુખજી અને એક મોટી પાદુકા વિરાજમાન છે.”^{૩૪} પણ મૂળ લેખમાં આ રચનાને ‘કલ્યાણત્રય’ કહી છે : યથા :^{૩૫}

(૧) વિક્રમ સંવત્ ૧૫૧૮ વર્ષે શ્રી જેસલમેર મહાદુર્ગે રાઝલ શ્રીચાચિગદેવ વિજયિ રાજ્યે ઠકેશ વંશે ચોપડા ગોત્રે સાં. હેમા પુત્ર પૂના તત્પુત્ર દોતા તત્પુત્ર પાંચા તત્પુત્ર સં. સિવરાજ સં. મહિરાજ સં. લોલા તદ બાંધવેન સં.

(૨) સુહવદે પુત્ર સં. થિરા સં. મહિરાજ ભાર્યા મહિગલદે પુત્ર સહસા સાજણ સં. લોલા ભાર્યા લીલાદે પુત્ર સં. સહજપાલ રત્નપાલ સં. લાક્ષણ ભાર્યા લક્ષ્મણદે પુત્ર સિંચરા સમરા માલા મોઢા સોઢા કઠરા પૌત્ર ઠકા શ્રીવત્સ સારંગ સદ્ધા શ્રીકરણ ઝગમસી સદારંગ ભારમહ સાલિંગ સુરજન મંડલિક પારસ પ્રમુખ પરિવાર સહિતેન વાં. કમલરાજ ગણિવરાણાં સદુપદેશેન માતૃરૂપી પુણ્યાર્થ શ્રીકલ્યાણત્રય ।

(૨) શ્રી સુમતિ ચિંબાનિ કારિતાનિ પ્રતિષ્ઠિતાનિ શ્રીચરતરગચ્છે શ્રીજિનભદ્રસૂરિ પટ્ટાલંકાર શ્રી જિનચંદ્રસૂરિભિઃ વાં કમલરાજ ગણિવરાણાં શિષ્ય વાં ઉત્તમલાભ ગણિ પ્રણમતિ ।

પ્રસ્તુત રચના અહીં ચિત્ર ૪માં રજૂ કરી છે. તે સં. ૧૫૧૮ / ઈ. સં. ૧૪૬૨ની હોવાની લેખથી નિશ્ચિત છે.

‘કલ્યાણત્રય’ની રચના અર્થપૂર્ણ હોવા ઉપરાંત તેની વિભાવના અને અભિવ્યક્તિ મનોહારી અને પ્રભાવક હોઈ શકે છે, તે તથ્ય આબૂના દૃષ્ટાંત પરથી અને કુંભારિયાના ફલકાકાર ખંડ પરથી કળી શકાય છે. આ વિષયની પ્રતીક-રચના કરવાનો પ્રારંભ ક્યારે થયો હશે ? વસ્તુપાલ-તેજપાલના સમય પૂર્વે તે થતી હોવાનો કોઈ ગ્રંથ કે અભિલેખનો આધાર મને હજી સુધી મળ્યો નથી. જિન નેમિનાથના ગિરનાર પર થયેલાં ત્રણ કલ્યાણકોની વાત તો આગમભાષિત હોઈ, પુરાતનકાળથી જાણીતી હતી. રૈવતગિરીશ્વર યાદવ નેમિનાથનું ત્યાં તીર્થસ્થાન પણ ઠીક ઠીક પ્રાચીન કાળથી અસ્તિત્વમાં હોવાના અલ્પ પણ નકારી ન શકાય તેવા નિર્દેશો છે^{૩૬} : પણ જિનના ‘કલ્યાણત્રય’ જેવી કેવળ વૈભાવિક, અમૂર્ત પરિકલ્પનાને સંમૂર્ત કરવાનો પ્રથમ જ વાર, અને એથી મૌલિક વિચાર તો કદાચ મંત્રી તેજપાળને અને એમની શિલ્પી-શ્રેણીને આવ્યો હોય તેવા તર્ક કરી શકાય. અન્ય વિશેષ પ્રાચીન પ્રમાણો લભ્ય ન બને ત્યાં સુધી તો એ યશ મંત્રીવર્ય તેજપાળને આપીએ તો ખોટું નથી^{૩૭} !

પરિશિષ્ટ

ગિરનાર પરનું ‘કલ્યાણત્રય’ ચૈત્ય તેજપાળ મંત્રીએ કરાવ્યાનાં સમકાલિક તેમ જ સમીપકાલિક લેખકોનાં પ્રમાણો ઉપર જોઈ ગયા છીએ; પણ બે કર્તાઓ એવા છે કે તેઓ પ્રસ્તુત ચૈત્યના નિર્માણનો યશ સચિવેશ્વર વસ્તુપાલને અર્પે છે. તેમાં એક તો છે કલ્પપ્રદીપ કિંવા વિવિધ તીર્થકલ્પના રચયિતા આચાર્ય જિનપ્રભસૂરિ. એમના સંસ્કૃતમાં રચાયેલા ‘શ્રી ઉજ્જયંતસ્તવ’માં સંબંધકર્તા પદ્ય નિમ્નાનુસારી છે :

અત એવાત્ર કલ્યાણત્રય-મન્દિરમાદધે

શ્રીવસ્તુપાલોમન્ત્રીશ - શ્રમત્કારિત ભવ્યહત્ ॥૬॥

—વિં. તી. કં. પૃ. ૭

(જિનપ્રભસૂરિએ તો ત્યાં “વસ્તુપાલવિહાર”માં રહેલ “અષ્ટાપદ”ની સામેની “સમ્મેતશિખર”ની રચનાને “નંદીશ્વરદ્વીપ” માનવાની ભૂલ પણ કરી છે^{૩૮}.)

બીજો ગિરનાર સંબંધી ઉલ્લેખ પિપ્પલગચ્છીય હીરાણંદસૂરિના વસ્તુપાલરાસ- (સં. ૧૪૮૫ / ઈ. સં. ૧૪૨૮)માં મળે છે : ત્યાં પણ પ્રસ્તુત મતલબનું કલ્પું છે^{૩૯} : યથા :

વેચીય બાર કોડિ વિવહપ્પરિ, અસીય સહસ્ર લખ બાર;
સમ્મેયસિહર તીરથ અદ્વાય સિંગુજય અવતારું,
જિજ્ઞા કલ્યાણત્રય પમુહ કરાવીય, અન્ન તિત્થં બહુ ચંગિ,
સંધાહિય વસ્તુપાલ ઈમ ચલ્લઈ સેતુજ ગિરિવર શૃંગિ .૯૨

મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળ મંત્રી તેજપાળના “મોટાભાઈ” હતા, મહામાત્ય પદે વિભૂષિત હતા, અને વિદ્વજ્જનોના આશ્રયદાતા, દાનેશ્વરી, ધર્મવીર તેમ જ અનેક દેવાલયાદિ સુકૃતોના કરાવનાર તરીકે તેમની ખ્યાતિ હોઈ, ઉપરકથિત બે કર્તાઓએ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળને “કલ્યાણત્રય”ના કારાપક માની લીધા હોય તે બનવાજોગ છે. પરંતુ ઉપર જોઈ ગયા તે ઢગલાબંધ સાક્ષ્યો, જેમાં સમકાલિક લેખક નાગેન્દ્રગચ્છીય વિજયસેનસૂરિ પણ સમાવિષ્ટ છે, તે જોતાં સદરહુ રચના નિઃશંક તેજપાલ નિર્માપિત હતી.

ટિપ્પણો :

૧. પ્રાચીનગૂર્જરકાવ્યસંગ્રહ, Pt. 1, Ed. C. D. Dalal, G.O.S. no. 13, first ed. Baroda 1920, sec. ed. Baroda 1978, p. 6; દ્વિતીય કંઠક; તથા સુકૃતકીર્તિકાલ્પેલિન્યાદિ વસ્તુપાલપ્રશસ્તિસંગ્રહ, સં. પુણ્યવિજયસૂરિ, સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા, ગ્રન્થાંક ૫, મુંબઈ ૧૯૬૧, પૃ. ૧૧૧, દ્વિતીય કડવું.
૨. મુનિ નિત્યાનંદવિજય, શ્રી રૈવતગિરિ-સ્પર્શના, શ્રી આત્મકમલ-દાન-પ્રેમ-જંબુસૂરિ-જૈનગ્રંથમાળા, મણકો ૪૭, આવૃત્તિ પહેલી, ડાભોઈ વિ. સં. ૨૦૩૭(ઈ. સં. ૧૯૮૧), પૃ. ૯૨.
૩. વિવિધ તીર્થવ્રત, પ્રથમ ભાગ, સં. જિનવિજય, સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા, ગ્રન્થાંક ૧૦, શાંતિનિકેતન ૧૯૩૪, પૃ. ૧૦.
૪. પ્રવચ્ચિતામણિ, પ્રથમ ભાગ, સં. જિનવિજય મુનિ, સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા ગ્રન્થાંક ૧, શાંતિનિકેતન ૧૯૩૩, પૃ. ૧૦૧.
૫. પ્રવચ્ચકોશ, પ્રથમ ભાગ, સં. જિનવિજય, સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા, શાંતિનિકેતન ૧૯૩૫, પૃ. ૧૧૬.
૬. ચરતરગચ્છવૃહદ્ગુર્વાવલિ, સં. આચાર્ય જિનવિજય મુનિ, સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા, ગ્રન્થાંક ૪૨, મુંબઈ ૧૯૫૬, પૃ. ૫૩.
૭. એજન, પૃ. ૬૩.
૮. જુઓ “જ્ઞાનચંદ્રકૃત સંસ્કૃત ભાષા-નિબદ્ધ શ્રી રૈવતતીર્થ સ્તોત્ર”, સં. (સ્વ.) અગરચંદ નાહટા / મધુસુદન ઢાંકી, Aspects of Jainology, Vol. II. Pt. Becharadas Doshi Commemoration Volume, Eds, M. A. Dhaky and Sagarmal Jain, Varanasi 1987, p. 113. (પ્રસ્તુત કૃતિ અને મૂળ લેખ આ સંગ્રહમાં પણ સમાવી લેવામાં આવ્યો છે.)

ટિપ્પણો તૈયાર કરતે સમયે આ વિષયને સ્પર્શતો એક સમાંતર સંદર્ભ ધ્યાનમાં આવ્યો. ખરતરગચ્છીય જિનકીર્તિસૂરિની સંસ્કૃતમાં નિબદ્ધ ગિરનારચૈત્યપરિપાટીસ્તવન(પ્રાયઃ ઈસ્વી ૧૪૫૩ પછી તુરત જ)માં

પણ કલ્યાણત્રયનો અને તેમાં રહેલા ત્રિરૂપધારી નેમિનાથનો ઉલ્લેખ છે : યથા :

ક્લ્યાણકાચ્ચે ભવને વિશાલે

યસ્મિન્નવસ્થાત્રયરૂપધારી ।

શિવાતનુજો વિતનોતિ ભદ્રં

વન્દે સદા તં ગિરિમુજ્જયન્તમ્ ॥૧૧॥

(સ્તોત્ર માટે જુઓ સ્તોત્રસમુચ્ચય, સં. ચતુરવિજયમુનિ, મુંબઈ ૧૯૨૮, પૃ. ૨૫૫).

૯. અધ્યાવધિ અપ્રકાશિત. લેખક દ્વારા તેનું સંપાદન થનાર છે.

૧૦. એજન.

૧૧. શ્રી ક્ષાન્તિસૂરિ-જૈન-ગ્રંથમાલા, ગ્રન્થાંક ૫, અમદાવાદ ૧૯૪૧, પ્રસ્તાવ ૬, પૃ. ૧૦૨.

૧૨. પ્રસ્તુત કૃતિ પણ લેખક દ્વારા થોડાં વર્ષો પૂર્વે સંપાદનાર્થે તૈયાર થઈ ગઈ છે, નિર્ગ્રંથના હવે પછીના અંકમાં પ્રગટ કરવા વિચાર્યું છે.

૧૩. “શ્રી ગિરનારચૈત્યપ્રવાડિવિનતિ”, સં. વિધાત્રી વોરા, *Aspects of Jainology*, Vol. II, p. 144.

૧૪. “શ્રી ગિરનારચૈત્યપરિપાટિ”, સં. મધુસુદન ઢાંકી / વિધાત્રી વોરા, *Aspects of Jainology*, Vol. II, p. 136.

૧૫. (સ્વ.) અગરચંદ નાહટાએ પ્રસ્તુત ચૈત્યપરિપાટીની નકલ લેખકને આપેલી; તેમાંથી ઉપરનું પદ ઉદ્ધૃત કર્યું છે. (લેખકને સ્મરણ છે કે પ્રસ્તુત ચૈત્યપરિપાટી નાહટાજીએ પછીથી ક્યાંક પ્રકાશિત કરી દીધી છે.)

૧૬. પ્રાચીન તીર્થમાળા-સંગ્રહ, ભાગ ૧ લો સં. શ્રી વિજયધર્મસૂરિ, ભાવનગર સં. ૧૯૭૮ (ઈ. સં. ૧૯૨૨), પૃ. ૩૫.

૧૭. “ગિરનાર-ચૈત્યપરિપાટિ”, સં. પં. બેચરદાસ દોશી, પુરાતત્ત્વ, ૧-૩, અમદાવાદ ૧૯૨૩, પૃ. ૨૮૫.

૧૮. “રંગસાર કૃત ગિરનારચૈત્યપરિપાટી”, સં. (સ્વ.) અગરચંદ નાહટા / પં. બાબુભાઈ સવચંદ શાહ, *Aspects of Jainology*, Vol. II, p. 173.

૧૯. સાથે જ જુઓ મુનિ જયંતવિજયજી, આબૂ ભાગ પહેલો, શ્રી વિજયધર્મસૂરિ ગ્રંથમાળા, પુસ્તક ૧૦, ઉજ્જૈન ૧૯૩૩, પૃ. ૧૧૬ સામેનું ચિત્ર.

૨૦. પં. કલ્યાણ વિજયજી ગણી “આબૂ દેલાવાડા કે જૈન મંદિર,” *પ્રબન્ધ-પારિજાત*, જાલોર ૧૯૬૬, પૃ. ૩૨૬.

૨૧. જયંતવિજયજી, આબૂ ભાગ પહેલો, પૃ. ૧૧૬.

૨૨. U. P. Shah, *Studies in Jain Art*, Banaras 1955, p. 117.

૨૩. આવી રચના (અનુમાને ઈ. સં. ૧૩૨૦) શત્રુંજયના એક મંદિરમાં છે, જે વિષયે લેખક દ્વારા “શત્રુંજયગિરિની ખરતરવસહી” નામક લેખમાં ચર્ચા થયેલી છે, જે નિર્ગ્રંથના ચોથા અંકમાં પ્રગટ થનાર છે.

૨૪. અલબત્ત, એ પ્રકારની રચનાની પ્રથા ખાસ તો દિગંબર સંપ્રદાયમાં પ્રચારમાં છે.

૨૫. જુઓ Shah, *Studies*, Plate xxiii, Fig. 59.

૨૬. વીસેક વર્ષ પહેલાં રૂબરૂ તપાસતાં તેમાં કલ્યાણત્રયના ભાવની નીચેની પટ્ટી પર ઘસાર્થ ગયેલા અને ઝાંખા અક્ષરોમાં ‘કલ્યાણત્રય’ વંચાતું હોવાનું સ્મરણ છે.
૨૭. જુઓ મુનિ વિશાલવિજયજી, શ્રી આરાસણતીર્થ અપરનામ શ્રી કુંભારિયાજી તીર્થ, શ્રી યશોવિજયજી ગ્રંથમાળા, ભાવનગર, ૧૯૬૧, પૃ. ૧૦૮, લેખાંક (૪૧).
૨૮. મુનિ વિશાલવિજયજી, શ્રી આરાસણ, પૃ. ૨૧, લેખાંક (૨).
૨૯. એજન, પૃ. ૩૧-૩૨, લેખાંક (૧૬).
૩૦. અત્યાર સુધી જોઈ વળેલ તમામ સાહિત્યિક, અભિલેખીય, અને તાદૃશ પ્રમાણોમાં ત્રણ માળયુક્ત રચના જ અભિપ્રેત હોવાનું લેખકને જણાયું છે. અહીં નવતર રીતે ‘કલ્યાણત્રય’ વિભાવને પટ્ટરૂપે ઘટાવ્યો છે.
૩૧. જુઓ પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ (દ્વિતીય ભાગ) સં. જિનવિજય, પ્રવર્તક શ્રીકાંતિવિજય જૈન ઇતિહાસમાલા, પુષ્પ છઠ્ઠું, ભાવનગર ૧૯૨૯, પૃ. ૭૪, લેખાંક ૬૩.
૩૨. જુઓ આ ગ્રંથમાં લેખક દ્વારા સંપાદિત કવિ દેપાલકૃત “ખરતરવસહી ગીત,” કડી ૩.
૩૩. હાલમાં લેખક દ્વારા સંપાદિત આ રચના પ્રકાશનાર્થે જઈ રહી છે.
૩૪. પં. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ, જૈન તીર્થ સર્વસંગ્રહ, ભાગ ૧, (ખંડ બીજો) અમદાવાદ ૧૯૫૩, પૃ. ૧૬૭.
૩૫. અગરચંદ નાહટા, બિકાનેર જૈન લેખ સંગ્રહ, કલકત્તા વી. નિ. સં. ૨૪૮૨ (ઈ. સં. ૧૯૫૫), પૃ. ૩૮૪, લેખાંક ૨૦૦૨. નાહટાજીએ ત્યાં આ રચનાને “ત્રિભૂમિયા ચૌમુખ’ કહી છે.
૩૬. ત્યાં ટેકરી પરનું નેમિનાથનું મંદિર ૧૧મી સદીનું છે. તેને લગતો પછીનો ઈ. સં. ૧૧૩૭નો તુલ્યકાલીન લેખ જ્ઞાત છે.
૩૭. જેમ ગિરનારના ‘વસ્તુપાલવિહાર’(ઈ. સં. ૧૨૩૨)માં સ્થિત “સમ્મેતશૈલ”ની રચના વસ્તુપાલે જ સૌ પ્રથમ કરાવી હોવાનું, એ વિભાવની પ્રતીકરૂપ રચનાને પહેલી જ વાર સંમૂર્ત કરાવી હોવાનું જણાય છે તે જ પ્રમાણે મંત્રી લઘુબંધુ તેજપાળે “કલ્યાણત્રય”ના વિભાગને પાર્થિવરૂપે પ્રથમ વાર સંભૂત કર્યો હોવાનો તર્ક થઈ શકે.
૩૮. શત્રુંજયાવતારેઽન્, વસ્તુપાલેન કારિતે ।
 ઋષભઃ પુણ્ડરીકોઽષ્ટાપદો નન્દીશ્વરસ્તથા ॥૧૨॥
 —વિ. તી. ક. પૃ. ૭
૩૯. “હીરાણંદ કૃત વસ્તુપાલ રાસ (સં. ૧૪૮૫),” સં. ભોગીલાલ જં. સાહેસરા, સ્વાધ્યાય, દીપોત્સવી અંક. સં. ૨૦૧૯, ઓક્ટો. ૧૯૬૩, પુ. ૧, અંક ૧, પૃ. ૨૬.

ઉજ્જયંતગિરિની ‘ખરતરવસહી’

ઉજ્જયંતગિરિના અધિષ્ઠાતૃદેવ, જિન અરિષ્ટનેમિના પ્રાસાદની જગતીના ઉત્તર દ્વારેથી ઊતરતાં હેઠાણ ભાગે ડાબી બાજુએ જ પહેલું મોટું મંદિર આવે છે તે વર્તમાને ‘મેલકવસહી’ વા ‘મેરકવસહી’ કે ‘મેરકવશી’ નામે ઓળખાય છે : પરંતુ આ અભિધાન ભ્રમમૂલક છે; કેમકે જે બે’એક ચૈત્યપરિપાટીકારો ‘મેલાગર’(મેલા સાહ)ના મંદિરનો ઉલ્લેખ કરે છે તે મંદિર તો તેમના કથન અનુસાર ‘ધરમનાથ’(જિન ધર્મનાથ)નું હતું, કેવળ નાની દેહરી રૂપે જ હતું, અને તેનું સ્થાન નેમિનાથની જગતીના પૂર્વદ્વારની પાસે ક્યાંક હતું. જ્યારે આ કહેવાતી ‘મેલક વસહી’ તો ઉત્તરદ્વારથી હેઠાણમાં રચાયેલ મોટું બાવન જિનાલય છે અને તે અષ્ટાપદ અને સંમેત શિખરના ભદ્રપ્રાસાદો, ગૂઢમંડપ, અને રંગમંડપની રચનાઓ ઉપરાંત ‘પંચાંગવીર’ અને ‘નાગબંધ’ ઇત્યાદિ ચમત્કૃતિભરી આકૃતિઓની કોરણીવાળી, તેમ જ અન્ય વાસ્તુશાસ્ત્રોક્ત પ્રકારોવાળી સરસ છતોથી શોભાયમાન મંદિર છે. પંદરમા શતકના ઉત્તરાર્ધના ચૈત્યપરિપાટીકારો જે એક મંદિરનું ખૂબ હોંશપૂર્વક અને વિગતે વર્ણન કરે છે, તે સર્વ રીતે વર્તમાન મંદિરની રચના સાથે મળી રહે છે. એ વિષયે અહીં આગળ ઉપર જોઈશું. ચૈત્યપરિપાટીકારોએ આ મંદિરને સ્પષ્ટતા “ખરતર-વસહી” કહ્યું છે અને તેના નિર્માતા તરીકે ભણસાલી નરપાલ સંઘવીનું નામ આપ્યું છે.

પ્રસ્તુત ખરતર-વસહીની નિર્માણમિતિ ખરતરગચ્છીય ઉપાધ્યાય જયસોમ સ્વરચિત “જયસાગરોપાધ્યાય-પ્રશસ્તિ”માં સં. ૧૫૧૧ / ઈ. સ. ૧૪૫૫ બતાવે છે; પરંતુ રાણકપુરના ધરણવિહારમાં સ્થિત, સં. ૧૫૦૭ / ઈ. સ. ૧૪૫૧માં બનેલા ‘શત્રુંજય-ગિરનાર શિલાપટ્ટ’માં પણ ગિરનાર પરની આ ખરતર-વસહીનું અંકન કરેલું હોઈ પ્રસ્તુત વસહી તે પૂર્વે બંધાઈ ચૂકી હોવી જોઈએ’.

આ મંદિર વિશે બીજી એક ખોટી કિંવદંતી—જે સાંપ્રતકાલીન ચેતાંબર જૈન લેખકો અન્વેષણ કર્યા વગર લખ્યે જ રાખે છે—તે એ છે કે સજ્જન મંત્રીએ ટીપ કરીને તૈયાર રાખેલું નેમિનાથ મંદિરના નિર્માણ-ખર્ચ જેટલું દ્રવ્ય જયસિંહદેવ સિદ્ધરાજે ગ્રહણ ન કરતાં તેનો ઉપયોગ આ મંદિરને બંધાવવામાં થયો હતો^૧; પણ આ મંદિર સંબદ્ધ કોઈ જ સમકાલિક કે ઉત્તરકાલિક ઉલ્લેખ આ માન્યતાનું સમર્થન કરતો હોવાનું જ્ઞાત નથી. મંદિરની શૈલી તો સ્પષ્ટતઃ ૧૫મા સૈકાની છે.

મંદિરના મૂલગભારામાં વર્તમાને સં. ૧૮૫૮ / ઈ. સ. ૧૮૦૩માં વિજયજિનેન્દ્રસૂરિ દ્વારા પ્રતિષ્ઠિત સહસ્રકણા-પાર્શ્વનાથ મૂલનાયક રૂપે વિરાજમાન છે; પણ ૧૫મા શતકમાં તો

તેમાં સ-તોરણ પિત્તળની, સોનાથી રસેલ, 'સોવનમય વીર'ની પ્રતિમા અધિનાયકરૂપે પ્રતિષ્ઠિત હતી; અને તેની અડખેપડખે શાંતિનાથ અને પાર્શ્વનાથની પિત્તળની કાયોત્સર્ગ પ્રતિમાઓ હતી તેવો ચૈત્યપરિપાટીકારોના કથન પરથી નિશ્ચય થાય છે. મૂલનાયકની પ્રતિમા “સંપ્રતિકારિત” હોવાનું તપાગચ્છીય હેમહંસગણિ, શવરાજ સંઘવીની યાત્રાનું વર્ણન કરનાર ચૈત્યપરિપાટીકાર, ખરતરગચ્છીય રંગસાર, તેમ જ કરણસિંહ પ્રાગ્વાટ પણ કહે છે^૩. આ ઉપરથી આ મંદિર તે કાળે સંપ્રતિ રાજાનું મંદિર કહેવાતું હશે. પણ હાલમાં તો આ મંદિરની સામેની ધાર પર આવેલ, ખંભાતના શ્રેષ્ઠીવરો શાણરાજ અને ભુંભવે ઈ. સ. ૧૪૫૮માં બંધાવેલ, અસલમાં જિન વિમલનાથના, મંદિરને સંપ્રતિ રાજાનું મંદિર હોવાનું કહે છે.

પ્રસ્તુત ખરતરવસહીના બનાવનારાઓએ ઉપલબ્ધ જગ્યાનો બની શકે તેટલો ઉપયોગ કરી, તેમાં બાવન જિનાલયનો તળચંદ્ર લાઘવપૂર્વક સમાવી લીધો છે. ઘાટવાળા, પણ અલ્પાલંકૃત સ્તંભયુગ્મ અને દ્વારવાળી મુખચોકી વટાવી અંદર પ્રવેશતાં સૌ પહેલાં મુખમંડપ કિંવા અગ્રમંડપ આવે છે. તેમાં એક છતમાં ‘પંચાંગવીર’^૪ અને બીજીમાં ‘વાસુદેવ-ગોપ-લીલા’ (ચિત્ર ૪)નાં આલેખનો કંડારેલાં છે. (આમાં કલેવરોની મહમૂદ બિઘરાના આક્રમણ સમયે ખંડિત થયેલી મુખાકૃતિઓને સં. ૧૮૩૨ / ઈ. સ. ૧૮૭૬ના કેશવજી નાયકના જીર્ણોદ્ધાર સમયે ફરીને ઘડી વણસાવી મારી છે.) અહીં કેટલીક બીજી પણ સારી (અને વાસ્તુશાસ્ત્રોક્ત) છતો છે, જેમાંથી ‘નાભિમંદારક’ વર્ગની બે અહીં ચિત્ર ૧ અને ૩માં રજૂ કરી છે.

મુખમંડપ વટાવતાં તેના અનુસંધાને કરેલ રંગમંડપમાં જોવાલાયક વસ્તુ છે તેનો ‘સભા-પન્ન-મંદારક’ જાતિનો મહાવિતાન (ચિત્ર ૫). અહીં રૂપકંઠમાં કલ્યાણકોના, અને જિનદર્શને જતા લોકસમુદાયના દેખાવો કંડાર્યા છે. તે પછી આવતા ત્રણ ‘ગજતાલુ’, અને ત્યારબાદ બહુ જ ઘાંટીલા ‘કોલ’ના પણ ત્રણ થરો લીધા છે, જેનાં પડખલાંઓમાં સુરેખ રત્નોની ઝીણી કંડારશોભા કાઢી છે; અને વજ્રશૃંગો’માં કમળપુષ્પો ભર્યા છે. આ થરો પછી ૧૬ ‘લૂમા’(લાંબસા)નો પટ્ટ આવે છે. તે પછી (હોવી ઘટે તે) અસલી ‘પન્નશિલા’ કિંવા ‘લંબન’ને સ્થાને આધુનિક જીર્ણોદ્ધારમાં રોમક શૈલીનું “લંબન” ખોસી, સોનાની થાળીમાં લોઢાની મેખ મારી છે ! આ મુખ્ય વલયાકાર મહાન્ વિતાનના બહારના પ્રત્યેક વિકર્ણવિતાનો-(તરખૂણિયાઓ)માં મોટું અને માતબર ગ્રાસમુખ કોરેલું છે (ચિત્ર ૬), જેવું અગાઉ કુંભારિયાના મહાવીર જિનાલય (ઈ. સ. ૧૦૬૨)ના સોલંકીકાલીન સમાંતર દષ્ટાંતમાં પણ જોઈ શકાય છે.

રંગમંડપ પછી “છયોકી” કરેલી છે; પણ તેનું તળ ઊંચું લેવાને બદલે રંગમંડપના તળ બરોબર રાખવાથી વાસ્તુનો વિન્યાસ અને એથી આંતરદર્શનનો લય નબળો પડી જાય છે,

રસરેખાનો છંદ પણ વિલાઈ જાય છે. અહીં કેટલીક ઘુમટીઓ કરી છે : તેમાંની એકના ‘નાભિચ્છંદ’ જાતિનો વિતાનનો ઉપાડ જીવંત ભાસતા અને સુશ્વિલ હંસોની પંક્તિથી કર્યો છે (ચિત્ર ૨). રંગમંડપ તેમ જ છયોકીના સ્તંભોમાં થોડીક જ કોરણી કરેલી હોઈ, વિતાનોને મુકાબલે (અને વિરોધાભાસથી) તે સૌ શુષ્ક લાગે છે.

છયોકીમાં “ગૂઢમંડપ”નું મુખ્ય કોરણીયુક્ત સપ્તશાખાદ્વાર પડે છે, જેના ઉંબરાનું આરસનું માથું અલબત્ત આધુનિક છે. દ્વારની બંને બાજુએ, મથાળે ‘ઈલ્લિકાવલણ’ના મોડ યુક્ત, યક્ષ (ચિત્ર ૭) અને યક્ષીની મૂર્તિવાળા મઝાના મોટા ‘ખત્તક’ (ગોખલા) કાઢ્યા છે.

ગૂઢમંડપની બહારની ભીંત તત્કાલીન શિલ્પ-પરંપરાને અનુકૂળ અને વાસ્તુશાસ્ત્રોમાં વર્ણવી હશે તેવી, ઘાટ અને રૂપાદિ અલંકારયુક્ત રચના બતાવે છે. આમાં ‘કુંભા’ પર યક્ષ-યક્ષીઓ-વિદ્યાદેવીઓ, અને ‘જંઘા’માં દિક્ષપાલો, સુરસુંદરીઓ, અને ખડ્ગાસન જિનમૂર્તિઓ કંડારેલી છે, જેમાંની ઘણીખરી ખંડિત છે. અન્યત્ર ૧૫મા શતકની છે તેને મુકાબલે અહીંની કેટલીક મૂર્તિઓ—ખાસ કરીને દિક્ષપાલાદિની મૂર્તિઓ—ના કામમાં લયકીલપણું જરૂર દેખાય છે, મૂર્તિઓ ખંડિત હોવા છતાં.

ગૂઢમંડપની અંદરના ભાગમાં દીવાલોમાં ખત્તકો ગોખલાઓ કર્યા છે, તે પ્રાચીન છે. જો કે તેમાં અંસંલી મૂર્તિઓ રહી નથી પણ ખત્તક પરના દેવતાપૂર્તિ ધરાવતું ઈલ્લિકાવલણ દર્શનીય છે. (ચિત્ર ૭); પણ મોટી ક્ષતિ તો મૂળ અલંકૃત વિતાનને હટાવી તે સ્થળે જીર્ણોદ્ધારમાં આધુનિક ઘુમ્મટ કરી નાંખ્યો છે, તે છે. ગૂઢમંડપનાં પડખાનાં (ઉત્તર-દક્ષિણ) દ્વારો જો કે મૂળ દ્વારને મુકાબલે ઓછી શાખાવાળાં હોવા છતાં તેમાં વેલનું કંડાર-કામ સુઘડ અને સુચારુ છે.

મંદિરના મૂળ પ્રાસાદને ૧૬મા શતકના અંતે કે ૧૭મા સૈકાના પ્રારંભે આમૂલચૂલ દૂર કરી તેને સ્થાને નવો બનાવેલો છે; અને તેમાં રૂપકામને બદલે પટ્ટબંધો કર્યા છે, જેમાં વચ્ચેટ પુષ્પબંધમાં મોગલાઈ કારીગરીનો પરામર્શ વરતાય છે. અહીં જે નરપાલ શાહ કારિત પ્રાસાદ હતો તેનું (વાસ્તુશાસ્ત્રોક્ત) અભિધાન રત્નસિંહસૂરિશિષ્ય “શ્રીતિલક” જણાવે છે; ઉપાધ્યાય જયસોમ તેને “લક્ષ્મીતિલક” નામક ‘વરવિહાર’ કહે છે. (વસ્તુતથા બન્ને અભિધાનો એકાર્થવાચી છે^૧.) પણ પાછળ જોઈ ગયા તેમ આ પ્રાસાદના મંદિરની બહિરંગની મૂર્તિઓ ખંડિત થવાથી તેને પૂર્ણતથા કાઢી નાખી, શહેનશાહ અકબરના જમાનામાં નવો પ્રાસાદ કર્યો, જો કે ગૂઢમંડપને ખંડિત મૂર્તિઓ સાથે મૂળ અવસ્થામાં યથાતથા રહેવા દીધેલો. બિકાનેરના રાજાના મંત્રી, અકબર-માન્ય કર્મચંદ્ર બચ્ચાવતે, ખરતરગચ્છીય જિનચંદ્રસૂરિ(ચતુર્થ)ના ઉપદેશથી, શત્રુંજય-ગિરનારતીર્થમાં પુનરુદ્ધારાર્થે દ્રવ્ય મોકલેલું તેવી નોંધ મળે છે^૨. કર્મચંદ બચ્ચાવત ખરતરગચ્છની આમ્નાયના શ્રાવક હોઈ સ્વાભાવિક રીતે જ તેમનું દ્રવ્ય ગિરનાર પર

તો “ખરતરવસહી”ના ઉદ્ધારમાં વપરાયું હશે; અને પ્રસ્તુત ઉદ્ધારમાં ખાસ તો મૂલપ્રાસાદ નવો થયો તે જ ઘટના બની હશે તેમ જણાય છે.

મંદિર ફરતી બાવન કુલિકાઓ છે. તેમાં ધ્યાન ખેંચે તેવી તો ત્રણ જ, અને મોટી, દેહરીઓ છે. તેમાં પણ ગૂઢમંડપના દ્વારસૂત્રે દક્ષિણે, ‘અષ્ટાપદ’ની રચના ધરાવતા, ભણસાલી જોગે કરાવેલ, ‘ભદ્રપ્રાસાદ’ અને એ રીતે ઉત્તર બાજુએ સંમેતશૈલ(વા નંદીશ્વર)ની રચનાઓને આરસથી મઢીને તેના મૂળ સ્વરૂપને નષ્ટ કર્યું છે. દક્ષિણ તરફના અષ્ટાપદવાળા ભદ્રપ્રાસાદની તો દીવાલો પણ નવી થઈ ગઈ છે; છતાં અહીં ધ્યાન ખેંચે તેવી, અને બહુમૂલ્ય કહી શકાય તેવી, એક અસલી સંરચના રહી ગઈ છે : તે છે તેનો ‘સભા-પદ્મ-મંદારક’ જાતિનો વિતાન કિંવા કરોટક : (ચિત્ર ૧૨). અહીં રૂપકંઠમાં બહુ જ સરસ, સચેત ભાસતા ચક્રવાકોની આવલી કાઢી છે, અને આંતરે આંતરે ૧૬ વિદ્યાદેવીઓને ઊભવાના ૧૬ ઘાટીલા, તોડિકા સાથે સંલગ્ન એવા પ્રલંબ મદલ(ઘોડા) કર્યા છે (ચિત્ર ૮). (મહાવિદ્યાઓની મૂર્તિઓ અલબત્ત ખંડન બાદ દૂર કરવામાં આવી જણાય છે.) આ પછી ગજતાલુના ત્રણ સુઘટિત સ્તરો, અને તે પછી બે નવખંડા-ગાળે ગાળે પદ્મવાળા—કોલ(કાયલા)ના થર છે, જેના દર્શન ભાગની કોરણી, રંગમંડપના કોલ સદેશ છે. અને તે પછી, કરોટકના મધલા ભાગથી શરૂ થતી, પાંચ અણિયાળા અને સાદી પાંદડીથી કોરેલ અને ઝીણી કિનારીથી મઢેલ કોલના ક્રમશઃ સંકોચાતા પાંચ જાળીદાર થરવાળી, ખૂણે ખૂણે ને છૂટા છૂટા વેરેલ ચંપક પુષ્પ સહિતની અને કેન્દ્રભાગે લટકતા પદ્મકેસરયુક્ત મનોહર પદ્મશિલા કરી છે (ચિત્ર ૧૨).

સામે ઉત્તર બાજુએ પ્રતિવિન્યાસે કરેલા સંમેતશૈલ (વા નંદીશ્વર) ભદ્રપ્રાસાદની મૂળ ભીંતો કાયમ છે તેમાં બહિરંગે વેદિબંધના કુંભ-કલશને મણિબંધ અને રત્નાલંકારથી ખૂબ શોભિત કર્યા છે : અને જંધામાં પણ દેવરૂપાદિ કર્યા છે : પણ તેમાંની ખંડિત થયેલ તે મુખાકૃતિઓ ઇત્યાદિ પુનરુદ્ધારમાં ટોચીને બગાડી માર્યા છે. અંદરના ભાગમાં જોઈએ તો અહીં પણ દર્શનીય વસ્તુ છે, પ્રાસાદનો સભા-પદ્મ-મંદારક કરોટક (ચિત્ર ૮, ૧૦.) આ મહાવિતાનમાં ગજતાલુ અને કોલના થરો આમ તો રંગમંડપના થરો સદેશ છે. પણ થરોના તળભાગ વિશેષ અલંકૃત છે. રૂપકંઠમાં પંચ કલ્યાણક અને વિદ્યાધરોને બદલે તોડિકાની ટેકણવાળા ૧૬ મદલો કર્યા છે (ચિત્ર ૧૧). રૂપકંઠની નીચે, સામે ઉત્તર તરફના ભદ્રપ્રાસાદના વિતાનમાં, મણિપટ્ટિકા છે (ચિત્ર ૧૨); જ્યારે અહીં વેલની ભાત કાઢી છે. (ચિત્ર ૧૧). મહાવિદ્યાઓનાં બિંબ અહીં પણ અદૃષ્ટ થયાં છે; અને નીચેના બે ગજતાલુના થરોની પટ્ટીઓનાં તળિયાંના ભાગે પુષ્પાવલીને ત્રીજા થરે ઝીણી ઝીણી ઘંટિકાઓની શ્રેણી કરેલી છે (ચિત્ર ૧૧). રંગમંડપમાં છે તેમ અહીં પણ કરોટકના મધ્યભાગમાં ૧૬ લૂમાઓનો વલયાકાર ઊંડો પટ્ટ, અને તે પછી શરૂ થતી પદ્મશિલા દક્ષિણ ભદ્રપ્રાસાદના વિતાનની

પદ્મશિલાને મળતી જ છે; ફેર એટલો કે અહીં ચંપકને સ્થાને પોયણા પુષ્પનો છંટકાવ છે, અને કેન્દ્રભાગે પદ્મકેસરને બદલે કમળનો પુટ દીધો છે (ચિત્ર ૧૨).

અષ્ટાપદ અને સંમેતશિખર કે નંદીશ્વર-દ્વીપના ભદ્રપ્રાસાદોનાં કરોટકો જોતાં લાગે છે કે રંગમંડપની છતની મૂળ પદ્મશિલા પણ જો સાબૂત હોત તો તે પણ કેવી અદ્ભુત લાગત ! વસ્તુતયા ૧૫મી શતાબ્દીમાં ગિરનાર પરની ખરતરવસહીની અને ત્યાં અન્યત્રે છતોમાં જે કામની સફાઈ, ઝીણવટ, નાજુકતા, અને નમનીયતા છે તેનો મુકાબલો નથી. એની સામે રાજસ્થાનમાં રાણકપુર, વરકાણા, હમ્મીરપુર, દેલવાડા (આબૂ, ખરતરવસહી) દેવકુલપાટક (મેવાડ-દેલવાડા), કેલવાડા, અને ચિત્તોડગઢમાં જોવા મળતું સમાંતર એવં સમકાલીન કામ ધીંગું, છીછરું, અને કલ્પનાવિહીન જણાય છે. (કંઈક અંશે જેસલમેરનાં બે'એક મંદિરોમાં આને મળતું કામ જોવા મળે છે, જેમકે સંભવનાથ અને ચંદ્રપ્રભ જિનાલયનાં દૃષ્ટાંતો.)

દક્ષિણ તરફના ભદ્રપ્રાસાદમાં પટ્ટશાલાના સ્તંભોતરમાં સુંદર કોરણીયુક્ત ખંડવાળી “અંધ” (અછિદ્ર) જાળી ભરાવેલી છે (ચિત્ર ૧૩). જ્યારે મૂલપ્રાસાદના ગર્ભસૂત્રે રહેલ પશ્ચિમ તરફના ભદ્રપ્રાસાદનું મોવાળ ખુલ્લું છે. ચૈત્યપરિપાટીકાર હેમહંસગણિ તેને ‘શત્રુંજયાવતાર’નો પ્રાસાદ કહે છે. તેના નિર્માતા વિશે જાણવા મળતું નથી. પર્વતની મેખલા(ધાર)ને સાવ અડીને કરેલો આ ભદ્રપ્રાસાદ સાદો હોઈ શિલ્પની દૃષ્ટિએ તેમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવું કશું નથી. (આ ત્રણે ભદ્રપ્રાસાદો અહીંની અન્ય દેહરીઓને મુકાબલે ઘણા મોટા છે.) દેવકુલિકાઓ(દેરીઓ)માં ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવું કશું નથી; (કેટલીક તો વચ્ચે ભીંતો કર્યા સિવાયની સળંગ છે.) આ સિવાય પશ્ચિમ તેમ જ ઉત્તર બાજુની દેહરીઓના ગભારાના, અને તેને લગતી પટ્ટશાલાઓના વિતાનો, તેમાંયે ભમતીના વાયવ્ય ભાગની પટ્ટશાલાના વિતાનો, ૧૫મા શતકની વિતાન-સર્જનકલાની પરાકાષ્ઠા દાખવી રહે છે. આમાંથી દશેક જેટલા ચુનંદા નમૂનાઓ અહીં મૂળ ચિત્રો સાથે અવલોકીશું. ચિત્ર ૧૬માં દર્શાવેલ સમતલ વિતાનમાં વચ્ચે કમલપુષ્પ કરી, ફરતી બે પટ્ટીઓમાં સદાસોહાગણ જેવા ભાસતા છ પાંખડીવાળાં ફૂલોની હાર કાઢી છે, (જેવા પછીથી અમદાવાદ પાસેની ઈ. સ. ૧૫૦૦-૧૫૦૧માં બંધાયેલી સુપ્રસિદ્ધ અડાલજની વાવનાં શોભનાંકનોમાં મળે છે.) વચ્ચેના મોટા પદ્મવાળા ભાગની ચોરસાઈને રક્ષવા, અને એની લંબચોરસાઈ તોડવા, બે બાજુએ કુંજરાક્ષની પટ્ટીઓ કરી છે. તે પછી ઊપસતા કમમાં સદાસોહાગણની ફરીને પટ્ટીઓ કરી છે. છેવટે ભારપટ્ટોને તળિયે ચારે બાજુ મોટાં પંખોની કોરણી કરી છે. ચિત્ર ૧૪માં ચોકોર પહોળી પટ્ટીમાં સામંજસ્યના વિન્યાસપદે ચોખંડી બાર કોલરૂપી લુમાઓ કરી છે, અને વચ્ચે ગજતાલુનો થર આપી ઊંડાણમાં એવું જ, પણ જરા મોટી કરી, મણિપટ્ટિકાથી બાંધેલ ચોરસક્ષેત્રમાં, ચોખંડી કોલરૂપી લોમા કર્યું છે (ચિત્ર ૧૪). આવા છંદની એક પરિવર્તનાયુક્ત, મૂળે ફરતાં મોટા આઠ

ચોખંડા કોલ અને વચ્ચોવચ ક્ષિપ્ત-પ્રક્રિયાથી કરેલ (નવખંડમાં ચોખંડ કોલ ઉતારેલ હશે તેવા) વિતાનનો વચલો ટુકડો માત્ર જ બચી ગયો છે (ચિત્ર ૧૫).

ઉપરકથિત બે પ્રકારોનું વિશેષ વિકસિત દૃષ્ટાંત હવે જોઈએ. ચિત્ર ૧૭, ૧૮માં સમતલ પટ્ટમાં સામંજસ્ય-ન્યાસમાં ૨૫ પૂર્ણભદ્ર કોલના સંધાન ભાગે પદ્મ-પુષ્પોનો ઉઠાવ કરેલો છે; જ્યારે ચિત્ર ૧૭ અને ૧૮માં આવા કોલની સંખ્યા વધારીને પાંચ અને ચારનો ગુરુ-લઘુ-ક્રમ પ્રયોજ્યો છે અને તેમાં છેલ્લે ફરતાં અર્ધકોલની હાર કરી છે. કોલના સંધાન ભાગે છ પાંખડીવાળા બહુ જ સરસ સદાસોહાગણનાં, સજીવ ભાસતાં, મોટાં ફૂલો છાંટેલાં છે, જેમાંનાં ઘણાંખરાં દુર્ભાગ્યે ખંડિત થયાં છે. ચિત્ર ૨૦, ૧૮માં હારમાં પાંચ પાંચ કોલ ૨૦ લૂમા અને સંધાન ભાગમાં પદ્મપુષ્પ કરેલ છે જ્યારે એ જ વિભાવ, પણ ચતુષ્ખંડી કોલ જ લૂમા અને વચ્ચેના ગણામાં વર્તુળ વચ્ચે મોટા કદનાં પદ્મ-પુષ્પો કરેલ છે (ચિત્ર ૨૩). આ પ્રકારના છંદવિન્યાસનું આગળ વધેલું દૃષ્ટાન્ત તે કોલને સ્થાને, ૧૧×૮=૮૮ કુંજરાલો સમતલમાં ઉતારીને, તેના સંધાનભાગ ચાર પાંખડીઓનાં પુષ્પોથી ભરી લીધા છે (ચિત્ર ૨૧). એ જ હૈતવ (motif) અને ન્યાસનું ઝીણવટભર્યું, પરિવર્તિત રૂપ ચિત્ર ૨૨માં બતાવેલ સમતલ વિતાનમાં જોવા મળે છે. ત્યાં છેવટે ફરતી પુષ્પપટ્ટી કાઢી છે.

ચિત્ર ૨૩માં ફરીને ચોખંડા કોલના ૫×૪ના વિન્યાસે કરેલ સમતલ વિતાનમાં ગાળે ગાળે વર્તુલથી સીમિત કરેલ મોટાં પદ્મપુષ્પો ઠાંસ્યાં છે.

ભમતીના બિલકુલ નૈર્ઋત્ય ખૂણામાં રહેલા (ચિત્ર ૨૪) કોલના ઘટતા ક્રમમાં ઊંડા ઊતરતા જતા ચાર થરોથી સર્જીતી ચાર ઉત્ક્ષિપ્ત લૂમાઓના સંયોજનથી રચાતો આ પદ્મક-નાભિચ્છંદ જાતિનો વિતાન તો સોલંકીયુગના કારીગરોને પણ સ્તબ્ધ કરી દે તેવો છે. પ્રત્યેક લૂમાની નાભિમાંથી નીકળતા અણિદાર પાંખડીનાં પદ્મફૂલ, અને છતના વચલા, ઊંચકાઈ આવતા બિંદુમાં ફરેલ કોમળ પાંખડીઓથી સર્જીતાં કમળફૂલ, તેમ જ કર્ણભાગે ગ્રાસનાં મુખો અને ભદ્રભાગે ચંપાના પાનથી સોહતો આ વિતાન ૧૫મા શતકનાં સર્જનોમાં તો બેજોડ કહી શકાય તેવો છે. આ વિતાનમાં કર્ણે ગ્રાસમુખ અને ભદ્રે અર્ધપૌર્ણનાં શોભાંકન કરેલાં છે.

કોલના થરોના ઊંડા ઊતરતા જતા વિન્યાસથી સર્જીતા એક ક્ષિપ્ત-નાભિચ્છંદ જાતિના વિરલ વિતાનનું દૃષ્ટાંત ચિત્ર ૨૫માં જોવા મળશે. બહુભંગી કોલના એક પછી એક, ક્ષયક્રમથી, અંદર ઊતરતા જતા કુલ ૧૧ જેટલા થરોથી સર્જીતા આ વિતાનની તો સોલંકી કાળમાંયે જોડી જડતી નથી ! મંત્રીશ્વર ઉદયનના પુત્ર આમ્રભટ્ટ દ્વારા નવનિર્મિત શકુનિકાવિહાર(ઈ. સ. ૧૧૬૬)માં આવા સિદ્ધાંત પર રચાયેલા અને ઘણા મોટા વિતાનો હતા; (હાલ તે ભરૂચની જુમા મસ્જિદમાં છે); પણ તેમાં પણ આટલા બધા પડોવાળા અને આવડી સંખ્યામાં થરો લેવાનું સાહસ શિલ્પીઓએ કર્યું હોવાના દાખલા જાણમાં નથી.

(ચિત્ર ૨૫, ૨૬). ઘડીમાં વાદળાંનાં પટલોને પેલે પાર રહેલ લોકલોકનો પાર પામવા મથતો લાગે, તો ઘડીમાં પાતાળ-પાણીમાં બાઝેલ શેવાળના એક પછી એક થરો વીંધીને તળિયાને આંબવા યત્ન કરતો હોય એવા વિતાનનું સમગ્ર ભારતમાં આજે તો આ એક માત્ર દૃષ્ટાંત છે !

વસ્તુપાળ-તેજપાળના સમયના, ભાતીગળ અને અતિરિક્ત સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ કોરણી કરનાર શિલ્પીઓ પણ જેના વખાણ કરે તેવો એક પદ્મનાભ જાતિનો ચેતોહર વિતાન ચિત્ર ૨૭માં રજૂ કર્યો છે. આની રચનામાં સૌ પહેલાં તો ભારોટથી ઊંડા ઊતરીને સદા સોહાગણના ચેતનથી ધબકતાં, ફૂલોની કિનારી કરી, અંદર ચતુઃ છંદમાં ગજતાલુના થરવાળી, પછી વિશેષ ઊંડા ઉતારેલ ચોરસી ન્યાસના કોલનો થર લઈ, અંદર બનતા ભાંગાયુક્ત ક્ષેત્રમાં ચાર દળવાળી, બહુભંગી, ચાર ઉત્ક્ષિપ્ત લૂમાઓના સંયોજન, અને વચ્ચે ડૂબકી દેતી ક્ષિપ્ત લૂમાના આવિર્ભાવથી પ્રગટતા આ મનોરમ વિતાનનાં મૂળ તો સોલંકીકાળમાં છે; પણ દળદાર ચોટદાર કલ્પનામાં તો આની સામે આબૂ-દેલવાડાની જગવિખ્યાત વિમલવસહીના સૂત્રધારો પણ એક કોર ઊભા રહી જાય; અને તાકાતનો ભોગ આપ્યા સિવાય નિપજાવેલી સમગ્ર ઘાટની મુલાયમ સફાઈ, લૂમાઓના ઊપસતા કેન્દ્રનાં કમળોમાં અણિદાર પાંખડીઓમાં સિક્તથી ઉતારવામાં આવેલ કુમાશ અને સાહજિક સજ્જવતાની સામે તો આરાસણના આરસને મીણની જેમ પ્રયોજી જાણનાર, દેલવાડાની લૂણવસહીના શિલ્પીઓ પણ અચંબો પામી ઊભા રહી જાય ! (ચિત્ર ૨૭). ગિરિરાજ ગિરનાર પર આવું બેનમૂન કામ કરી ગયેલા શિલ્પીઓનો મુકાબલો એમના જમાનામાં અન્ય કોઈ સ્થળોના ગજધરો નહીં કરી શક્યા હોય. પંદરમા શતકમાં આવા સર્વાંગસુંદર વિતાનોની રચના થઈ શકે તે માનવું મુશ્કેલ બને છે !

પંદરમી શતાબ્દીના સમકાલીન અને સમીપકાલીન જૈન યાત્રી કવિઓ-લેખકોએ આ ખરતરવસહી વિશે જે નોંધો લીધી છે તે હવે જોઈએ. એમણે વર્ણવેલ મંદિર ગિરનાર પરના વર્તમાને અસ્તિત્વમાં નાનાં મોટાં વીસેક જિનાલયોમાં કેવળ આ કહેવાતી “મેલક વસહી”ને જ લાગુ પડે છે. મૂળ કવિઓનાં કવિત વા શબ્દોમાં જ તે હવે જોઈએ :

(૧) તપાગચ્છીય હેમહંસ ગણિની ૧૫મા શતકના મધ્યમાં રચાયેલી, ગિરનાર-ચૈત્યપરિપાટીમાં યાત્રી ઓસવાલ સમરસિંહ માલદે દ્વારા વિ. સં. ૧૪૮૪ / ઈ. સં. ૧૪૩૮માં સમુદ્ધારેલ ‘કલ્યાણત્રય’ને (હાલમાં સગરામ સોનીના કહેવાતા મંદિરમાં) વાંઘા પછી, અને હાથી પગલાં તરફ વળતાં પહેલાં, નીચે મુજબ નોંધ કરે છે^૭ :

હવ જઈઈ નરપાલસાહ કારિઅ પ્રાસાદ ।

સંપ્રતિ નિવ કરાવિઅ વીર પિત્તલમય વાંદિ ।

નંદીસર અઢાવહ સેતુંજય અવતાર ।

ત્રિહું દિસિ થજી (થકી ?) જિણ નમઈ

નિરમાલડિએ ચંદ્રગુફા મઝ્ઝારિ ॥૨૭॥

અહીં મંદિર નરપાલ સાહે કરાવ્યાનો, તેમાં સંપ્રતિ રાજાએ કરાવેલ પિત્તળની (મૂલનાયક) મહાવીરની મૂર્તિનો, તેમ જ ત્રણ દિશામાં (ભદ્રપ્રાસાદોમાં રહેલ) નંદીશ્વર, અષ્ટાપદ, અને શત્રુંજયાવતારનો ઉલ્લેખ છે, મંદિરનું જે સ્થાન બતાવ્યું છે તે જોતાં, અને ભદ્રપ્રાસાદોની વિગત જોતાં તે વર્તમાને કહેવાતી ‘મેરકવશી’ જ છે.

(૨) ઉજ્જયંતશિખર પર (ગિરનાર પર) “લક્ષ્મીતિલક” નામનો મોટો વિહાર (જિનાલય) નરપાલ સંઘવીએ(ખરતરગચ્છીય) જિનરાજસૂરિના પટ્ટાલંકાર જિનભદ્રસૂરિના ઉપદેશથી સં. ૧૫૧૧માં કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ ઈસ્વીસનના ૧૬મા શતકના અંતભાગે રચાયેલ પંડિત જયસોમની જયસાગરોપાધ્યાય પ્રશસ્તિમાં આ રીતે મળે છે.

સંવત્ ૧૫૧૧ વર્ષે શ્રી જિનરાજસૂરિ પટ્ટાલંકારે શ્રીજિનભદ્રસૂરિ પટ્ટાલંકાર રાજ્યે શ્રીઉજ્જયન્તશિખરે લક્ષ્મીતિલકાભિધો વરવિહારઃ । નરપાલસંઘપતિના યદાદિ કારણિયતુમારેભે ॥

(૩) બૃહત્તપાગચ્છીય રત્નસિંહસૂરિ-શિષ્ય (કદાચ ઉદયવલ્લભસૂરિ કે પછી જ્ઞાનસાગરસૂરિ) સ્વરચિત ગિરનારતીર્થમાળામાં (ઈ. સ. ૧૪૫૩ બાદમાં) કલ્યાણત્રયના દર્શન પછી જે પ્રાસાદમાં જાય છે તે આ “મેરકવશી” જ છે; ત્યાં તેને નરપાલ સાહે સ્થાપેલ “શ્રીતિલકપ્રાસાદ” કહ્યો છે, અને તેમાં (મૂલનાયક) સોવનમય વીર હોવાની વાત કરી છે; અને તેમાં ડાબીજમણી બાજુએ અષ્ટાપદ અને સંમેતશિખરની રચના હોવાની વાત કહી છે :
યથા :

થાપી શ્રીતિલકપ્રાસાદિ હિં સાહ નરપાલિ પુણ્ય પ્રસાદિહિં,
સોવનમય શ્રી વીરો;
અષ્ટાપદ સંમેતસિહરસ્યૂં ડાવઈ જિમણિઈ બહુ જિણહરસ્યૂં,
રચના અતિ ગંભિરો. ૧૮

કવિએ પ્રાસાદની રચનાને ‘અતિગંભિર’ કહી છે તે યથાર્થ જ છે.

(૪) પંદરમા શતકમાં શવરાજ સંઘવીના સંઘ સાથે ગયેલા કોઈ અજ્ઞાત યાત્રી-મુનિએ કરેલ ગિરનારચૈત્યપરિપાટીમાં તો આ જિનાલયના અંતરંગની ઘણી વિગતો આપવા સાથે એ જે કંઈ કહે છે તેનાથી તો આજે કહેવાતી “મેલકવસહી” તે જ “ખરતરવસહી” હોવાના તથ્યને આખરી મહોર મારી દે છે. સમરસિંહ-માલદેના મંદિર બાદ યાત્રી જે મંદિરમાં આવે છે તેને સ્પષ્ટ રૂપે તેઓ “ખરતરવસહી” કહે છે. તે નરપાલ સાહ દ્વારા નિર્મિત થયેલી અને તેમાં (ગર્ભગૃહમાં) મહાવીરની સતોરણ પિત્તળની મૂલનાયક મૂર્તિની આજુબાજુ એ જ ધાતુની

શાંતિનાથ અને પાર્શ્વનાથની કાયોત્સર્ગ મૂર્તિઓ હોવાનું પણ કહ્યું છે. તદુપરાંત રંગમંડપનું વર્ણન કરતાં ત્યાં ‘નાગબંધ’ અને પંચાંગવીર’ની છતો, પૂતળીઓ (આજે વિનષ્ટ), જમણી બાજુ ભણસાળી જોગે કરાવેલ ‘અષ્ટાપદ’ અને ડાબી બાજુએ ધરણા સાહે કરાવેલ ‘સંમેતશિખર’ (ના ભદ્રપ્રાસાદોની) નોંધ લે છે :^{૧૦} યથા :

હવઈ ખરતરવસહી ભણી આવિઉ
 નરપાલસાહની થાપના એ સતોરણઉ પીતલમઈ વીર
 શાંતિ-પાસ છઈ સાચઉ શરીર કાસગીઆ પીતલ તણાએ. ૨૮

રંગમંડપિ નાગબંધ નિહાલઉ
 પૂતલિએ મંડપિ મન વાલઉ
 પંચાંગવીર વસેખીઈએ માલાખાડઈ મંડપ જાણૂ
 જિમણઈ અષ્ટાપ(દ) વખાણૂ ભણસાલી જોગઈ કીઉંએ. ૨૯

ઝાવઈ સમેતસિહર પ્રસીધુ
 તે પણિ ધરણઈસાહિ કીધઉ. ૩૦

(૫) પંદરમા શતકના ઉત્તરાર્ધ અને ૧૬માના પૂર્વાર્ધમાં થયેલા, ભાવહર્ષ-શિષ્ય રંગસારની ગિરનારચૈત્યપરિપાટીમાં^{૧૧} મુનિ-યાત્રી તીર્થનાયક નેમિનાથના મંદિરને (દેવકુલિકામાં પસોવેલ) ઉત્તર દ્વારેથી નીચે ઊતરીને જે પહેલા મંદિર—હાલની મેરક વસહી—માં આવે છે તેને “ખરતરવસહી” કહેવા ઉપરાંત તેમાં સંપ્રતિરાજના કરાવેલ પિત્તળમય મનોહર વીર જિનેશ્વર, આજુબાજુની બાવન દેહરીઓ અને મંદિર ભીતરની અવનવી કોરણીનો ઉલ્લેખ કરે છે :

ઈણ ગિરઈએ નેમવિહાર આવીયા ખરતરવસહી વાર ॥૧૨॥

ઢાલ

સંપતિરાય કરાવિ મુણહર પીતલમઈ શ્રીવીર જિણેસર
 ખરતર(વ)સહી માહે પાખતીયાં બા(વ)ન જિણાલ
 નવલ નવલ કોરણીય નિહાલ ટાલઉ કુમતિ કસાય ॥૧૩॥

રંગસાર પછી અને કાલક્રમમાં છેલ્લી નોંધ ૧૬મા-૧૭મા શતકમાં થયેલા(પ્રાગ્વાટ) કર્ણસિંહ કૃત ગિરનારસ્થ ખરતરવસહી-ગીત અંતર્ગત મળે છે. એમના કથનમાં મંદિરને “ખરતરવસહી” કહેવા ઉપરાંત તેમાં મંડપની પૂતળીઓ, ડાબી બાજુ (નેમિનાથના મંદિર તરફ) ‘અષ્ટાપદ’ અને જમણી બાજુ (કલ્યાણાત્રયના મંદિરની દિશાએ) ‘નંદીશ્વર’, ગભારામાં

સંપ્રતિએ આણેલ સમ્પ્રદાયની તોરણ તેમ જ રત્નખચિત 'જિનવીર'ની મૂર્તિ અને રત્નજડિત પરિકર તેમ જ આ મંદિર (અગાઉના) દુઃખમ ભવનને સ્થાને ભણસાલી નરપાલે જિનભદ્રસૂરિના વચનથી ઉદ્ધાર રૂપે કરાવ્યાનું નોંધ્યું છે :

પ્રીય ખરતરવસહી જોઈએ

જાણે કરતલ વખાણ ॥૨॥

મંડપિ મોહણ પૂતલી હો

જાણે કરિકીઓ ઈંદ્રલોક ॥૩॥

નેમિ કડણિ પ્રભુ દાહિણિ હો

અષ્ટાપદ અવતાર ।

વામઈ કલ્યાણકત(ન ? ય) હો

નંદીસર જગસાર ॥૬॥

(સંઘમરોઈ ? સંપતિરાઈ) અણાવિઉ હો

સપત ધાત જિણવીર ।

પરિગર રતન જડાવિઈ હો

તોરણ ઉલકઈ બઈ હાર ॥૭॥

લબધિવંત જિનભદ્રસૂરિ ગુરુજી

સુવચની સવિસાલ ।

દૂસમ ભવન સમુદ્ધરઈ હો

સો ધનધન મા નરપાલ ॥૮॥

ભણસાલી તે પરિ કરઈ હો

જે કીઓ ભરવેસર રાસો ।

ઉજલિ અષ્ટાઉરે તે

નિરખત અંગિ ઉમાદ ॥૯॥

આમ ખરતરગચ્છનાં જ નહીં, તપાગચ્છનાં પણ સાક્ષ્યો વર્તમાન “મેલકવસહી” તે અસંલમાં “ખરતરવસહી” હતી તેમ નિર્વિવાદ જણાવી રહે છે.

ચૈત્યપરિપાટીઓનાં વિધાનોમાં આમ તો એકવાક્યતા છે, પણ એક બાબતમાં મતભેદ છે. જ્યાં હેમહંસગણિ અને કર્ણસિંહ “નંદીશ્વર” કહે છે ત્યાં રત્નસિંહસૂરિશિષ્ય તથા શવરાજ સંઘવીવાળા યાત્રી-મુનિ ‘સંમેતશિખર’ કહે છે. ઉત્તર ભદ્રપ્રાસાદ-સ્થિત આ રચના આરસ

નીચે દબાઈ ગઈ હોય. અસલી વાત શું હશે તેનો નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી.

એ મંદિર જો કે ખરતરગચ્છીય ભણસાળી નરપાળ સંઘવીએ કરાવ્યું છે, પણ કર્ણસિંહના કથન અનુસાર ત્યાં કોઈ મંદિર અગાઉ હતું અને આ નવું મંદિર એથી જૂનાના સમુદ્ધારરૂપે કર્યાનું માનવું રહ્યું. વળી અંદરની પિત્તળના મૂલનાયક વીરની પ્રતિમા એ કાળે સંપ્રતિ રાજાની હોવાની માન્યતા હતી. એટલે મૂર્તિ નરપાલ સાહના સમયથી જૂની તો ખરી જ. હું માનું છું કે આ મંદિરને સ્થાને અસલમાં મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલ કારિત “સત્યપુરાવતાર મહાવીર”નું મંદિર હતું; (વસ્તુપાલે ગિરનાર પર આદિનાથ (વસ્તુપાલવિહાર.) ઉપરાંત(સ્તંભનપુરાવતાર) પાર્શ્વનાથ તથા (સત્યપુરાવતાર) મહાવીરનાં મંદિરો કરાવેલાં જેની નોંધ સમકાલીન લેખક હર્ષપુરીયગચ્છના નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ લીધી છે^{૧૨}. કર્ણસિંહના કથન અનુસાર ત્યાં આગળની (માલા-ખાડ નામની) ખાડ પૂરીને (બિલકુલ ધોર રહેલા) દુઃખમ ભવનનો “ઉદ્ધાર” કરાવેલો. સંપ્રતિ રાજાની કરાવેલ કે લાવેલ મૂર્તિ હોવાની વાત ૧૫મા શતકમાં વહેતી થઈ હશે. ઈસ્વીસન્ની ૧૪મી શતાબ્દીના પૂર્વાર્ધમાં ખરતરગચ્છીય જિનપ્રભસૂરિની ગિરનાર સંબદ્ધ જુદી જુદી ચાર રચનાઓમાં, એમનાથી પહેલાં તપાગચ્છીય ધર્મકીર્તિગણિ(પછીથી ધર્મઘોષસૂરિ)ના ગિરનારકલ્પ (આ. ઈ. સ. ૧૨૬૪) અંતર્ગત, કે નાગેન્દ્રગચ્છીય વિજયસેન સૂરિના રેવંતગિરિરાસ(ઈ. સ. ૧૨૩૨ બાદ)માં આને સ્પર્શતો કોઈ જ ઉલ્લેખ નથી.

ગુજરાત-રાજસ્થાનનાં ઉત્તર મધ્યકાલીન જૈન મંદિરોના સર્વેક્ષણ દરમિયાન જોવા મળે છે કે ખરતરગચ્છમાં મંદિરોના રચનાવિન્યાસ તરફ અને તેને સુરુચિપૂર્વક આભૂષિત કરવા પરત્વે ખૂબ કાળજી લેવાઈ છે. શત્રુંજય પરની ખરતરવસહી (આ. ઈ. સ. ૧૩૨૦-૨૪), મેવાડમાં દેલવાડા(દેવકુલપાટક)ની ખરતરવસહી (૧૫મા શતકનો પ્રારંભ), રાણકપુરની ખરતરવસહી (પાર્શ્વનાથ જિનાલય-૧૫ સૈકાનો મધ્યભાગ), અને આ ગિરનાર પરની ખરતરવસહી તેનાં જવલંત ઉદાહરણો છે.

ટિપ્પણો :

૧. આ પદ્ય પર વિસ્તૃત વિવેચન હું અન્યત્ર કરી રહ્યો છું.

૨. (સ્વ.) મુનિ દર્શનવિજયજી લખે છે : “આ ટૂંક શ્રી સિદ્ધરાજના મંત્રી સજ્જને બંધાવેલ છે. ગૂર્જરાધીશ સિદ્ધરાજે સજ્જનને સૌરાષ્ટ્રનો દંડનાયક નીમ્યો હતો. તેમણે સૌરાષ્ટ્રની ત્રણ વર્ષની ઊપજમાંથી ગિરનાર પર સુંદર જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. ત્રણ વર્ષની ઊપજ સિદ્ધરાજને ન મળવાથી તે ગુસ્સે થઈ જૂનાગઢ આવ્યો. સજ્જને જૂનાગઢ અને વંથલીના શ્રાવકો પાસેથી ધન મેળવી સિદ્ધરાજને ચરણે ધર્યું અને કહ્યું કે જોઈએ તો જીર્ણોદ્ધારનું પુણ્ય હાંસલ કરો અને જોઈએ તો ધન લ્યો. રાજા સત્ય હકીકત જાણી અત્યંત ખુશી થયો. બાદ આવેલા ધનથી

શ્રાવકોના કહેવાથી સજ્જને આ મેરકવશી ટૂક બનાવી." (જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ, શ્રી ચારિત્ર સ્મારક ગ્રંથમાળા : પુષ્પ ૩૮મું, અમદાવાદ ૧૯૪૯, પૃ. ૧૨૨.) સ્વ. મુનિશ્રીની પહેલી વાતને પ્રબંધોનો આધાર છે, પણ સજ્જને પ્રસ્તુત દ્રવ્યથી આ મેરકવશીનું મંદિર બંધાવ્યાનો ક્યાંય જ ઉલ્લેખ નથી.

પં. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહે "મેલક વસહી"ની ચર્ચા કરતાં આ જ સજ્જન મંત્રી વાળી વાત (સાચી અને પરિષ્કૃત ગુજરાતીમાં) જણાવી છે; પણ તેઓની પાસે એને લગતું કોઈ પ્રમાણ નહોતું; આથી સાવચેતી ખાતર એમણે લખ્યા બાદ ઉમેર્યું કે "...એવી લોકમાન્યતા છે. કોઈ આને મેલકશાહે બંધાવ્યાનું કહે છે." (જૈન તીર્થ સર્વસંગ્રહ, ભાગ પહેલો. ખંડ પહેલો, અમદાવાદ ૧૯૫૩, પૃ. ૧૨૩.)

મુનિ નિત્યાનંદવિજયજીએ (પં. શાહ જેવી સાવધાની રાખ્યા સિવાય) એની એ જ કિંવદંતી તથ્યરૂપે માની રજૂ કરી છે. (શ્રી રૈવતગિરિ સ્પર્શના, વડોદરા વિ. સં. ૨૦૨૦ (ઈ. સં. ૧૯૬૪), (પૃ. ૧૨૯-૧૩૦.)

૩. અહીં આગળ ઉપર મૂળ કૃતિઓમાંથી પ્રસ્તુત ભાગો ટાંકી ચર્ચા કરી છે.

૪. Cf. M. A. Dhaky "The 'Nagabandha' and the Pancangavira' ceiling," *Sambodhi*, Vol. 4, No. 3-4, pp. 78-82, and plates.

૫. આગળની ચર્ચામાં તેના મૂળ સંદર્ભો ટાંક્યા છે.

૬. કર્મચંદ્રના જીવનની રૂપરેખા ખરતરગચ્છીય સાધનોથી સ્વ. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈએ જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, મુંબઈ ૧૯૩૨, પા. ૮૩૬-૮૪૫ પર ચર્ચા છે, પૃ. ૫૭૧-૫૭૬ ત્યાં જુઓ.

૭. સં. પં. બેચરદાસ જીવરાજ દોશી, પુરાતત્ત્વ, ૧-૩. એપ્રિલ ૧૯૨૩, પૃ. ૨૯૬.

૮. આ મહત્વપૂર્ણ ચૈત્યપરિપાટીનું પુનર્મુદ્રણ થવાની જરૂર છે.

૯. આ ઉદ્ધરણ મેં પં. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ જૈન તીર્થ, પૃ. ૧૧૮ પરથી લીધું છે; અને એમણે તે ઐતિહાસિક જૈન કાવ્યસંગ્રહ (પૃ. ૪૦૦) પરથી લીધું હોવાની નોંધ કરી છે. (આનો સંપાદક કોણ છે, ક્યાંથી કયા વર્ષમાં, કઈ ગ્રંથમાળામાં પ્રસ્તુત સંગ્રહ છપાયો છે, તેની ત્યાં નોંધ નથી લેવાઈ.)

૧૦. નિર્ગ્ન્ય ઐતિહાસિક લેખ સમુચ્ચય - ભા. ૧માં આ ચૈત્યપરિપાટીનું સંપ્રતિ લેખક તથા વિધાત્રી વોરા દ્વારા સંપાદનનું પુનર્મુદ્રણ થયું છે.

૧૧. સંપ્રતિ ગ્રંથમાં (સ્વ.) અગરચંદ નાહટા તથા પં. બાબુલાલ સવચંદ શાહ દ્વારા મૂળ સંપાદિત થયેલ કૃતિનું પુનર્મુદ્રણ જોવા મળશે.

૧૨. વિશેષકે રૈવતકસ્ય મૃમૃતઃ શ્રીનેમિચૈત્યે જિનવેશ્મસુત્રિષુ ।

શ્રીવસ્તુપાલઃ પ્રથમં જિનેશ્વરં ધાર્શ્વં ચ વીરં ચ મુદાન્વીવિશત્ ॥૮॥ —વસ્તુપાલપ્રશસ્તિઃ

(જુઓ મુનિ પુણ્યવિજયજી, સુકૃતકીર્તિકલ્પોલિન્યાદિ વસ્તુપાલપ્રશસ્તિસંગ્રહ, સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા (ગ્રંથાંક ૫), મુંબઈ ૧૯૬૧, પૃ. ૨૮.)

ગિરનારસ્થ “કુમારવિહાર”ની સમસ્યા

ઉજ્જયંતગિરિ પર મુખ્ય જૈન દેવળો ધરાવતી હારની ઉત્તર સીમા પર આવેલું છેલ્લું મંદિર “કુમારવિહાર”ના નામે હાલ કેટલાક દશકાથી પ્રસિદ્ધિમાં છે. ગુજરાતના ઇતિહાસાદિ વિષયના વિદ્વાનો પણ ગિરનાર પર સોલંકીરાજ કુમારપાળે “કુમારવિહાર” બંધાવ્યાનો (કોઈ પણ પુરાણ આધાર સિવાય) ઉલ્લેખ કરે છે. કુમારપાળના આદેશથી શ્રીમાલી રાણિગના પુત્ર સોરઠના દંડનાયક આંબાક કિંવા આમ્રદેવ દ્વારા ગિરિ પર ચઢવાની પદ્યા (પાજા) બંધાવેલી એવા તત્કાલીન સાહિત્યિક ઉલ્લેખો અને સં. ૧૨૨૨-૨૩ / ઈ. સં. ૧૨૬૬-૬૭માં તે કરાવેલી તેવા અભિલેખો મોજૂદ છે. પણ સમકાલિક વા સમીપકાલિક કોઈ લેખકો (પૂર્ણતલ્લગચ્છીય હેમચંદ્રાચાર્ય વા રાજગચ્છીય સોમપ્રભાચાર્ય) કુમારપાળે ઉજ્જયંતગિરિ પર જિનચૈત્ય બંધાવ્યાનું કહેતા નથી. તે પછી જોઈએ તો મંત્રીદ્વય વસ્તુપાળ-તેજપાળે ગિરિ પર ઈ. સં. ૧૨૩૨-૧૨૩૪માં નવાં મંદિરો રચેલાં; જે જિનાલયો તેમના કાલ પૂર્વે રચાઈ ગયેલાં (જેમ કે તીર્થાધિપતિ જિન અરિષ્ટનેમિ અને શાસનાધિષ્ઠાત્રી અંબિકાદેવી), તેને અનુલક્ષીને તેમણે કંઈ ને કંઈ સુકૃત કરાવેલું; પણ “કુમારવિહાર”માં તેમણે કશું કરાવ્યું હોવાની નોંધ તેમના સમકાલિક લેખકો—નાગેન્દ્રગચ્છીય ઉદયપ્રભસૂરિ, હર્ષપુરીયગચ્છીય નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ, ભૃગુપુરીય જયસિંહસૂરિ, કવિ સોમેશ્વર, કવિ અરિસિંહ ઠક્કુર અને કવિ બાલચંદ્ર,—વા ઉત્તરકાલીન લેખકો જેવા કે નાગેન્દ્રગચ્છીય મેરુતુંગાચાર્ય (પ્રબંધચિંતામણિ : ઈ. સં. ૧૩૦૫), હર્ષપુરીયગચ્છીય રાજશેખર સૂરિ (પ્રબંધકોશ : ઈ. સં. ૧૪૪૧) પણ આવો કશો જ ઉલ્લેખ કરતા નથી. આ સિવાય કુમારપાલ સંબદ્ધ લખાયેલા ૧૪મા શતકના પ્રબંધો—કુમારપાલચરિત્ર (તપાગચ્છીય જયસિંહસૂરિ : ઈ. સં. ૧૩૮૬), કુમારપાલ-ભૂપાલ-ચરિત્ર (તપાગચ્છીય જિનમંડન ગણિ : સં. ૧૪૮૨ / ઈ. સં. ૧૪૩૬), કે કુમારપાલચરિત્રસંગ્રહમાં પ્રકટ થયેલ કુમારપાલ સંબદ્ધ ૧૪મા શતકમાં રચાયેલ જુદા જુદા પાંચેક વિસ્તૃત પ્રબંધોમાં પણ આવી કોઈ જ વાત નોંધાયેલી નથી. ગિરનાર-તીર્થ સંબદ્ધ જે સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે, અને નવું પ્રકાશમાં આવી રહ્યું છે, તેમાં પણ ગિરનાર પર કુમારવિહારનો ઉલ્લેખ નથી. જેમકે નાગેન્દ્રગચ્છીય વિજયસેનસૂરિનો રેવંતગિરિ-રાસ (આ. ઈ. સં. ૧૨૩૪), તપાગચ્છીય ધર્મઘોષસૂરિનો ગિરનારકલ્પ (આ. ઈ. સં. ૧૨૬૪), રાજગચ્છીય જ્ઞાનચંદ્ર તેમ જ અજ્ઞાતગચ્છીય વિજયચંદ્ર કૃત રૈવતગિરિતીર્થ પર રચાયેલાં (અહીં પ્રકાશિત) સંસ્કૃત સ્તોત્રો (આ. ઈ. સં. ૧૩૨૦-૧૩૨૫), ખરતરગચ્છીય જિનપ્રભસૂરિના કલ્પપ્રદીપ અંતર્ગત “રૈવતકગિરિકલ્પ સંક્ષેપ”, “શ્રીઉજ્જયંતસ્તવ”, “ઉજ્જયંતમહાતીર્થકલ્પ” અને

“રૈવતકગિરિકલ્પ” (ઈ. સ. ૧૩૩૫ પહેલાં), ઉપકેશગચ્છીય કક્કસૂરિના નાભિનંદન જિનોદ્ધારપ્રબંધ (ઈ. સ. ૧૩૩૭), કે ૧૪મા શતકના ઉત્તરાર્ધથી લઈ ૧૬માના આરંભ સુધી જૂની ગુજરાતીમાં રચાયેલ ગિરનારતીર્થને આવરી લેતી અનેક તીર્થમાળાઓ, ચૈત્યપરિપાટીઓ, વિવાહલા, રાસ, સભારચનાઓમાં કયાંય પણ કુમારવિહારનો જરા સરખો પણ નિર્દેશ નથી.

આ અતિ વિપુલ નકારાત્મક પ્રમાણને ધ્યાનમાં રાખીએ તો ગિરનાર પરના મંદિરને “કુમારવિહાર” કહેવું એ તો નરી બ્રાન્તિ છે ! આ પશ્ચિમાભિમુખ મંદિરને મૂળપ્રાસાદ, ગૂઢમંડપ અને મૂળ જૂનાને સ્થાને આધુનિક રંગમંડપ છે. એને ફરતી ૭૨ દેવકુલિકાઓ હતી, પણ તે નષ્ટ થઈ છે. મૂળ મંદિરનાં ઘાટડાં, કોરણી અને રૂપકામ ૧૫મા શતકનાં છે : અને ગૂઢમંડપનો ‘કરોટક’ પણ ૧૫મા શતકની શૈલી બતાવે છે. આથી એક વાત તો સ્પષ્ટ જ છે કે આનો નિર્માતા ૧૫મા શતકમાં થયો હોવો જોઈએ.

આ સમસ્યાના ઉકેલમાં ૧૫મા સૈકામાં રચાયેલું કેટલુંક સાહિત્ય સહાયભૂત થાય છે; ખાસ તો એ સમયમાં, ૧૫મી સદીના મધ્યભાગ અને ત્રીજા ચરણમાં, રચાયેલી તીર્થમાળાઓ અને ચૈત્ય-પરિપાટીઓ, તીર્થાધિપતિ જિન અરિષ્ટનેમિના મંદિર પછી ખરતરવસહી, અને તે પછી કલ્યાણત્રય બાદ વાંદવામાં જે ક્રમમાં આખરી મંદિર આવતું તેના વિષયમાં ત્રણેક પરિપાટીઓમાં ઉપયોગી નોંધ મળે છે. આ સૌમાં તો સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે કે તે પૂનસીહ (પ્રકારાંતરે પૂનસી, પૂનઈ) કોઠારીએ સ્થાપેલ શાંતિ જિનેન્દ્રનું ૭૨ દેવકુલિકાયુક્ત મંદિર છે : જેમ કે તપાગચ્છીય હેમહંસકૃત “ગિરનાર ચૈત્યપરિપાટી”(આ. સં. ૧૫૧૫ / ૧૪૫૯)માં નોંધ્યું છે કે :

કોઠારિઅ પૂનસીહ તણઈ સિરિ સંતિ જિણિદો ।૨૮।

એ જ પ્રમાણે વૃદ્ધતપાગચ્છીય રત્નસિંહસૂરિ-શિષ્યની “ગિરનાર તીર્થમાળા”- (ઈ. સ. ૧૪૫૩ પશ્ચાત્)માં પણ એવી જ મતલબનું લખ્યું છે; જો કે છપાયેલો પાઠ ભ્રષ્ટ છે^૨. ત્યાં વિશેષમાં મંદિરને ફરતી ૭૨ દેહરીની પણ નોંધ છે : યથા :

એક (મનામ ? પૂનસી) કો (તા ? ઠા)રી વસહી
સંતિ નમિ સવઈ સારી
બહુતરિ દેહરી દેવ ।૧૯।

તે પછી સંઘપતિ શવરાજની યાત્રા વર્ણવતી અજ્ઞાત કર્તૃક “ગિરનાર-ચૈત્યપરિપાટી”માં પણ આ જ વાત સ્પષ્ટતાપૂર્વક કહી છે^૩ :

બહુત્તિરિ જિહ્વાલઈ શાંતિ આરાહુ
પુનઈ કોઠારી થાપીઉ એ ॥૩૧॥

આ પૂનસી કે પૂના કોઠારી કોણ હતા તેની સ્પષ્ટતા બે તપાગચ્છીય મુનિઓની રચનામાંથી મળે છે. તપાગચ્છીય લક્ષ્મીસાગરસૂરિ-શિષ્ય શુભશીલગણિના પંચશતીપ્રબોધસંબંધ(સં. ૧૫૨૧ / ઈ. સં. ૧૪૬૫)માં બે સ્થળે આ મંદિરના નિર્માતા સંબદ્ધ ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત છે. જેમ કે (કમાંક ૫૬૪મું) “શ્રીમુનિસુંદરસૂરિ સંબંધ”માં કહ્યું છે કે (તપાગચ્છીય) જયચંદ્રસૂરિના શિષ્ય રત્નશેખરસૂરિ થયા. તેમના સમયમાં પૂર્ણસિંહ કોષ્ટગારિક તથા સંઘપતિ લ(થા ? ધા) કે ગિરિનારગિરિ પર પ્રાસાદો કરાવ્યા અને ત્યાં બિમ્બપ્રતિષ્ઠા કરી*. સંબંધ કમાંક ૩૪૬નું તો શીર્ષક જ આ હકીકત સૂચવે છે. “પૂનસિંહ કોષ્ટગારિકકારિતગિરનાર તીર્થપ્રાસાદ સંબંધ ” નામક શીર્ષક છે ત્યાં આ પ્રમાણે નોંધ્યું છે* :

તપાગચ્છધિરાજશ્રીરત્નશેખરસૂરીણામાદેશાત્ શ્રીગિરનારતીર્થે

પુનસિંહ કોષ્ટગારિકો મહાન્તં પ્રાસાદં કારયામાસ ।

તત્ર શ્રીઋષભદેવં પ્રતિષ્ઠિયત્ । તત્ર બહુલક્ષટંકઘનવ્યયઃ ।

ચૈત્યપરિપાટીકારો પૂનસી વસહીમાં જ્યાં શાંતિનાથની પ્રતિષ્ઠા હોવાનું કહે છે ત્યાં શુભશીલ ગણિ ઋષભદેવ મૂલનાયક હોવાની વાત કરે છે જે કદાચ સ્મૃતિદોષને કારણે હોય. પ્રસ્તુત પ્રાસાદ તપાગચ્છીય રત્નશેખરસૂરિના ઉપદેશથી બંધાયો હતો તેવી વિશેષ હકીકત અહીં મળે છે.

બીજા લેખક પ્રતિષ્ઠાસોમના સોમસૌભાગ્યકાવ્ય(સં. ૧૫૨૪ / ઈ. સં. ૧૪૬૮)માં થોડી વિશેષ હકીકત નોંધાયેલી છે. ત્યાં કહ્યા પ્રમાણે બિદરના સુલતાનના માન્ય શ્રેષ્ઠ પૂર્ણસિંહ કોષ્ટગારિક (અને એમના ભાઈ બંધુરમને) ગુરુવચનથી ગિરનારગિરિ પર ઊંચું મંદિર બાંધ્યું. તેમાં ગચ્છનાથના આદેશથી જિનકીર્તિસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી* : યથા :

શ્રીપૂર્ણસિંહકોષ્ટગારિકનામા મહેશ્વરાટ શુશુભે ।

સુંદર વિદરનગરે માન્યઃ શ્રીપાતસાહિ વિભોઃ ॥૮૧॥

તેન શ્રીગુરુવાક્યર્વાર્જિતહૃદયેન નૃણામ્ ।

બંધુરમનાઘ્ય બાંધવ સહિતેન નરેન્દ્ર મહિતેન ॥૮૨॥

શ્રીમદ્ગિરિનારગિરાવકારિ જિનમંદિરં મહોત્તુગં ।

જિનકીર્તિસૂરિરાજઃ પ્રતિષ્ઠિતં ગચ્છનાથગિરૌ ॥૮૩॥

આ વિધાનથી સ્પષ્ટ છે કે પ્રતિષ્ઠાપક આચાર્ય જિનકીર્તિસૂરિ હતા. અહીં “ગુરુ” શબ્દથી રત્નશેખરસૂરિ વિવક્ષિત હોય; અને “ગચ્છનાથ”થી કદાચ સમસ્ત તપાગચ્છના તે સમયના પ્રમુખ આચાર્ય યુગપ્રધાન સોમસુંદરસૂરિ ઘટિત હોય.

શુભશીલગણિ કે પ્રતિષ્ઠાસોમે મંદિરના નિર્માણનું વર્ષ બતાવ્યું નથી. પણ રાણકપુરના ધરણવિહારમાં મૂકેલ સં. ૧૫૦૭ / ઈ. સં. ૧૪૫૧ના ‘ગિરનાર-શત્રુંજય પટ્ટ’ ક્રમમાં “કલ્યાણત્રય”ના જિનાલય પછી “પૂનસી વસતી” બતાવી છે; આથી આ પૂનસી કોઠારીનું પ્રસ્તુત જિનાલય તે સમયથી કેટલાંક વર્ષ પહેલાં બની ચૂક્યું હશે. આ પૂનસી-વસતીના ગૂઢમંડપના મહાવિતાનનાં આકૃતિ, પ્રકાર અને પ્રજાલી ગિરનાર પરની ‘ખરતરવસહી’ના ત્રણ મોટા કરોટકોના કરનાર શિલ્પીઓની પરિપાટીની લગોલગનાં હોઈ, અને પ્રસ્તુત ખરતરવસહી પણ ઈ. સં. ૧૪૪૧ પહેલાં બની ચૂકી હોઈ, પૂનસી-વસતીનું નિર્માણ પણ ઈ. સં. ૧૪૪૧થી અગાઉ થઈ ગયું હશે. પૂનસી-વસહીની ઉત્તરે આવેલ કલ્યાણત્રયના મંદિરનો ઉદ્ધાર અમદાવાદના સુલ્તાન અહમદશાહ-માન્ય ઓસવાલ શ્રેષ્ઠિ સમરસિંહે સં. ૧૪૮૪ / ઈ. સં. ૧૪૩૮માં કરેલો જેમાં પણ પ્રતિષ્ઠાપક આચાર્ય હતા જિનકીર્તિસૂરિ ! આ હકીકત ધ્યાનમાં લઈએ તો એ જ સમયે જિનકીર્તિસૂરિએ પૂનસીવસહીમાં પણ પ્રતિષ્ઠા કરી હોવાનું ધારી શકાય. આથી આ કહેવાતું ‘કુમારપાળ’નું મંદિર વસ્તુતયા ઈ. સં. ૧૪૩૮માં બન્યું હતું, અને તેના કારાપક સોલંકી સમ્રાટ કુમારપાળ નહીં પણ બિદરના પૂર્ણસિંહ કોજાગારિક ઉર્ફે પૂનસી કોઠારી હતા.

મંદિરમાં આજે ધ્યાન ખેંચે તેવી કોઈ વસ્તુ તો છે તે ગૂઢમંડપનો લગભગ ૨૦ ફીટના વ્યાસનો વિશાળ કરોટક (ચિત્ર ૨.)^૧. તેમાં નીચે રૂપકંઠ પછી ગજતાળુના થરો લઈ, તેના પર નવખંડા કોલના ત્રણ થરો અને વચ્ચે મોટા માનની અણીદાર-જાળીદાર કોલના પાંચ થરવાળી પુષ્પખચિત અને પદ્મકેસરયુક્ત ચેતોહર, ખરે જ બેનમૂન લંબન કરેલું છે (ચિત્ર ૧), જેની ગણના પશ્ચિમ ભારતના ૧૫મા શતકના સર્વોત્તમ ઉદાહરણોમાં થઈ શકે તેમ છે. ખરતરવસહીના બે ભદ્રપ્રાસાદોના વિતાનોની પદ્મશિલા કિંવા લંબન કરતાં આમાં એક થર વિશેષ હોઈ તે વિશેષ પ્રભાવશાળી જણાય છે.

ટિપ્પણો :

૧. સં. પં. બેચરદાસ દોશી, પુરાતત્ત્વ, ૧-૩ (ચિત્ર ૧૯૭૯ / ઈ. સં. ૧૯૩૩), પૃ. ૨૯૬.

૨. સં. શ્રીવિજયધર્મ સૂરિ, પ્રાચીન તીર્થમાળા-સંગ્રહ ભાગ ૧લો, શ્રીવશોવિજયજી જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર સં. ૧૯૭૮ / ઈ. સં. ૧૯૨૨, પૃ. ૩૬.

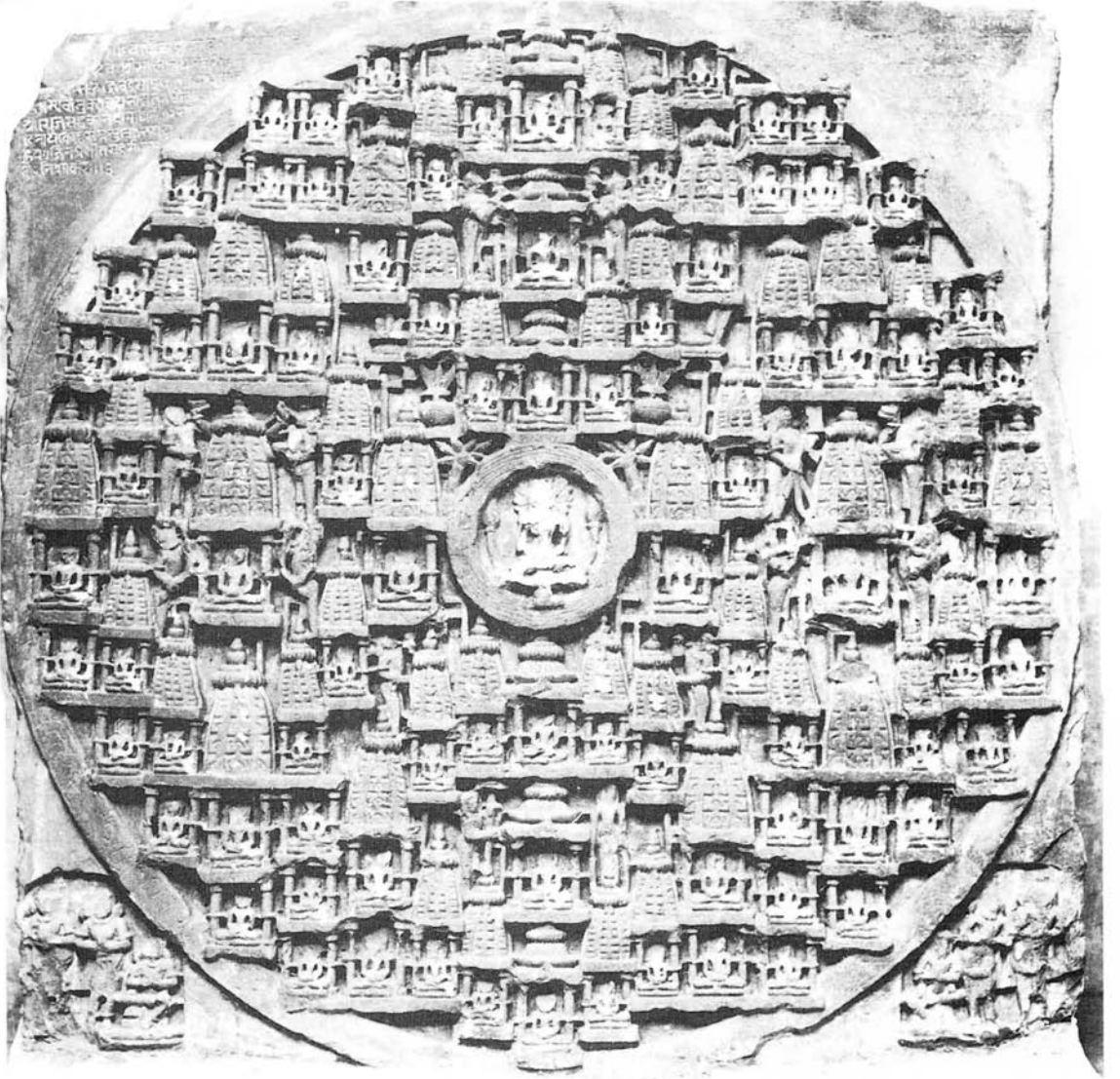
૩. સાંપ્રત ગ્રંથમાં જુઓ અમારું શ્રીમતી વિધાત્રી વોરા સાથેનું સંપાદન.
૪. સં. મૃગેન્દ્ર મુનિજી, સુરત ૧૯૬૮. પૃ. ૩૧૬.
૫. એજન, પૃ. ૧૮૨.
૬. જૈન જ્ઞાનપ્રસારક મંડલ, મુંબઈ ૧૯૦૫, સર્ગ ૯.
૭. આ કરોટકનું ચિત્ર પ્રથમ જ વાર (સ્વ.) સારાભાઈ મણિલાલ નવાબે *Jaina Tirthas in India and their Architecture*, Ahmedabad 1944, Pl.111, Fig. 213 તરીકે છાપ્યું છે.

• • •

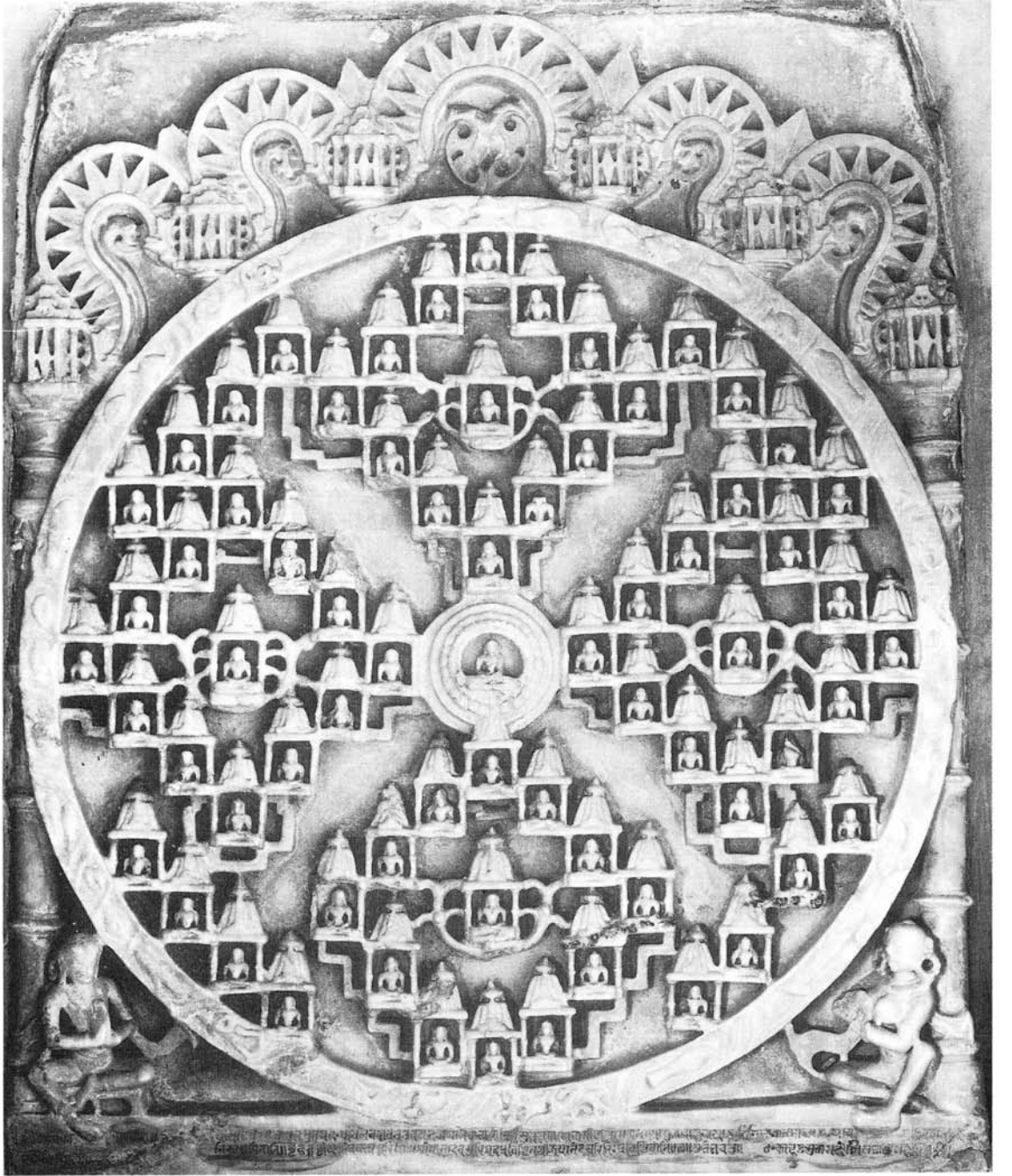
સં. ૧૨૪૪ની પ્રભાનંદસૂરિની નિષેદિકા (લે. ૩, ચિ. ૨)

સં. ૧૧૯૪નો ઠક્કુર જસયોગનો પાળિયો. (લે. ૩, ચિ. ૧)

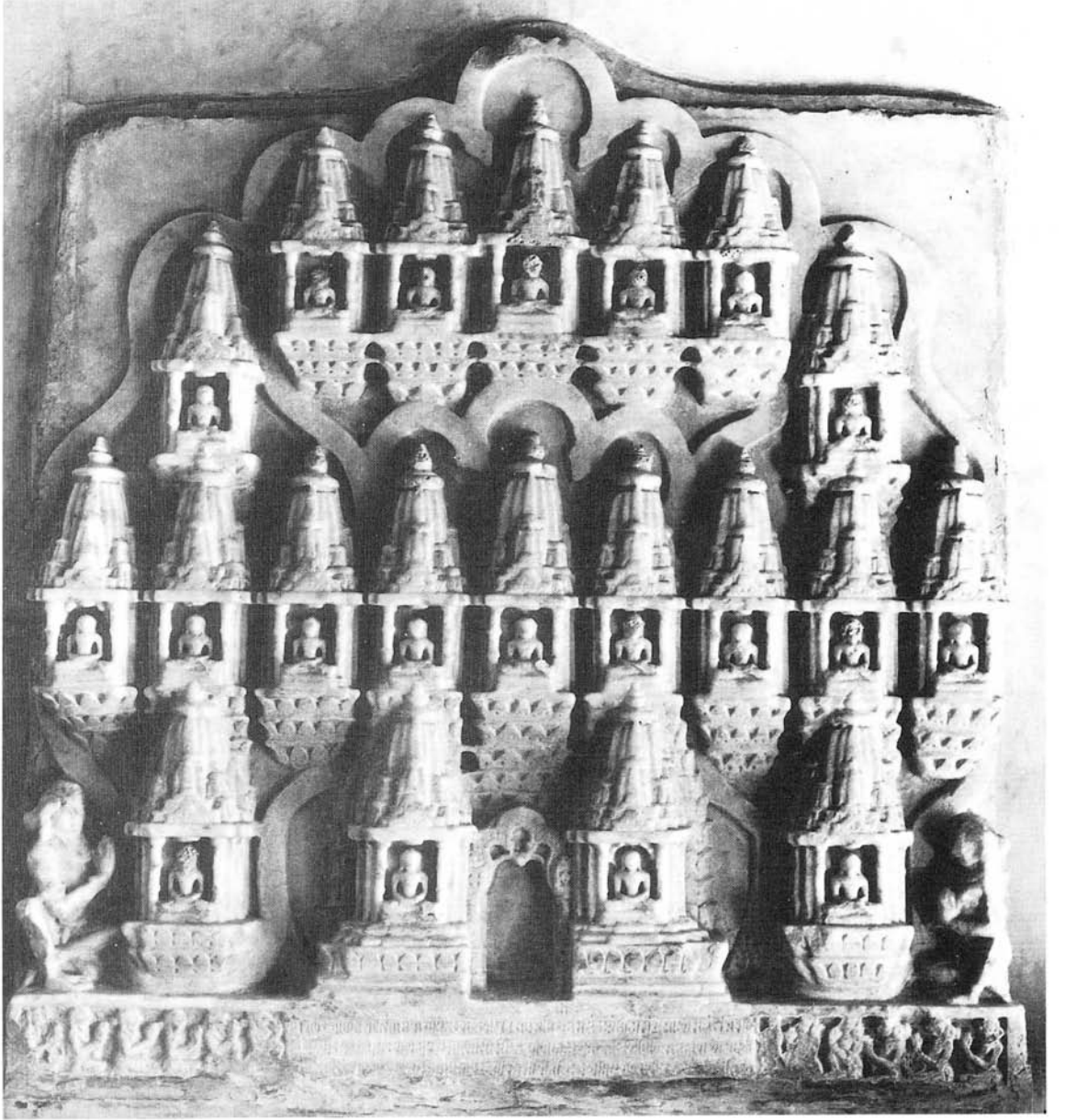

હાલ કહેવાતા 'સંગ્રામસોની'ના મંદિરના ગૃહમંડપમાં રાખેલા
સં. ૧૨૫૬ / ઈ. સ. ૧૨૦૦ ના લેખવાળો 'નંદીશર પટ્ટ'. (લે. ૩, ચિ. ૩)

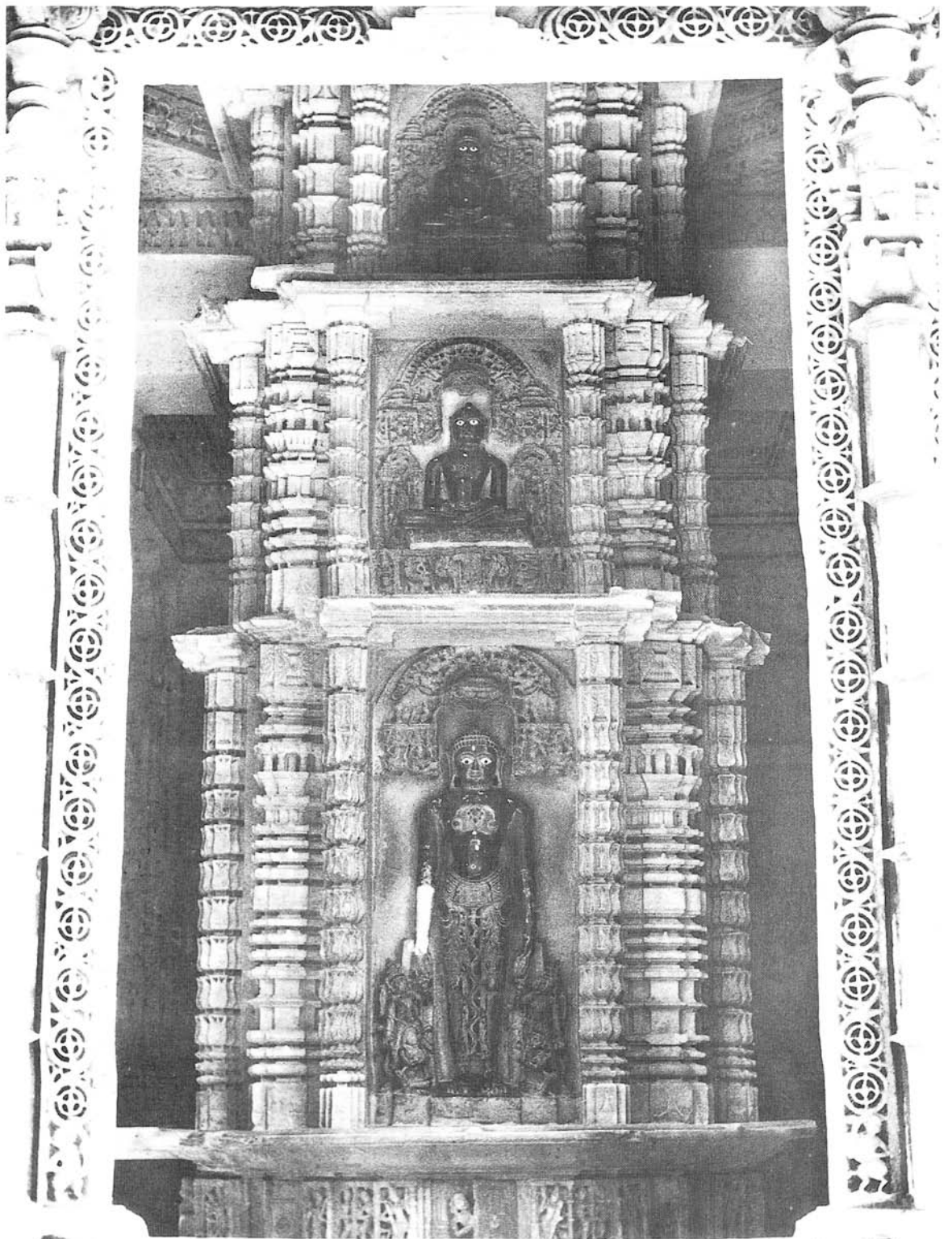

નેમિનાથ જિનાલયની પશ્ચિમતરફની ભમતીમાં સ્થાપેલ
સં. ૧૨૮૨ / ઈ. સં. ૧૨૨૬નો આરસનો 'નંદીશ્વર પટ્ટ'. (લે. ૪, ચિ. ૧)

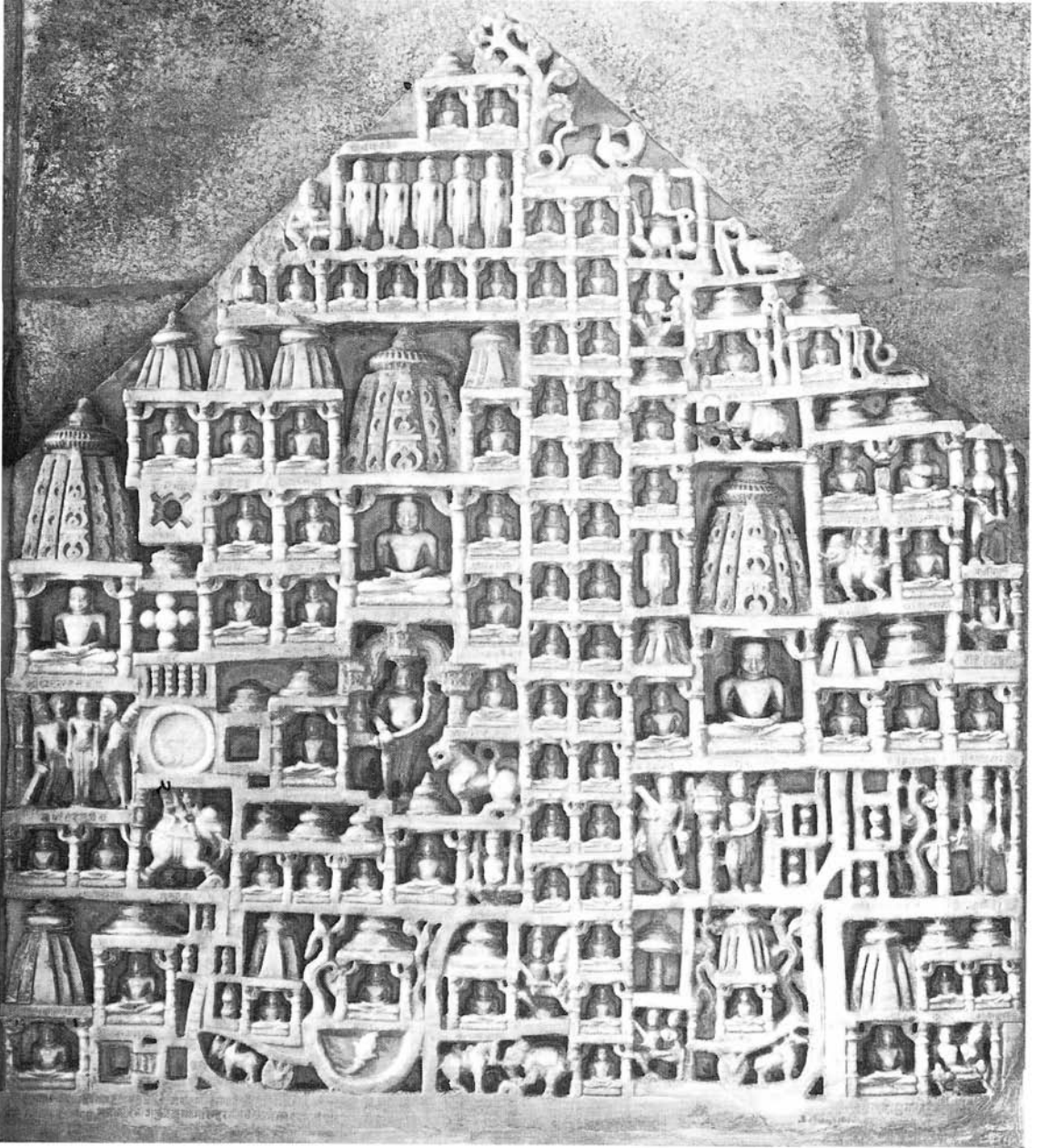

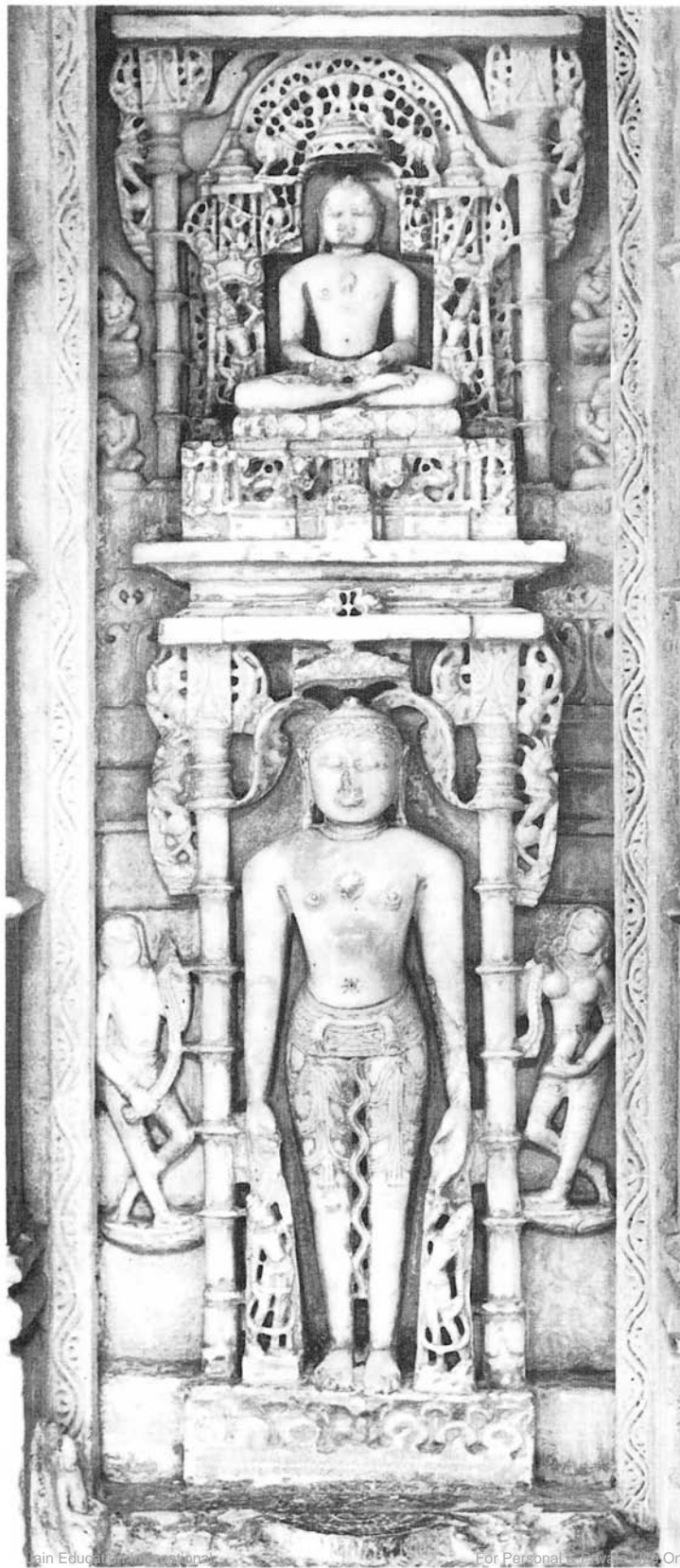
નેમિનાથ જિનાલયની ભમતીનો સં. ૧૨૯૦ / ઈ. સ. ૧૨૩૪નો 'સમ્મેતશિખર'નો આરસ પટ્ટ. (લે. ૪, ચિ. ૨)

આબૂ દેવલાલની લૂણવસલીની હસ્તિશાલાની વચ્ચે રહેલી 'કલ્યાણત્રય'ની રચના. (ઈ. સ. ૧૨૩૨). (લે. ૧૭, ચિ. ૧)

રાણકપુર ચતુર્ભુજ ધરણવિહાર-સ્થિત સં. ૧૫૧૫નો શ્રીગિરનાર શ્રીશત્રુંજયતીર્થ પટ્ટ. (લે. ૧૭, ચિ. ૨)

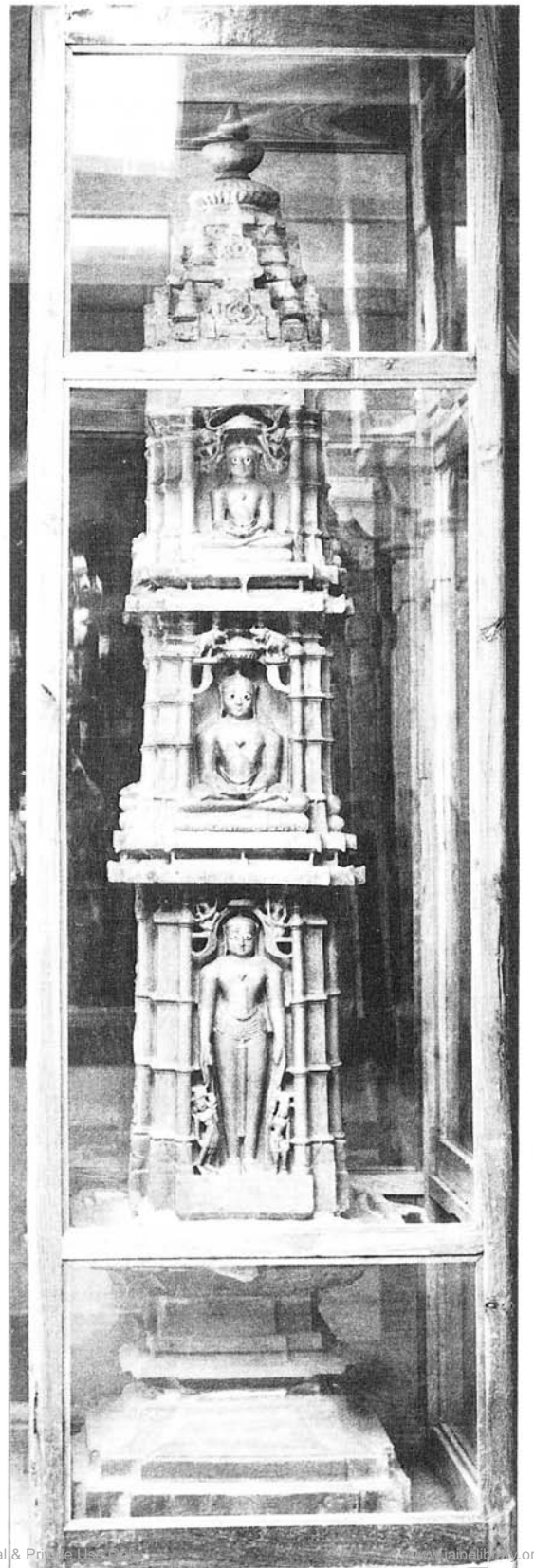
કુંભારિયા નેમિનાથ

જિનાલયની છયોકી

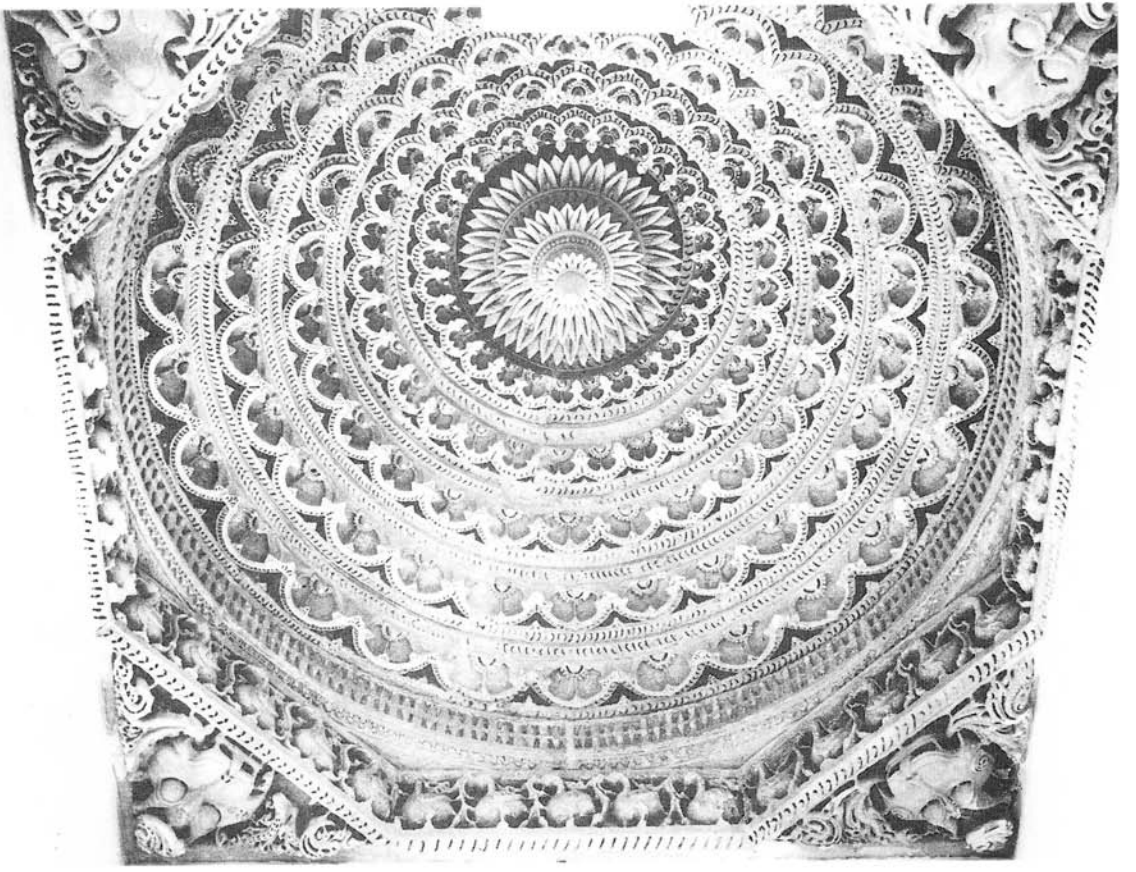
સં. ૧૩૪૪નો

કલ્યાણત્રય-પટ્ટ. (લે. ૧૭, ચિ. ૩)

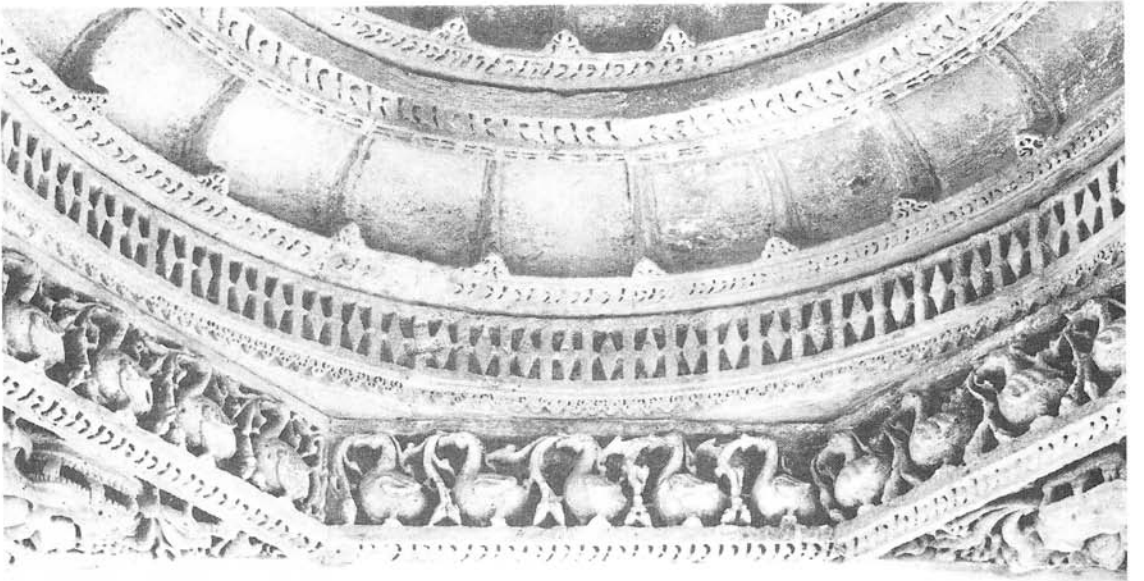
જેસલમેર સંભવનાથ
જિનાલય, કલ્યાણત્રય
સં. ૧૫૧૮/ઈ. સં. ૧૪૬૨
(લે. ૧૭, ચિ. ૪)

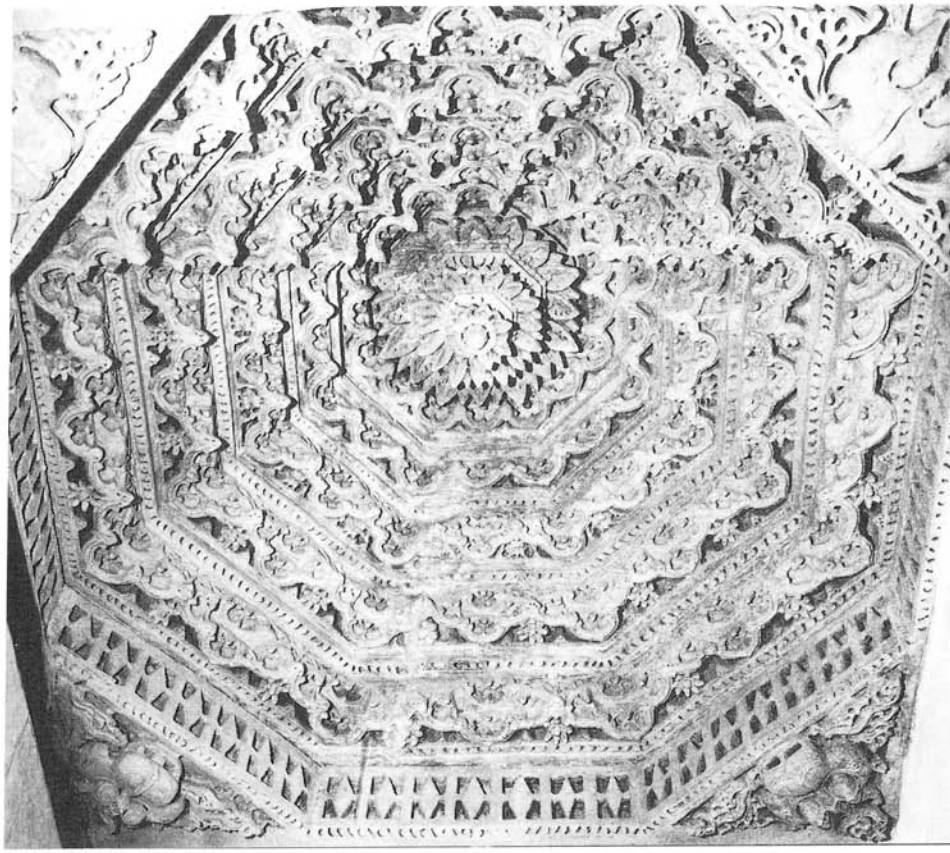

મંડપોના સંધિભાગની એક નાભિમંદારક જાતિની છત. ઉત્તર મરુ-ગુર્જર શૈલી. પ્રાચ્ય: ઈ૦ સ૦ ૧૪૩૮. (લે૦ ૧૮, ચિ૦ ૧)

છત્રોડીના એક ભાગનો છંદ પર રચેલ નાભિછંદ વિતાનમાં ફેરવેલ ઇંસમાલો. (લે૦ ૧૮, ચિ૦ ૨)

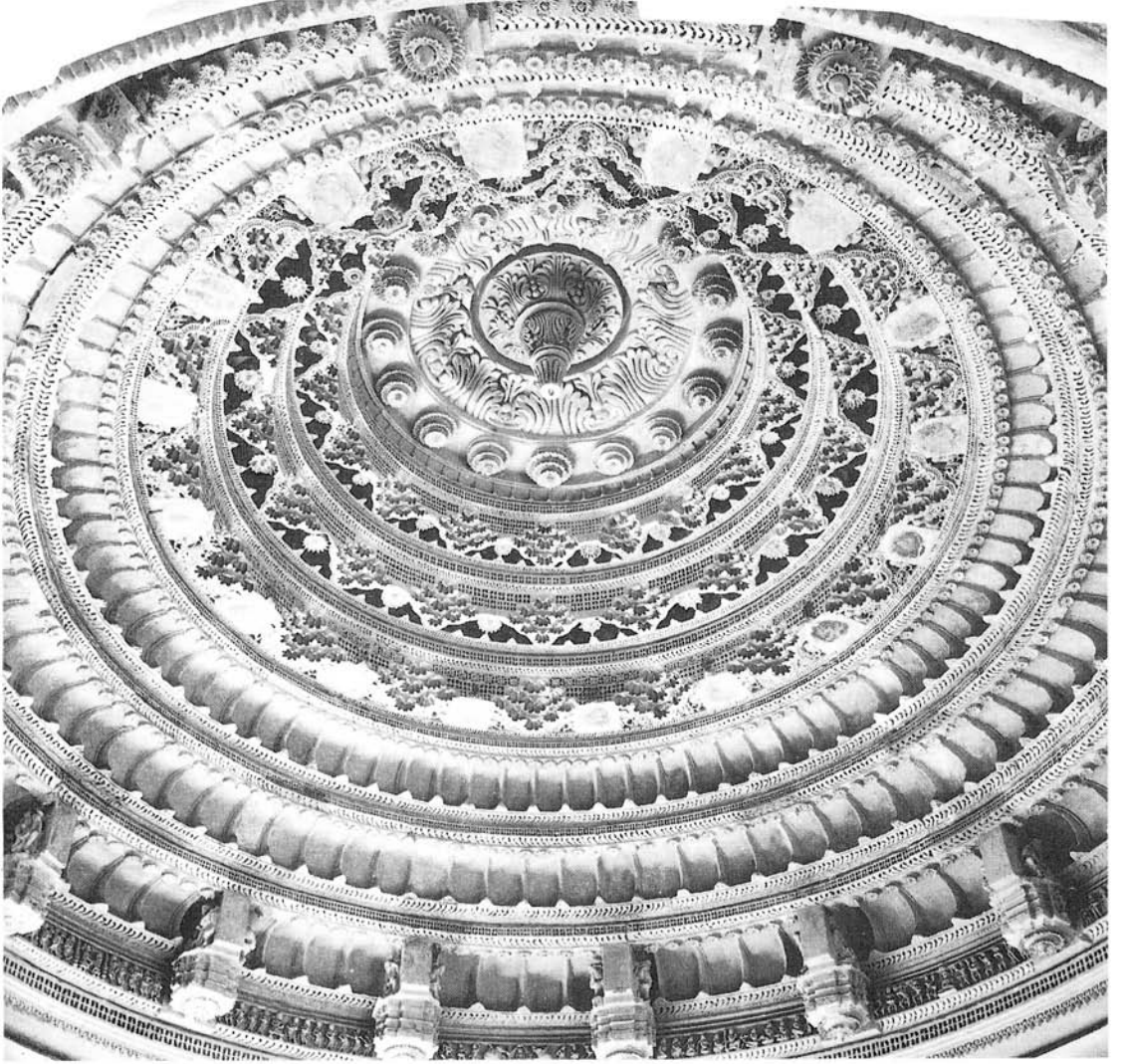

ડાપોના સંધિભાગની એક અષ્ટકોણ તલની નાભિમંદારક પ્રકારની છત. (લે૦ ૧૮, ચિ૦ ૩)

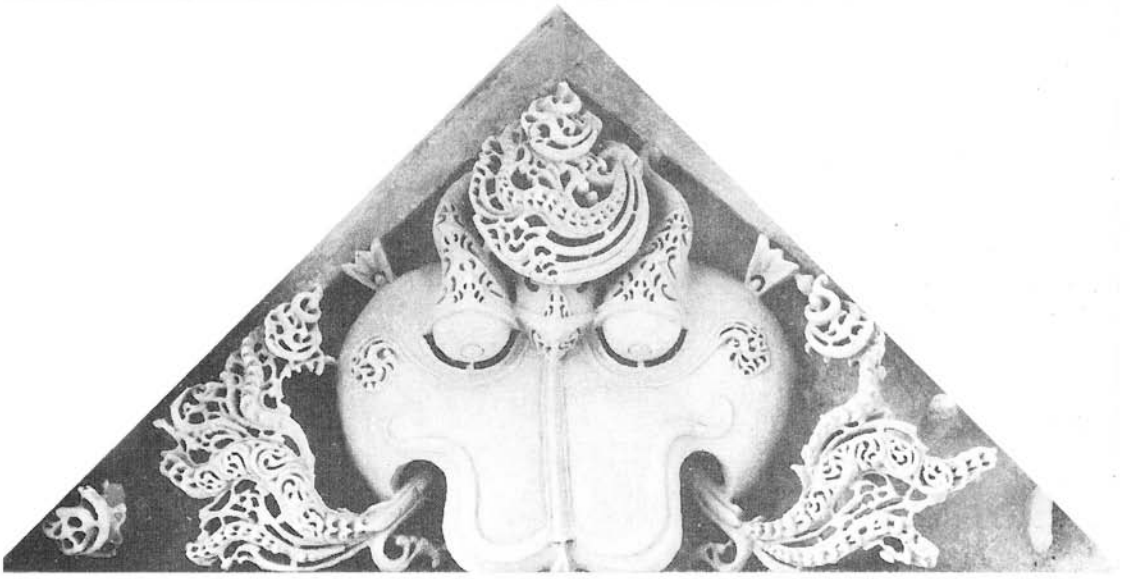
અગ્રમંડપની છતોમાં એક કૃષ્ણ - ગોપલીલાની છત.

(લે૦ ૧૮, ચિ૦ ૪)

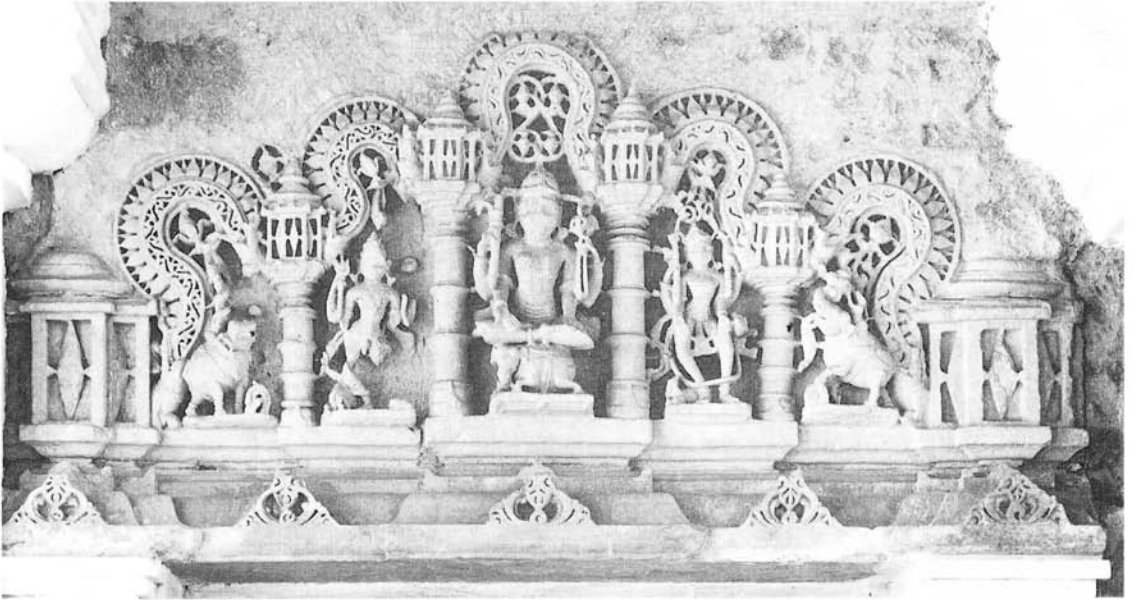

રંગમંડપ, સભા-પદ્મ-મંદારક જાતિનો વિતાન. (લે૦ ૧૮, ચિ૦ ૫)

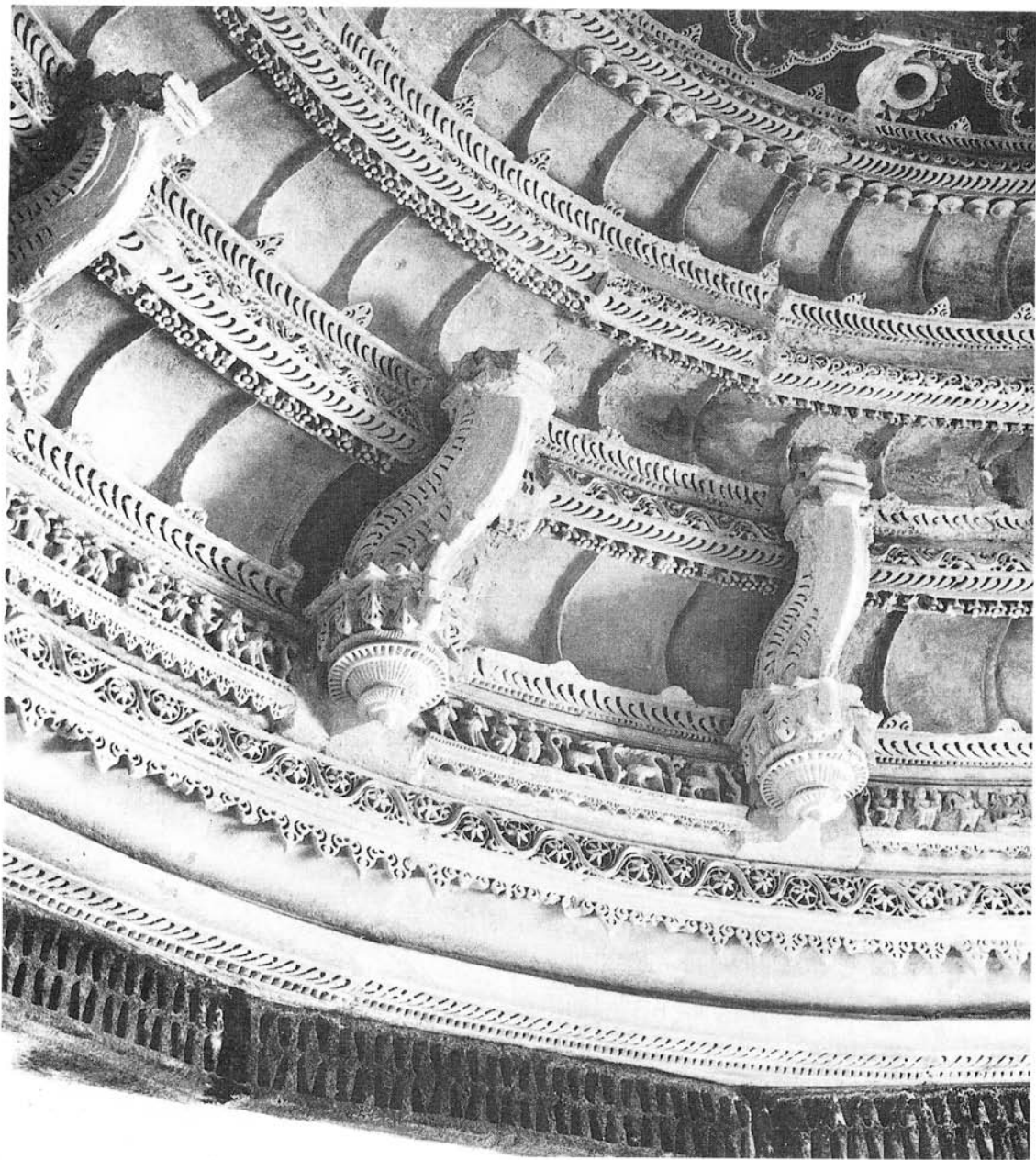

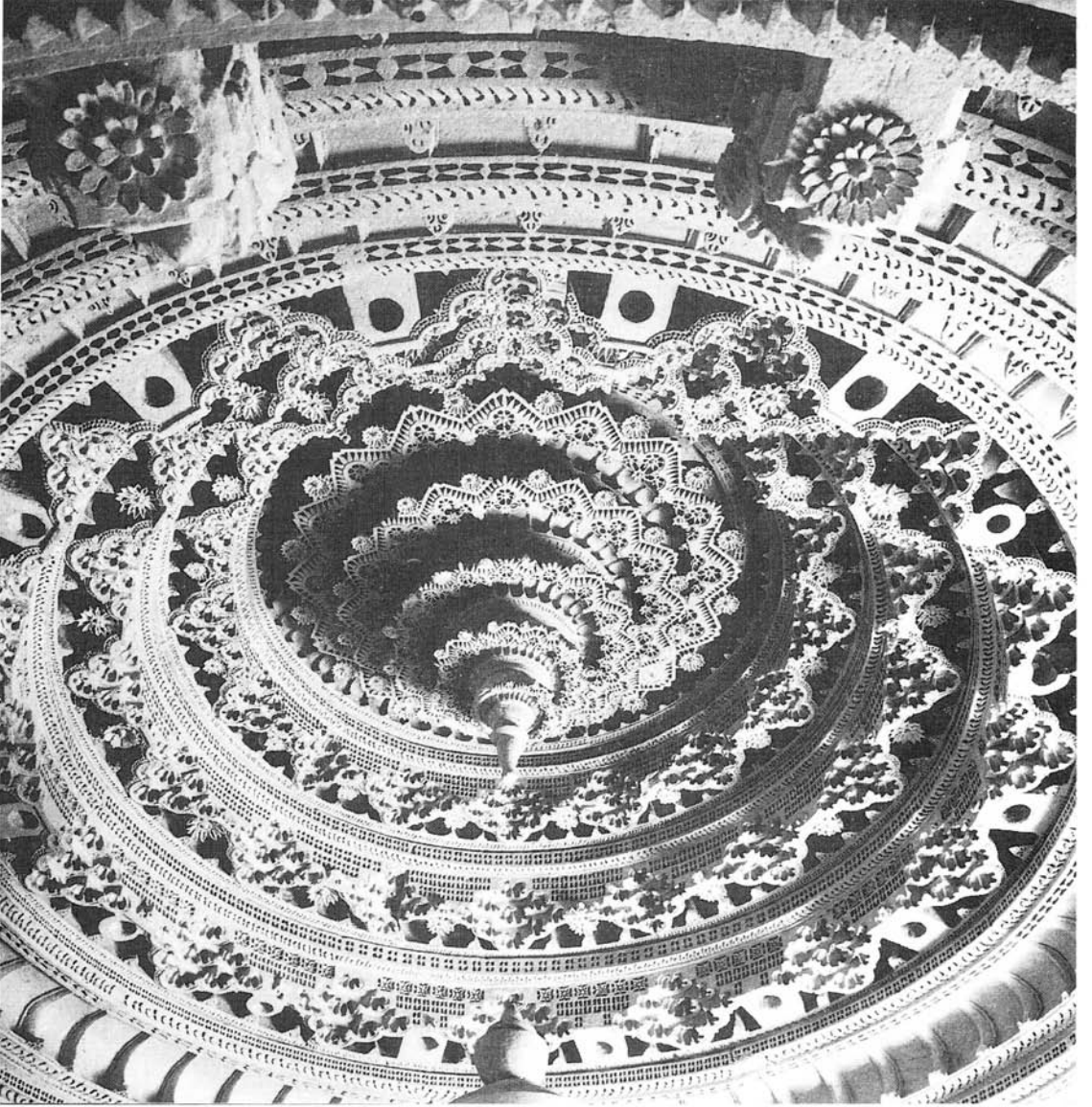
ગમંડપ, વિકર્ણ-વિતાન, ગ્રાસમુખ. (લે૦ ૧૮, ચિ૦ ૬)

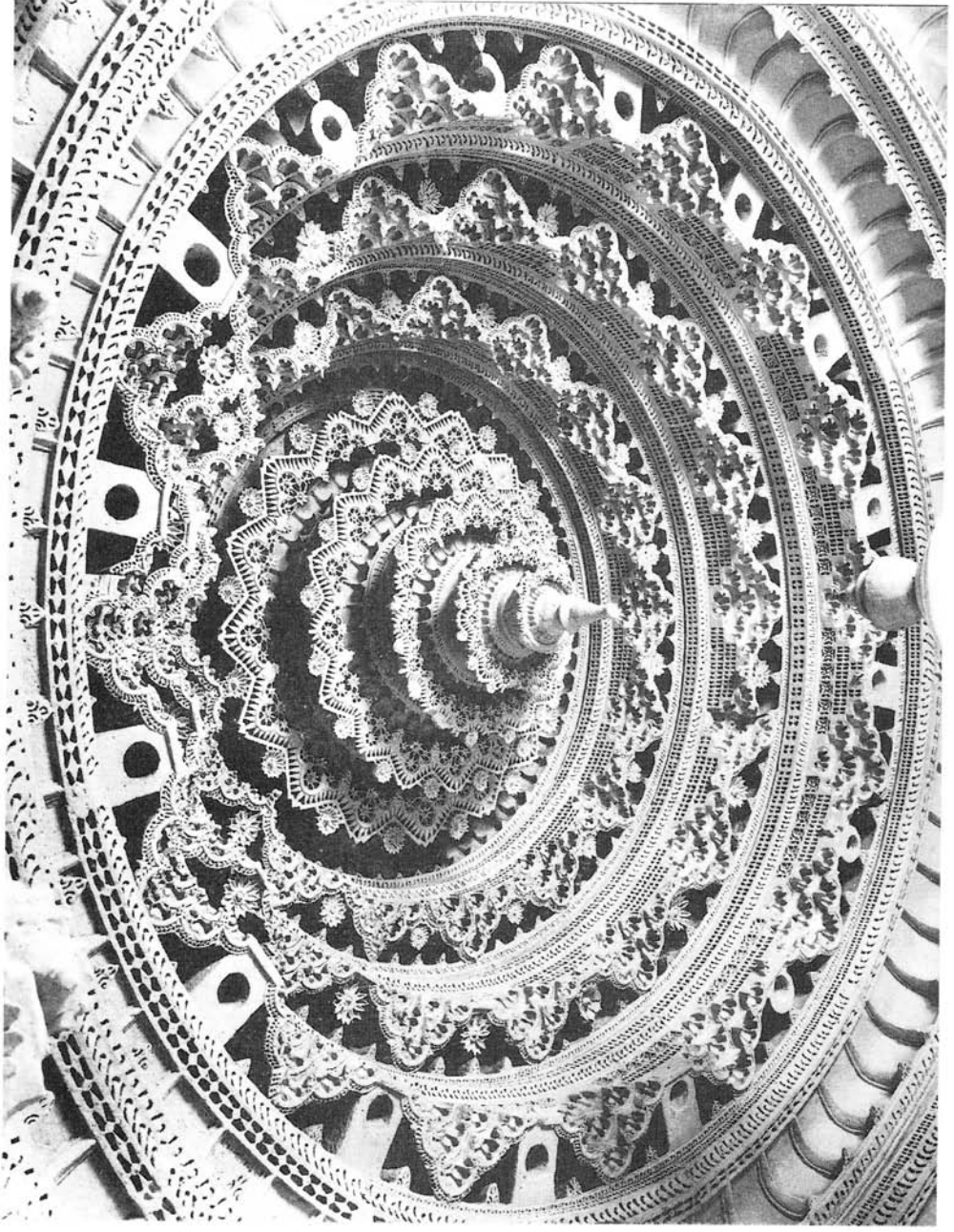
છયોદીના ખનક પર કંડારેલ ઇલ્લિકાવલણ. (લે૦ ૧૮, ચિ૦ ૭)

અષ્ટાપદ પ્રાસાદના કરોટકના રૂપકંઠના મદલરૂપી વિઘાધરો. (લે૦ ૧૮, ચિ૦ ૮)

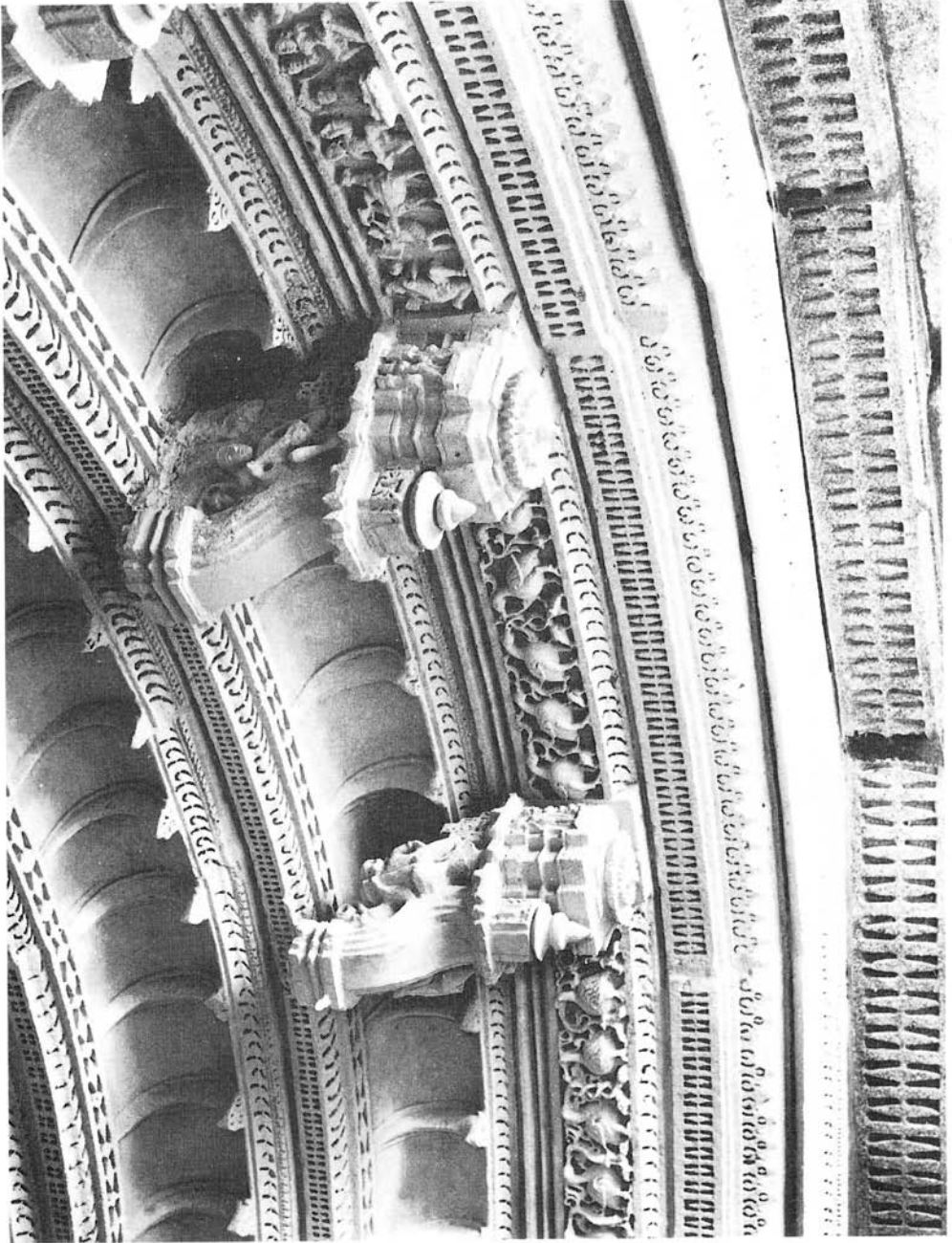

નંદીશ્વર પ્રાસાદના કરોટકનો સભા-પદ્મ-મંદારક જાતિનો વિતાન. (લે૦ ૧૮, ચિ૦ ૯)

મંદીર પ્રાસાદના કરોટકનો સભા-પન્ન-મંદારક જાતિનો વિતાન. (લેઠ ૧૮, ચિઠ ૧૦)

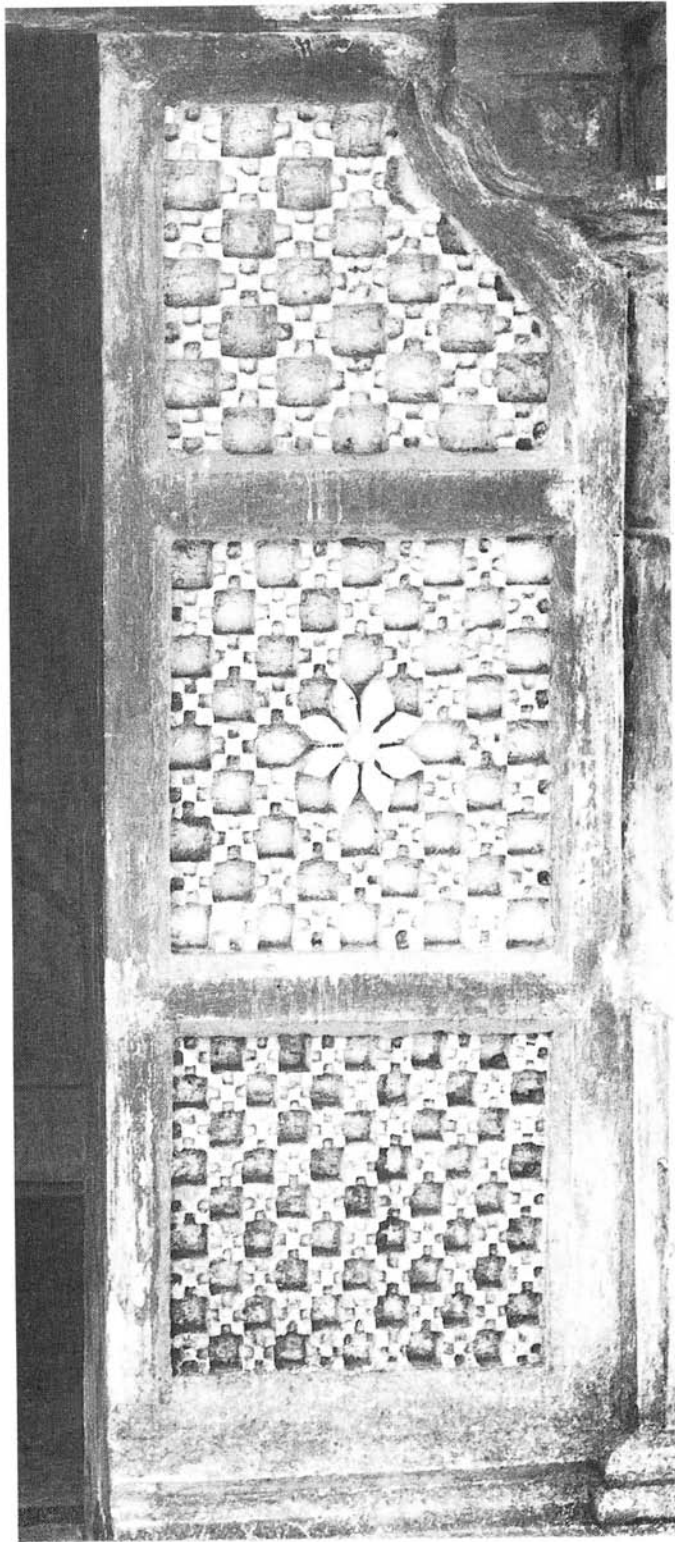

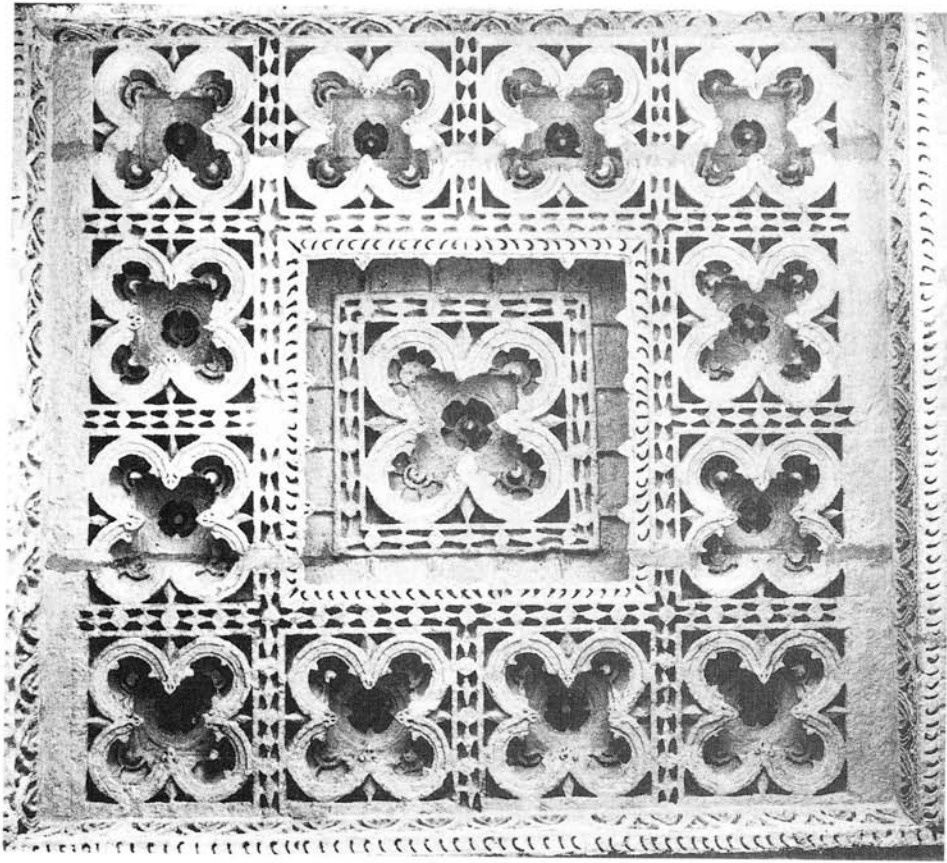
નંદીશ્વર પ્રાસાદના વિતાનના કરોટકના મઢલરૂપી વિદ્યાધરો. (લેં ૧૮, ચિં ૧૧)

અષ્ટાપદ પ્રાસાદનો સભા-પદ્મ-મંદારક જાતિનો વિતાન. (લે૦ ૧૮, ચિ૦ ૧૨)

દક્ષિણ ભમતીમાં ભદ્રપ્રાસાદ પાસેના મોરા પાસે સ્તંભાંતરમાં કોરેલ
સુરેખ જાળી. (લે૦ ૧૮, ચિ૦ ૧૩)

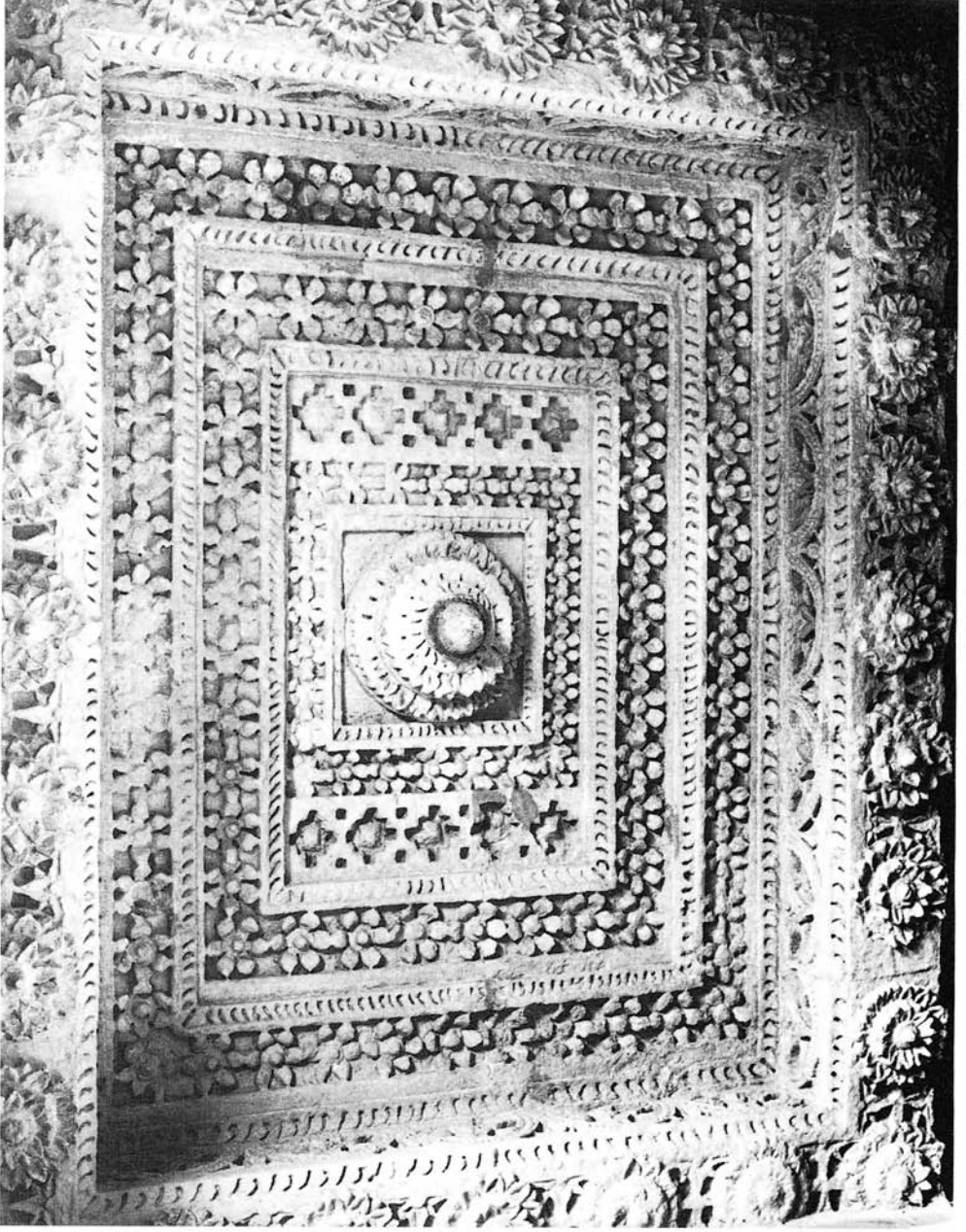
કોલરૂપી મધ્યલૂમા ફરતી દ્વાદશ ઉત્ક્રિષ્ઠ લૂમા ધરાવતી સમતલ છત. (લે. ૧૮, ચિ. ૧૪)

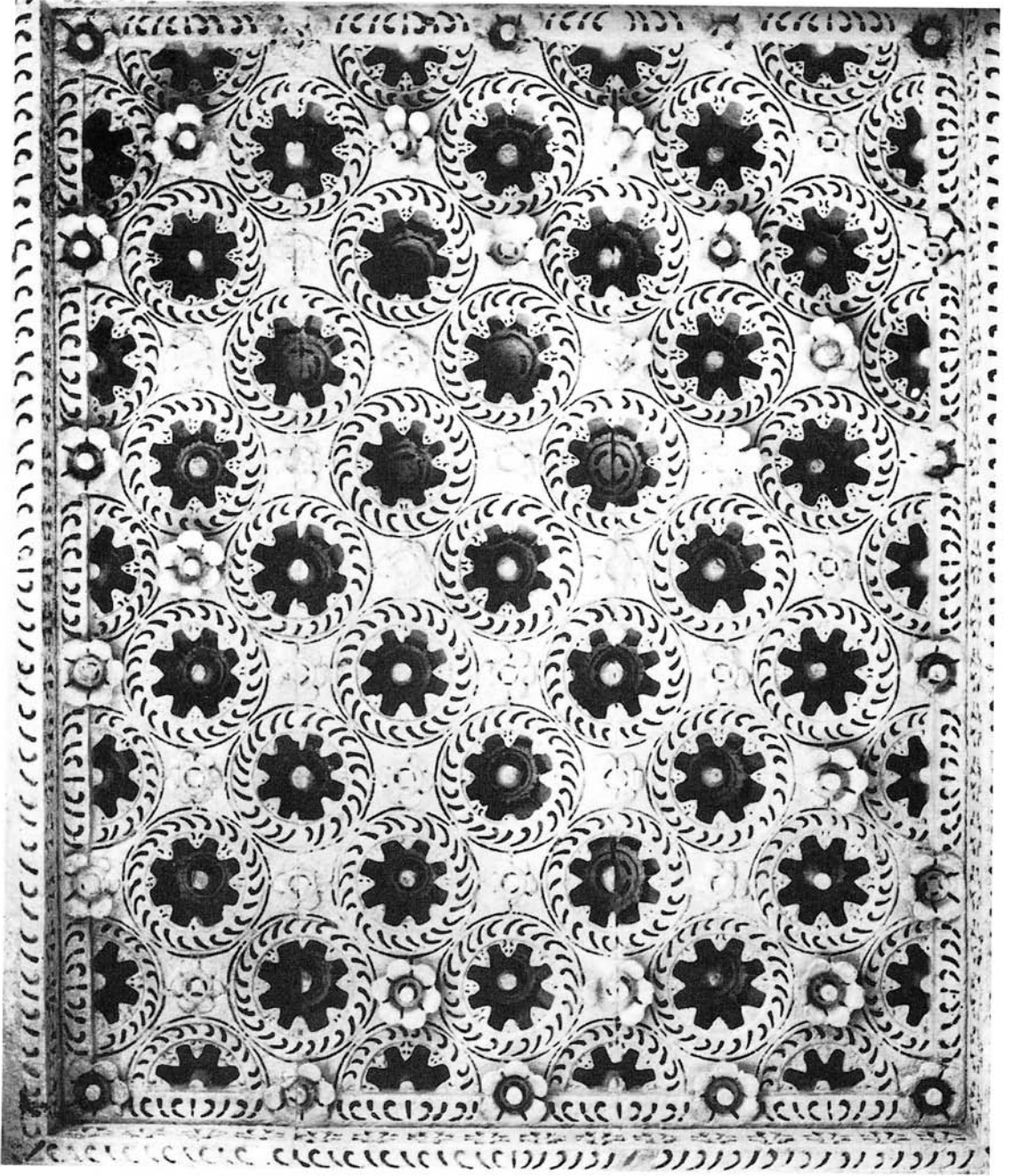
કોલરૂપી લૂમાઓ ધરાવતી એક સમતલ છતનો

અથવા લે. ૧૮, ચિ. ૧૫)

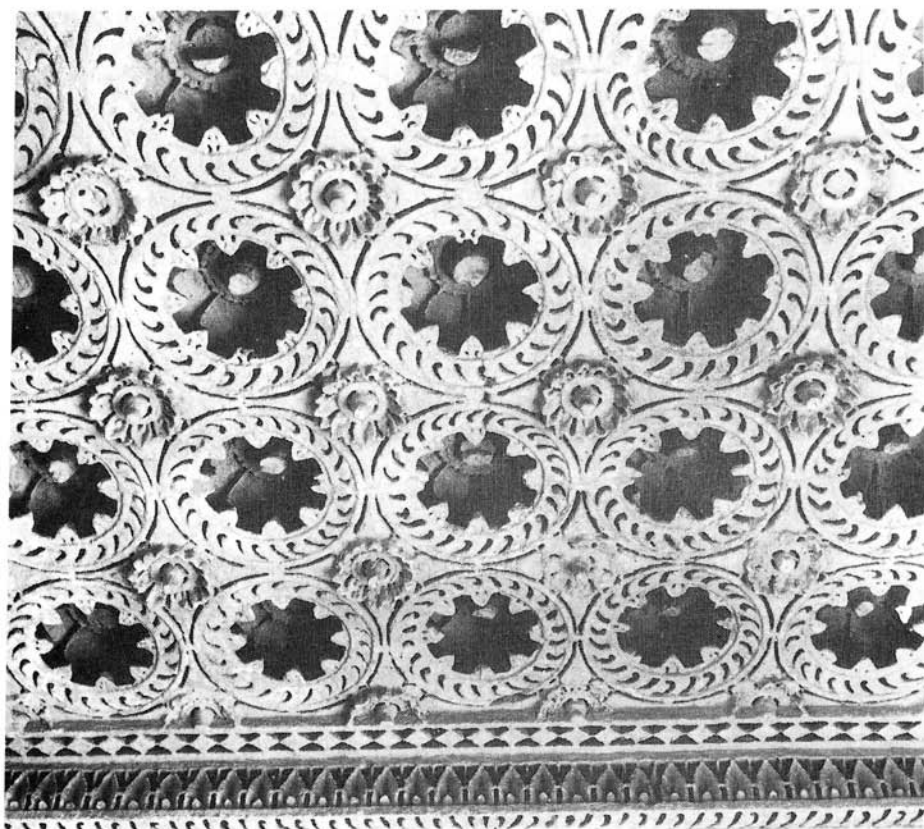

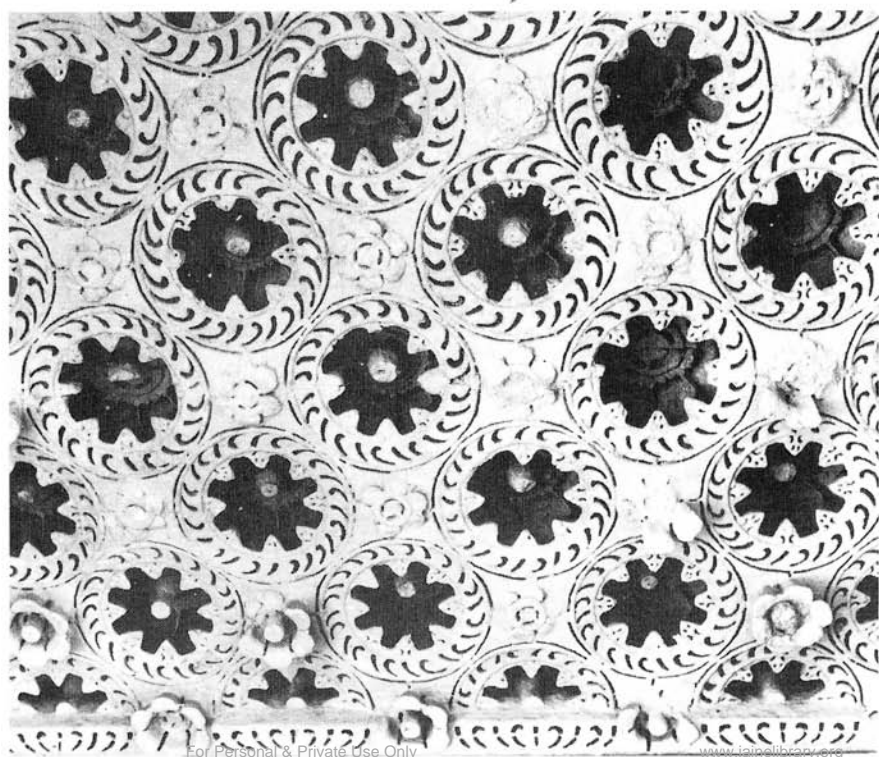
પુષ્પટ્ટીઓથી નિર્મિત થતો એક સમતલ વિતાન. (લે. ૧૮, ચિ. ૧૬)

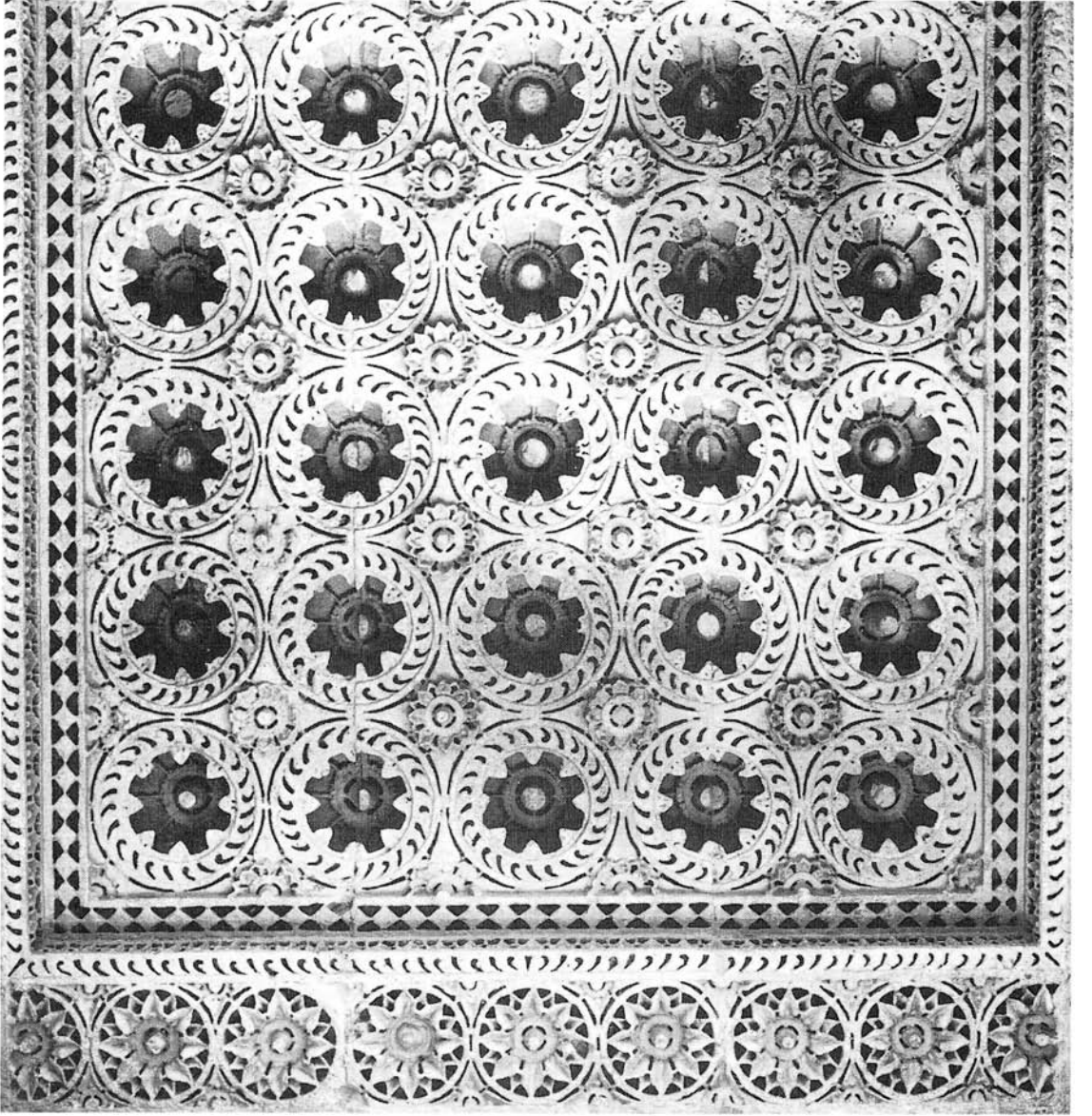
શ્રુંખલાબદ્ધ કોલરૂપી લૂમાઓ ધરાવતો સમતલ વિતાન. (લે. ૧૮, ચિ. ૧૭)

૨૫ કોલજ-લૂમા યુક્ત
સમતલ વિતાનની વિગત.
(લે૦ ૧૮, ચિ૦ ૧૮)

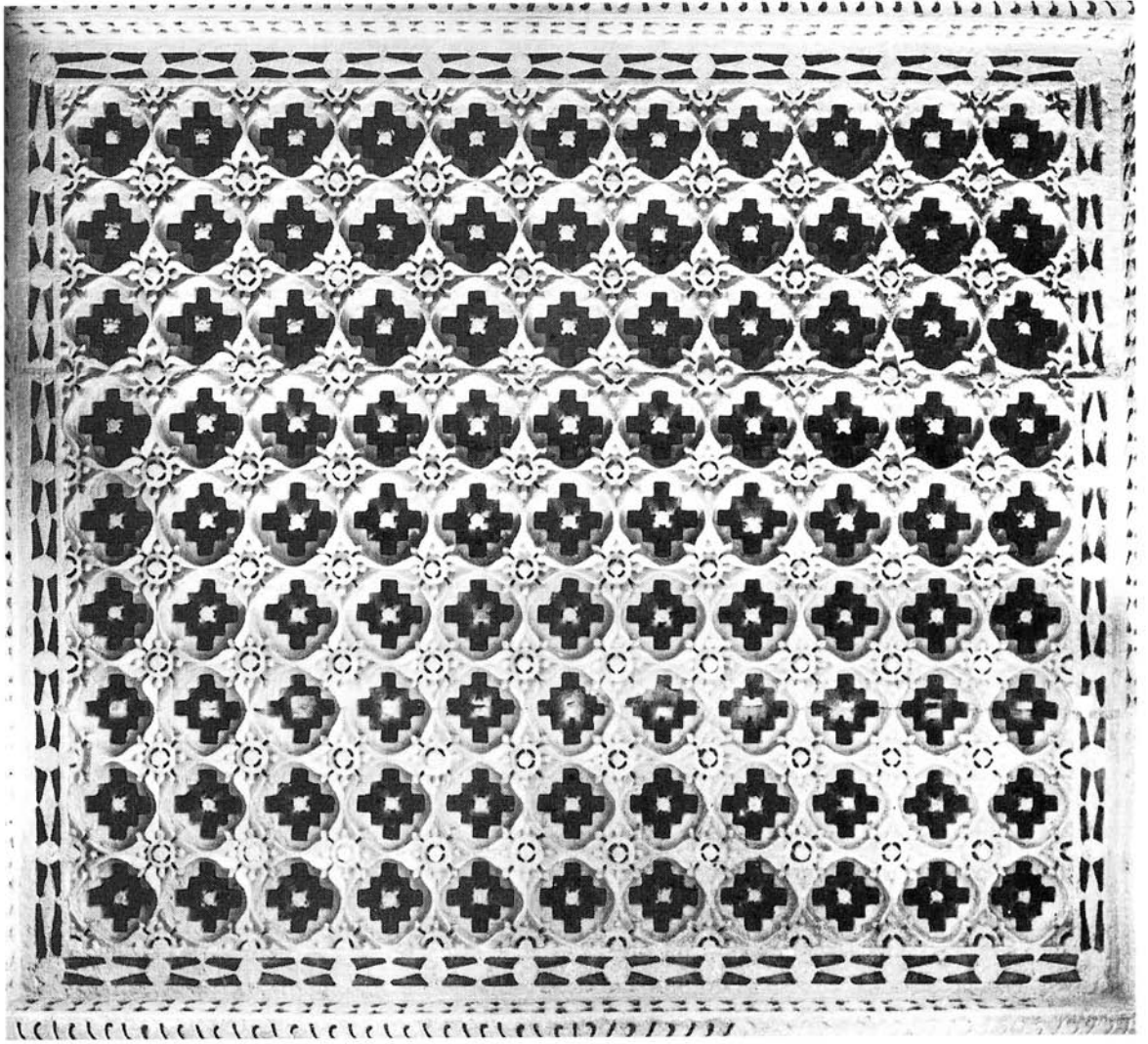

શ્રૃંગલાબદ્ધ કોલરૂપી લૂમાઓ ધરાવતો
સમતલ વિતાન. ચિત્ર ૧૭ મુજબ
(લે૦ ૧૮, ચિ૦ ૧૮)

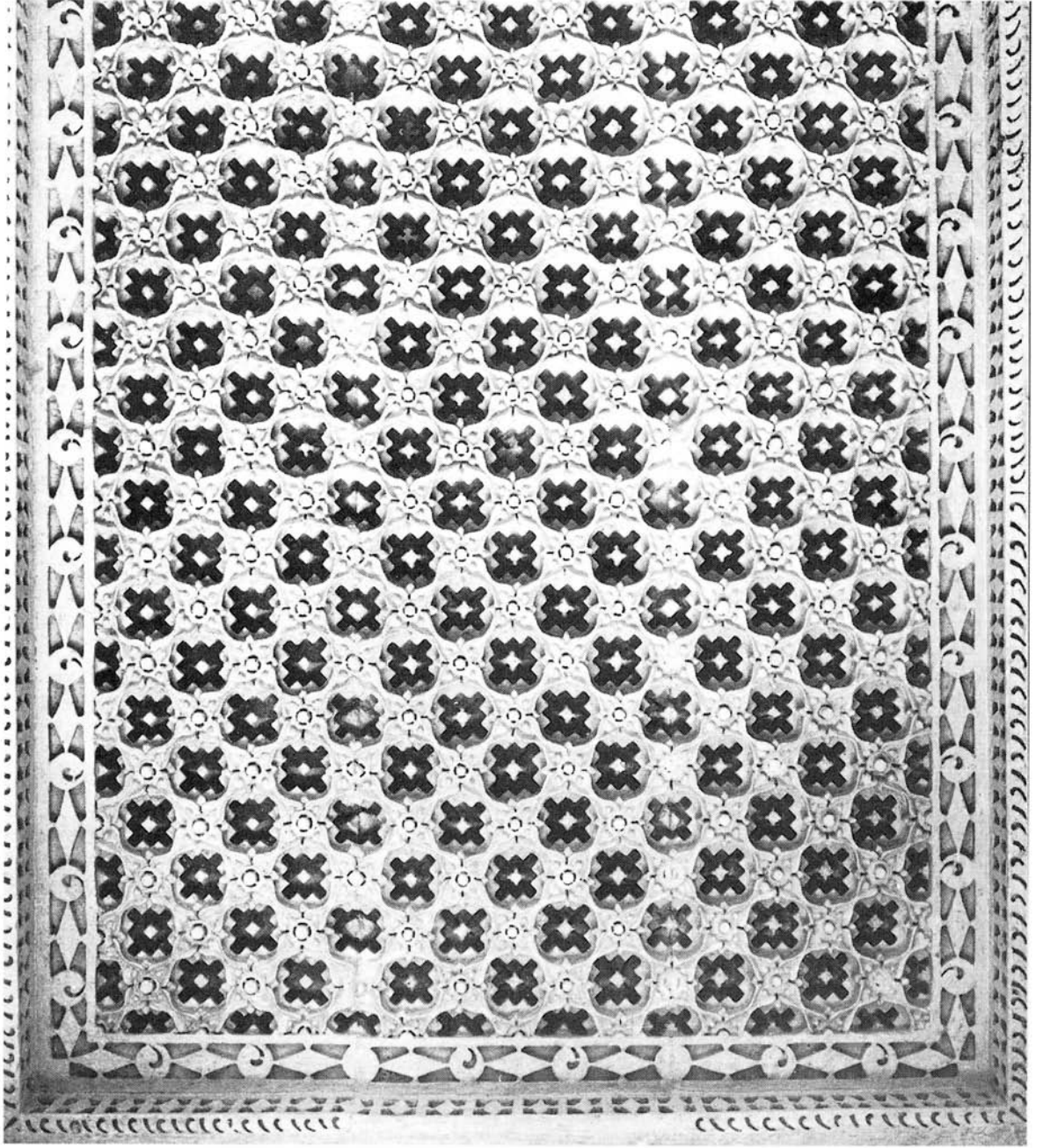

૨૫ કોલજ-લૂમાવાળો પન્નાકિત વિતાન, જેની વિગત ચિત્ર ૧૮માં દર્શાવી છે. (લે. ૧૮, ચિ. ૨૦)

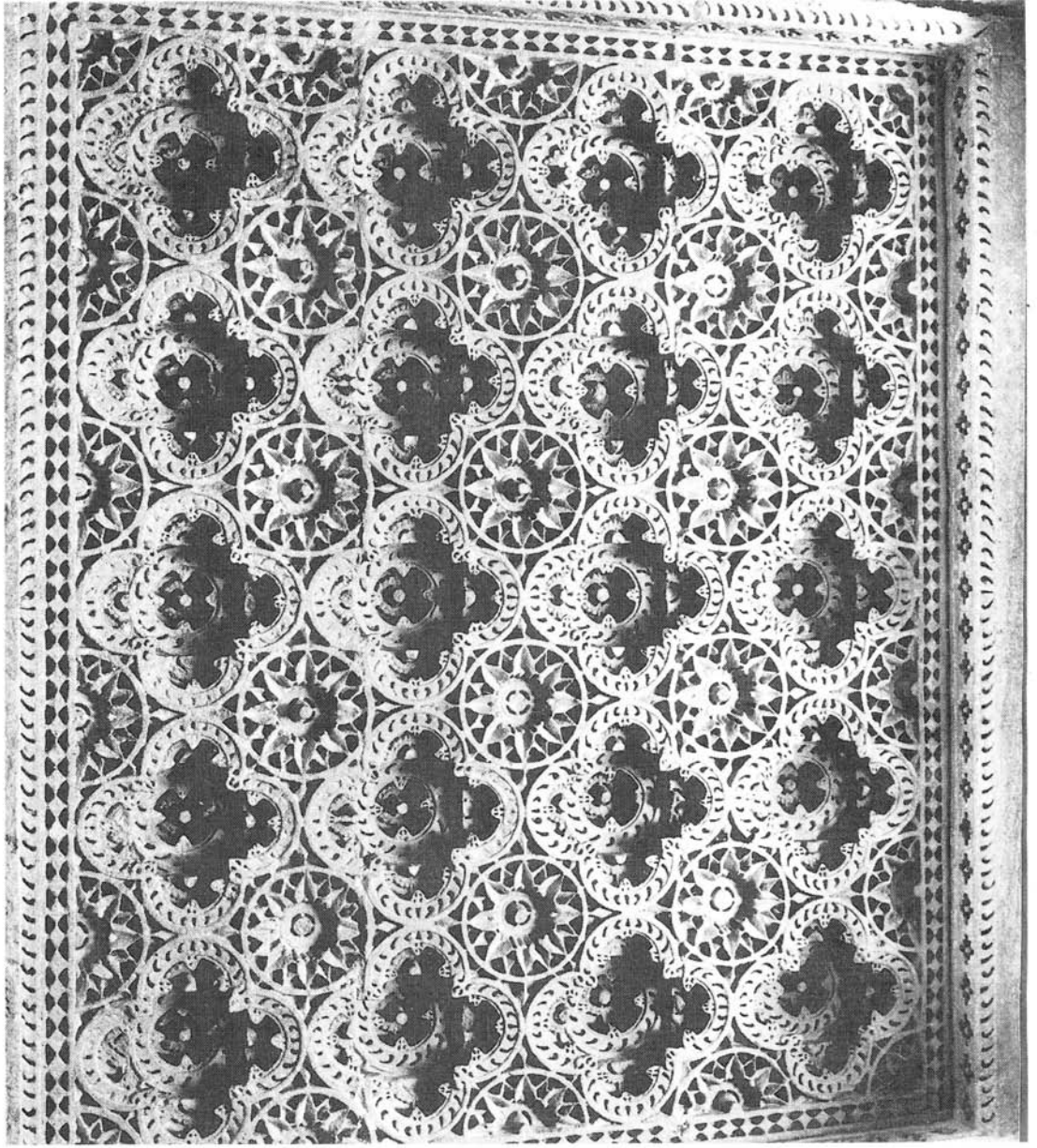

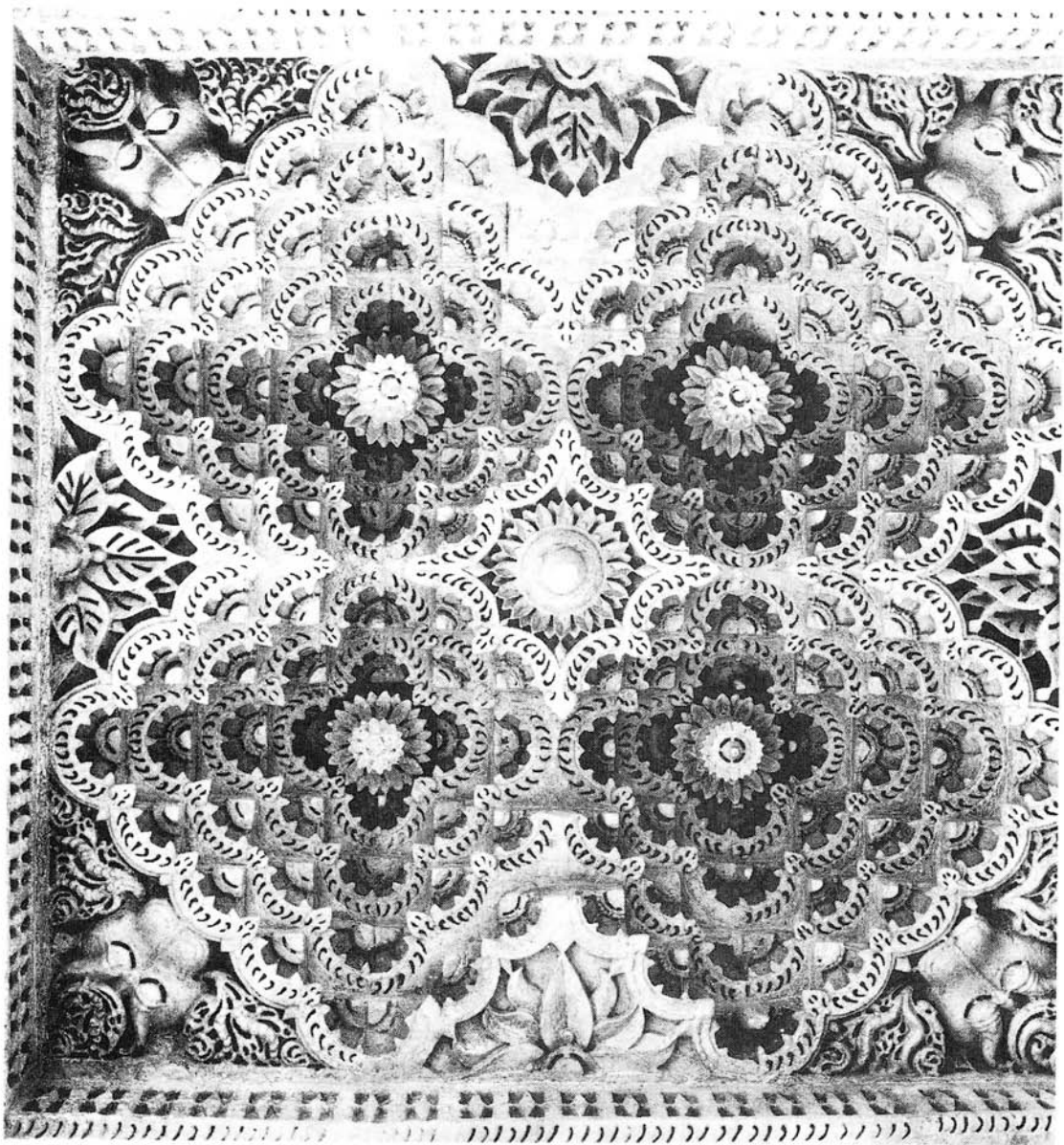
૯૯ કુંજરાક્ષયુક્ત સમતલ વિતાન. (લે. ૧૮, ચિ. ૨૧)

ચિત્ર ૨૧માં દર્શાવેલ વિતાનનું થોડા રૂપાંતર સાથેનું ચિત્રણ. (લે. ૧૮, ચિ. ૨૨)

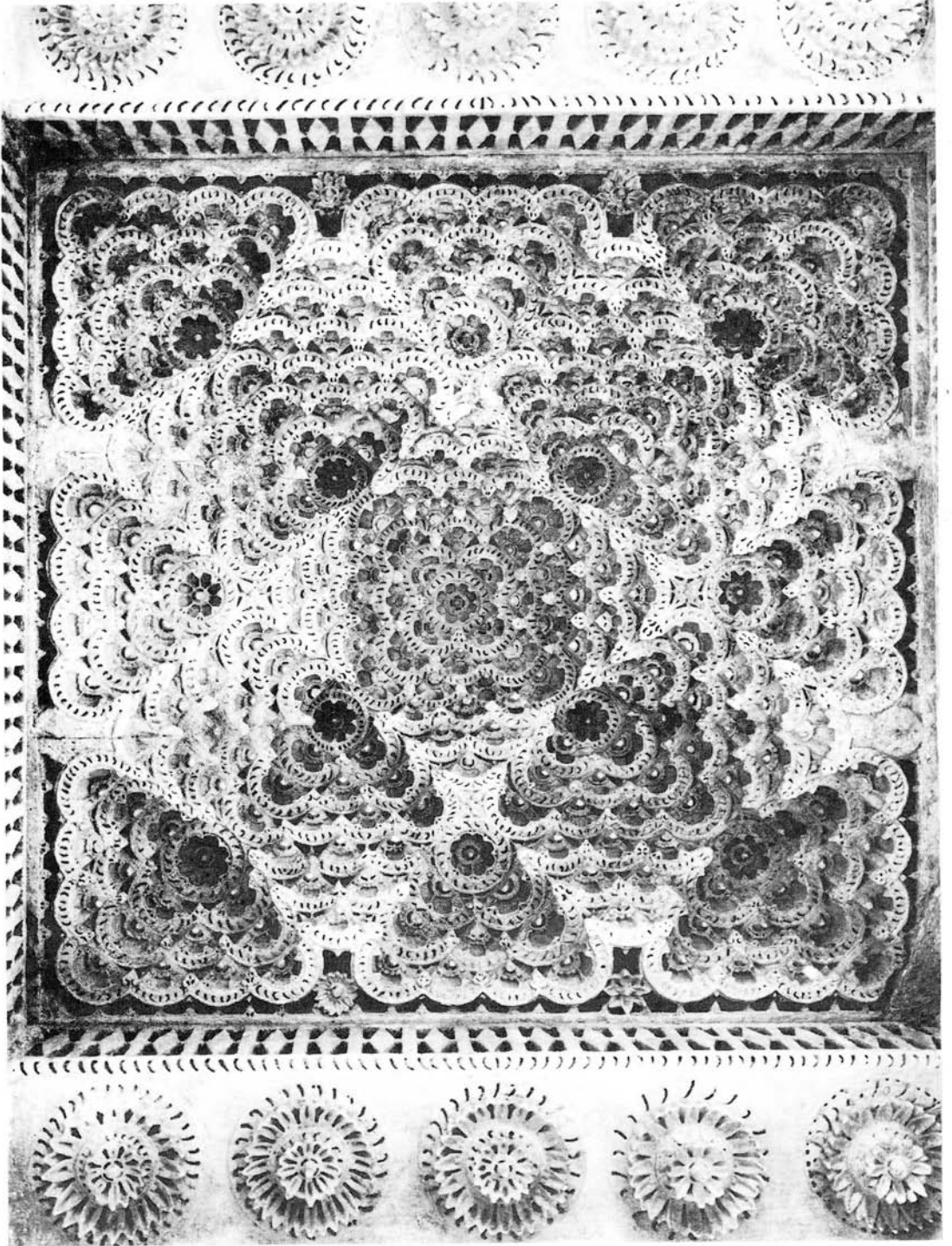

૨૦ ચતુષ્પદી કોલજ-વિતાન. (લે. ૧૮, ચિ. ૨૩)

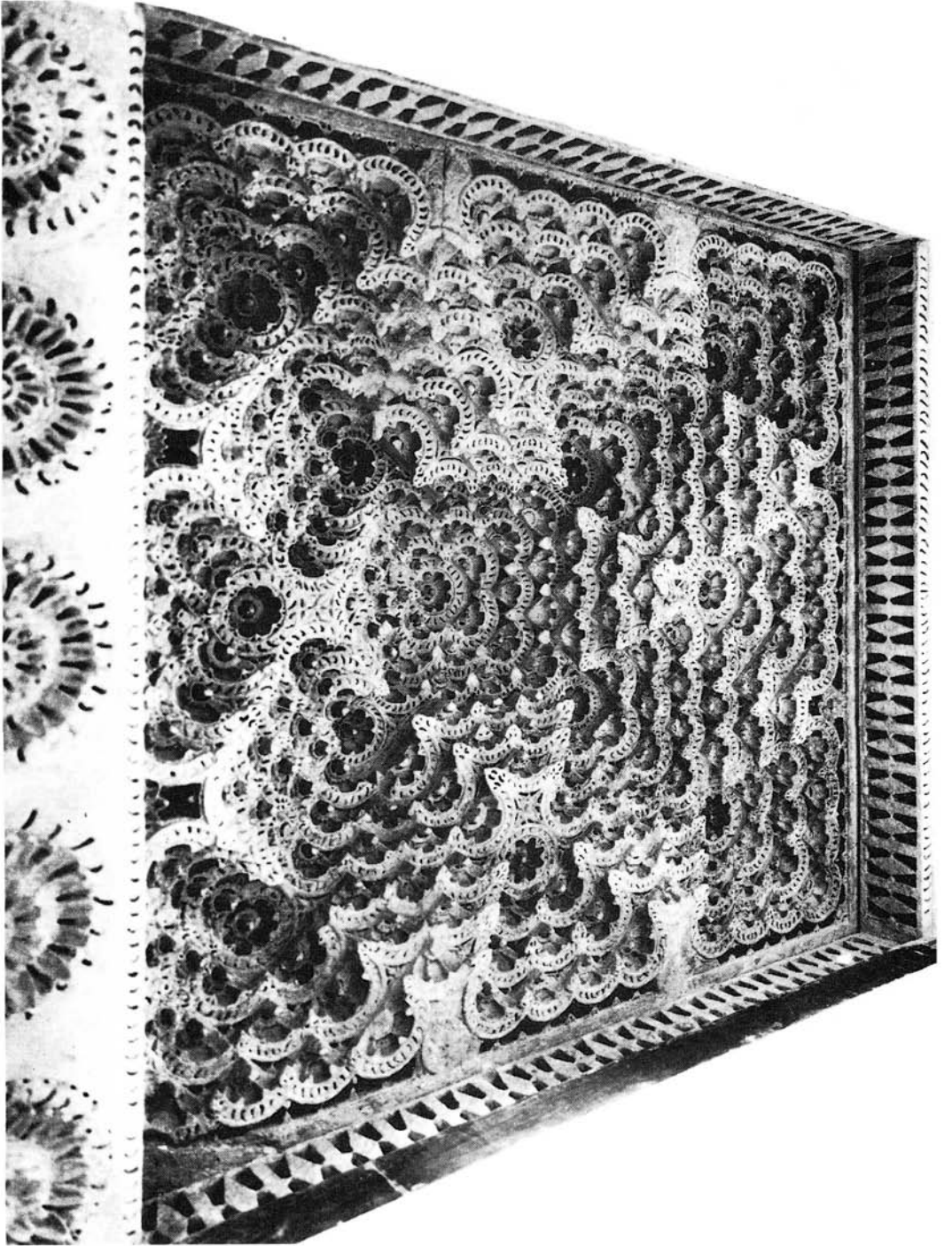

४ કોલજ પદ્માંકિત મહાલૂમા ધરાવતો વિતાન. (લે. ૧૮, ચિ. ૨૪)

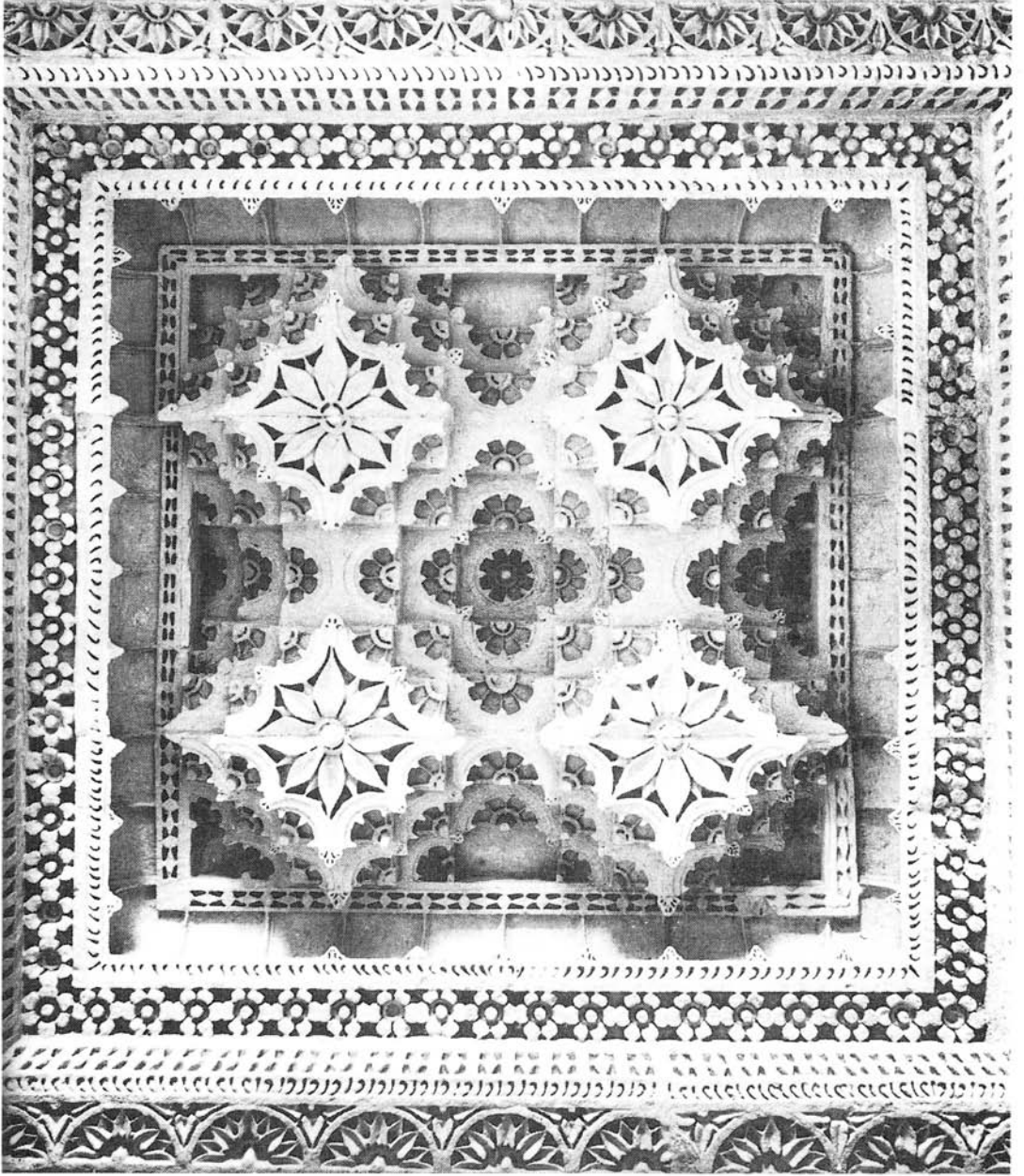

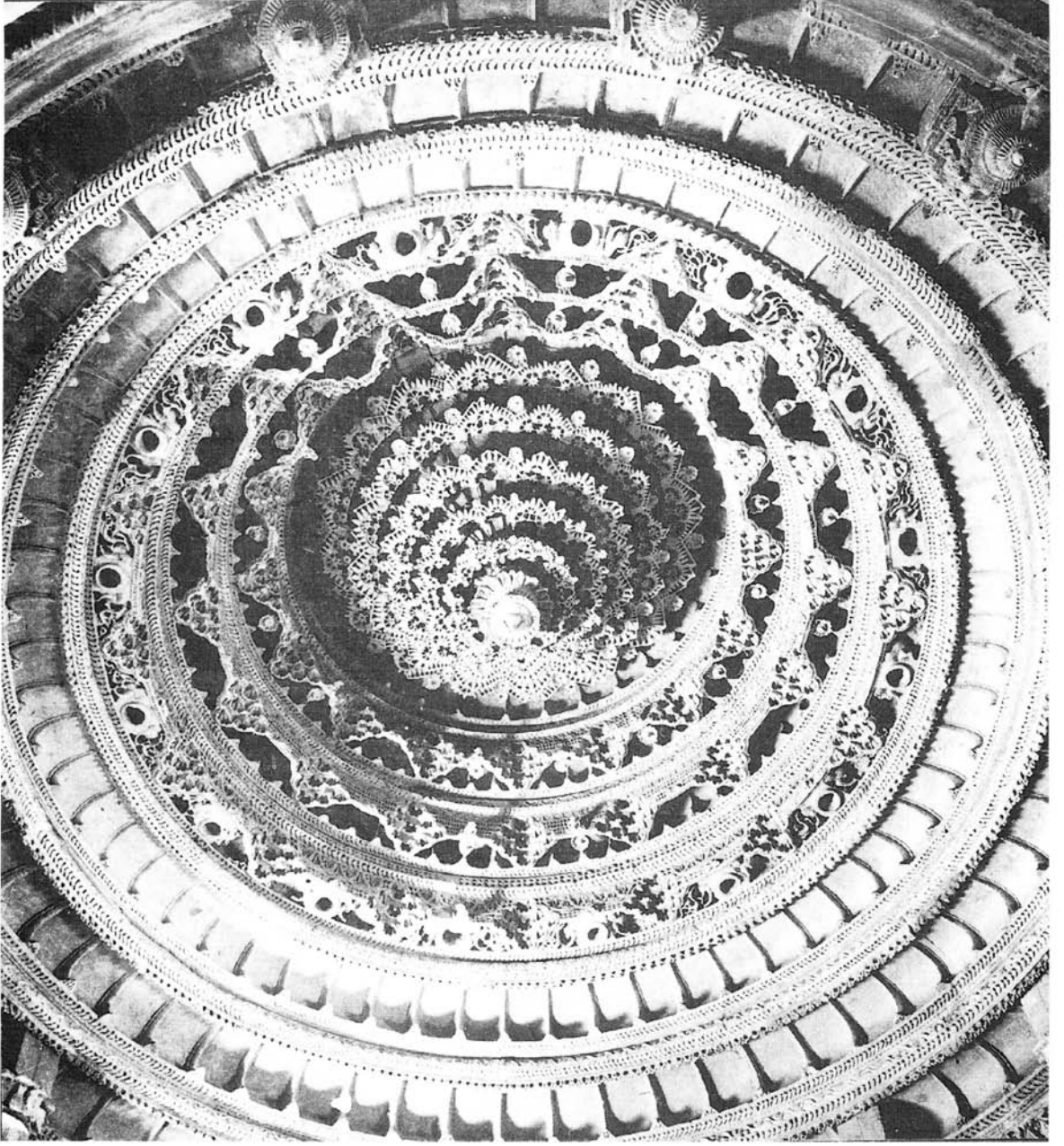
अतिस्तरीय अतिपंजा कोदश वितान. (बो. १८, चि. २५)

અતિસ્તરીય અતિખંડ કોલજ વિતાન. (લે. ૧૮, ચિ. ૨૬)

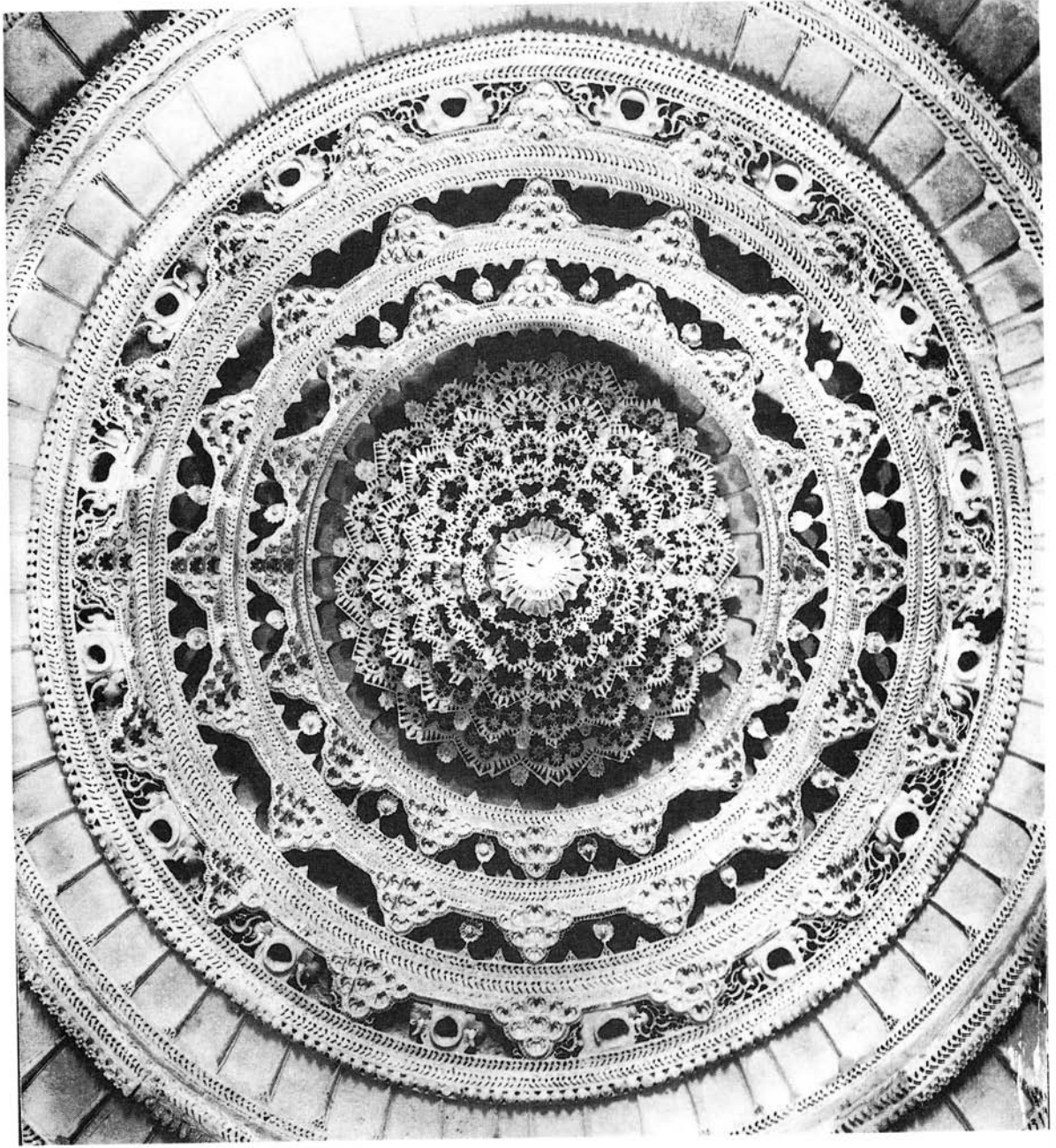

પમનામ જાતિનો વિતાન. (લે. ૧૮, ચિ. ૨૭)

ઉજ્જયંતગિરિ(ગિરનાર)ની પૂર્ણસિંહ વસતીના ગૃહમંડપનો કરોટક (સભા-મંદારક વિતાન). (લે. ૧૮, ચિ. ૧)

ચિત્ર ૧ના વિતાનનું નીચેથી દેખાતું દશ્ય. (લે. ૧૯, ચિ. ૨)

લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯